

Николай Шабает

САГААН МОРИН

Улаан-Үдэ
2017

УДК 947.1/9
ББК 63.3(2 Рос. Бур)
Ш 121

«Буряад хэлэ Буряад Уласта сахин хүгжөөхэ» гэхэн Буряад Уласай гүрэнэй программын хэмжээндэ Буряадай Уласай Соёлой яаманай мүнгэн сангай дэмжэлгээр энэ ном хэблэгдэбэ.

Книга издана при финансовой поддержке Министерства культуры Республики Бурятия в рамках реализации Государственной программы Республики Бурятия «Сохранение и развитие бурятского языка в Республике Бурятия».

Рецензенты

Галина (Санджэ-Сурун) Раднаева, член Союза писателей России, народная поэтесса Бурятии, лауреат Государственной премии Бурятии, заслуженный работник культуры России

Галина Базаржапова-Дашеева, член Союза писателей России, народная поэтесса Бурятии, заслуженный работник культуры России

Ш121 Шабает, Николай

Сагаан морин / Н. Шабает. – Улан-Удэ : НоваПринт, 2017. – 296 с.
ISBN 978-5-91121-181-3

В книге автора Николая Шабаета под символическим названием «Сагаан морин» усматривается надежный друг человека Конь (Морин эрдэни) и небесный Конь удачи (Хии морин). А между тем так называется село, где вырос рожденный в Хоринском районе русский мальчик Николай в бурятской семье.

Сагаан-Морин – село в таежном краю республики, в Закаменском районе. В художественной публицистике с сознательным нарушением хронологического порядка событий читатель увидит огромное воспитательное значение самого бытия маленькой деревни, образ жизни колхозников, на примере чего дети вырастают истинными тружениками, патриотами родины (может и малой, если бывает родина малой). Читатель видит огромное воспитательное значение «улицы» в отличие от «улицы» сегодняшнего дня. Здесь и очерки исключительно о добрых тружениках разных отраслей, что может послужить положительным примером опять же в воспитании подрастающего поколения.

ISBN 978-5-91121-181-3

© Шабает Н. Ч. , 2017
© Национальная библиотека Республики Бурятия , 2017

САГААН-МОРИНОЙ ХҮБҮҮН

1980-дахи онуудаар Захааминай аймагта зүжэг харуулжа, гастрольдо ябаха үедөө Николай Чимитович Шабаевтай, урдань танилшье хаа, дүтэ танилсаха хубитай байһан хүм. Николай Чимитовиче анха түрүүн харахадаа: «Энэ ород яһанай хүбүүн аад лэ, ямар сэбэрээр буряад хэлэн дээрэ дуугарна гээшэб?» – гэжэ гайхаа бэлэйб. Газар газарта, нютаг нютагта иимэ ушарнууд үзэгдэжэл байдаг. Буряад үхибүүдэй дунда үдэһэн ород үхибүүд буряад хэлэтэй болошодог ха юм. Харин Николай, буряад хэлэн дээрэ сэбэрээр дуугархаһаа гадна, Захааминай зоной диалект дээрэ уһан буряад хэлэн дээрэ урадхуулжа, буряад хүнэй зан абари, аяг ааша эхын уурагаар сэдхэлдээ шэнгээһэндэл хөөрэлдэхэ, зугаалха дуратай, шог ёгтотой онсогой һонин хүнтэй ушараа бэлэйб. Шарайень абаһаар хараадхихада ород шарайтай аад лэ, анхаралтайгаар адаглажа хараһаар, хөөрэлдэһөөр байтар, шарайдань буряад хүнэй түхэл эли бодо үзэгдөөдхихэл даа. Яахаб даа, хада уулануудай хоорондо, ой модоной дунда оршоһон Захааминай аймагай Сагаан-Морин гэжэ нютагта буряад айлай гэр бүлэдэ нарай багаһаа үдэһэн, хүн болоһон хүбүүн буряад сэдхэлтэй, бодолтой болонгүй яахаб. Теэд, он жэлнүүдэй ходорон үнгэрхэдэ жэнхэни яһатанайнь шуһан татажа абаад, хубилдаг ушарнууд оло үзэгдэһэн байдаг. Гэбэшье Николай буряад-монгол айлай гэр бүлэдэ нарай багаһаа үдэһэн хүмүүжэлээ алдаагүй, мүнөө үедэ Буряад Уласай үндэнэ яһатанай соёл урлалда горитойхон нэмэри, хубитаяа оруулжа ябана ха юм. Николай нютагайнгаа һургуулида һуража ябаха үедөө түрэлхи хэлэнэй болон уран зохёолой багша

А. Ж. Доноевай эмхидхэн уран зохёолой бүлэгэмдэ эдбхитэйгээр хабаадажа, түрүүшынгөө шүлэгэй мүнрүүдые саархан дээрэ аржылгаһан түүхэтэй. Тэрэ гэхээр тэрэнэй хурса гуурһан дороһоо олон шүлэгүүд мүндэлжэ, шүлэгүүдэйнэ үгэ дээрэ үндэлжэ, буряадаймнай бэлигтэй композиторнуудямар олон дуунуудые бэшээб. Тэрэ дуунуудынэ арад түмэнэймнай сэдхэл зүрхые хужарлуулжа, дулаахан мэдэрэлнүүдые түрүүлнэ ха юм.

Ажамидаралай болон ажалай гашуун амта таниһан, мэдэнэн хүн лэ зохёохы ажал эрхилхэдээ хүнэй сэдхэл доторые шэнэ мэдэрэлнүүдээр баяжуулжа, урмашуулжа шададаг. Хүдөө нютагта хүмүүжэнэн хүн үргэн ехэ ажабайдалай олон тоото урасхал, хэжүүрнүүд соогуур эмдэржэ, хухаржа, сэдхэлээ моходоггүй, улам бүри эршэ, зориг абаад, урагшаал жүдхэдэг, тэгүүлдэг. Николай Санагын дунда хургуули дүүргэнэнэй удаа Улаан-Үдэ хотын ГПТУ-11 дүүргэжэ, хүдөөгэй киномеханик боложо хэдэн жэл ажаллаад, ажалайнгаа эхин замые тракторист мэргэжэлээр үргэлжэлүүлэн намтартай. Урагшаа ханаатай, ажалдаа дүй дүршэлтэй, бүхэриг хүбүүе нютагай хүтэлбэрилэгшэд дэмжэжэ, совхозой комсомолой секретаряар хунгаба. Удангүй райкомой шиидхэбэрээр Николай Шэтэ хотын совет-партийна хургуулида эльгээгдэжэ, энэ хургуулида эрхимээр һуража дүүргээд, Захааминай аймагай Харсаагай совхозой директорэй орлогшоор хүдэлжэ, хүтэлбэрилхы ажалайнгаа намтар эхилэнэн юм. 1980-1984 онуудаар Ленинград хотын профсоюзай дээдэ хургуулида эрхимээр һуража дүүргээд, Санагын болон Ёнгорбойн совхозуудта хүтэлбэрилхы тушаалнуудта аша үрэтэйгөөр ажаллаба. Тээд, эдир залуу наһанһаа зохёохы ажал тээшэ сэдхэлээрээ эрмэлзэдэг хүбүүн «Буряад Үнэн» һониной хүдөө бэшэгшээр томилогдоод, «Үнэн» һонинойнгоо хууданууд дээрэ һонирхолтой очерк, зураглалнуудые бэшээд, олоной анхарал

татажа, бэлигээ гэршэлжэ шадаһан юм. 1989 ондо Буряадай телевиденидэ редакторай тушаалда дэмжэгдэжэ, зохёохы ажалаа улам эршэтэйгээр бэлүүлжэ эхилээд, 1992 ондо ахамад редакторай тушаалда томилогдожо, эдэбхи, үүсхэл ехэтэй хүтэлбэрилгшэ байһанаа гэршэлжэ, олон удаа тэмдэглүүлһэн, шагнал хайрануудта, нэрэ зэргэнүүдтэ хүртэһэн байдаг.

Николай Чимитовичтай дүтэ харилсаһан ушарни гэхэдэ, 1993 ондо Буряадай радиогой ахамад редакторай тушаалда хүдэлжэ эхилээд байха үедөө, олон удаа уулзажа, шэнэ-шэнэ дамжуулганууды агаарай догиндо нэбтэрүүлхэ тухай удаан һуужа хөөрэлдэдэг һэмди. Театртай нарин холбоотой байһан хүн хадаа «Баян талын аялга» гэхэн хүгжэм дуута, уран һайханай дамжуулгы театрай тайзан дээрэ гаргаад, хаража һууһан харагшадаһаа захилнууды абажа, радио, телевиденээр сэхэ дамжуулга ябуулаа һаамнай ехэл һонин байгаа. Хүдөө нютагта, хото городто ажаһуудаг харагшад, шагнагшаднай аргагүй ехээр баярлажа, урма зоригынь бадарха һэн. Буряад радиогой бэлигтэй дикторнууд Цырен-Ханда Дашиева Батор Цыбенев гэгшэды бодото бэеэрнь зомнай хаража ехэтэ урмашаха, баясаха байгаа», – гэхэб. Николай Чимитович энэ дурадхалыемни һонирхожо, анхаралтайгаар шагнаад: «Дээрэхи ноёдтоо дуулгая, арсахагүй байха», – гэжэ ехэ дуратайгаар дэмжэбэ.

Удангүй энэ дурадхалнай дэмжэгдэжэ, оперо болон баледэй театрай тайзан дээрэ анха түрүүшынхиде «Баян талын аялга» гэжэ хүгжэм дуута, уран зохёолоймнай дамжуулга Буряад орон доторнай телевидени радио хоёрой хамтын хүсөөр агаарай долгиндо сэхэ дамжуулагдаа бэлэй. Энэ хэрэгэй амжалтатайгаар бүтэхэдэ, Николай Чимитович болон сугтаа энэ ажал бэлүүлэлсэһэн нүхэднай, хараһан зомнай ехэтэ баярлаа бэлэй. Тэрэ гэхээр хори гаран жэл соо «Баян талын аялга» гэжэ хүгжэм дуута дамжуулгамнай театрнуудай тайзан дээрэһээ

соностодог гуримаа алданагүй. Эдэл жэлнүүдэй үедэ Николай Шабает «Энхэрэл» гэжэ нийтэ нэрэтэй шүлэг, очеркнүүдһаа бүридэһэн түрүүшынгээ ном хэблүүлжэ, ехэ баяр болоо хэн.

Энэ гэхээр бидэ хоёрой хоорондохы харилсаан таһараагүй. Буряад драмын театрта директорэй тушаалда томилогдоод байхадамни, уран зохёолой таһагыг даагша хэрэгтэй болоод, Николай Чимитовичта хандабаб. Николай Чимитович арсажа байнгүй, Буряад театртаа ехэ дуратайгаар ажалда ороһон юм. Арбаад жэлэй туршада хамта ажаллаабди. Ажалһаа тунхариха гэжэ мэдэхгүй Николай Чимитович хамагай түрүүн театрта табигдаһан, табигдаагүй олон тоото зүжэгүүдыг гуримшуулжа, янзалжа, папканууд соо тааруулжа хээд, жэрытэр табижархиба. Гол түлэб ажалын, уран зохёолшодтой нарын нягта холбоо байгуулаад, зүжэгүүд дээрэ хүдэлхэ: сагайнгаа оршомдо таараһан шэнэ зүжэгүүдэй, зохёолнуудай захилнуудыг, оршуулга хэхэ. Театр шэнжэлдэг зоноор нарын холбоо бээлүүлжэ, зүжэгүүдтэ уряд, шэнжэлхы зорилготой уулзалга, конференцинүүдыг үнгэргэхэ, радио, телевидени, һониной сурбалжалагшадтай холбоотой байжа, театрта боложо байһан һонирхолтой зүйлнүүдээр харагшадаа танилсуулжа байха гэхэн олон тоото уялга, үүргэнүүдыг Николай Чимитович саб-яб гэтэр бээлүүдэг гуримтай хэн. Урагшаа һанаатай хүнтэй хүдэлхэдэ ехэ амар байһан юм. Театрта буряад хэлэн дээрэ пьесэнүүд дутал байха. Манай харагшад нютагайнгаа зохёолшодой бэшэһэн зүжэгүүдыг хараха дуратай ха юм. Тээд зүжэг бэшэдэг зохёлшоднай хомор. Нэгэтэ Николай Чимитовичта иигэжэ хандабаб: «Буряад хэлэн дээрэ зүжэг бэшэдэг зохёлшоднай ехэл үсөөн болоод байна. Ши нэгэ юумэ ормоглохо болоо хаш даа»? – гэбэб. Николай нам тээшэ зүрхэ алдангыар хараад, «Туршахал болоо гүби даа», – гэхэн юм. Тээ зунай сагай дүүрэгжэ байхада, Николай намтай зорюута уулзажа: «Тэрэ захильтнай бээлүүлэб», – гэбэ. Би ехэ баярлаад, тэрэ зүжэгын гар дээрээ

абажа уншаад, найруулагшадта дамжуулжа үгэбэб. Удаань, уран найханай совет дээрэ зүбшэжэ үзөөд: «Тайзан дээрэ табигдахаар зүжэг болоо», – гэжэ нэгэн дуугаар тэмдэглээд, театрай түсэбтэ оруулбабди. Амаралтын хаһа дүүрэжэ, намарай сагай тулажа ерэхэдэ, театраингаа шэнэ хаһа нээхынгээ урда артистнар болон ажалшадтаяа уулзажа, түсэбүүдээ хэлэжэ үгэдэг, хэхэ ажалнуудтаяа танилсуулдаг гуримтай һэмди. «Мүнөө нээгдэхэ шэнэ хаһадаа Николай Шабаевай бэшэһэн «Гэртээ байдаг болохомни» – гэжэ зүжэг найруулха гэжэ түсэбтөө оруулбабди», – гэхэдэмни, зон ехэ баяртайгаар тодожо абаад, альга ташалгаар угтаа һэн. Энэмнай театраингаа зондо хүндэтэй ябаһан тэмдэг ха юм. Энэ тэрэ юумэнһээ хубилжа ябадаггүй нэгэ зантай, урагшаа һанаатай, зон нүхэдтөө туһалхал хүсэлтэй ябаһан хүндэ зон дуратай байнгүй яахаб. Николай Чимитовичай бэшэһэн шог ёгтотой зүжэг харагшаднай һонирхожо, халуун альга ташалгаар угтаа бэлэй. Энэ зүжэгэй һүүлээр үнишье болонгүй, дуун болоһон шүлэгүүдэйнгээ ном хэблүүлээ һэн. Энэ «Дуунай сууряан дэлгэрэг дуулим үргэн Буряадаар» гэжэ ном иража харахада, элитэ мэдээжэ композиторнуудай: Анатолий Андреевэй, Юрий Эрдынеевэй, Владилен Пантаевай, Пурбэ Дамирановай, Бадамгаравын Наранбаатарай болон бусадай зохёожо найруулһан олон дуунууд бүридхэгдэжэ оронхой. Олондо мэдээжэ бэлигтэй дуушаднай: Дугаржап Дашиев, Аюша Данзанов, Баатар Будаев, Дамба Занданов, Хажадма Аюржанаева, Дарима Дугданова, манай театрай дуушад болон бусад эдэ дуунуудые эрхимээр гүйсэхэһэн байдаг.

Харин мүнөө Николай Чимитовичай бэшэһэн «Сагаан морин» гэжэ нэрэтэй номой гар бэшэгтэй танилсажа, ехэтэ һонирхожо уншабаб. Энэ ном дотороо бага наһанһаа эхилээд, сугтаа үдэһэн үетэн нүхэд, нютагайнгаа үбгэд хүгшэд болон бусад зон тухай зан абариенъ тодорхойлжо байгаад, ехэ һонирхолтойгоор, элдэб эсын үнэн болоһон ушарнууд

дээрэхээ үндэхэлжэ, шог ёгтотойхоноор, уншагшын анхарал татажа шадаһан ульгам хурса хэлээр бэшэхэн зохёол байна. Сагаан-Морин нютагайнгаа гоё найхан байгаали: гол горхон, хада уулануудые, нуга тохойнуудые ехэ һонирхолтойгоор, «ошоод үзэдэг, хараг найб» гэхээр зураглажа шадана. Сугтаа үдэхэн нүхэд тухайгаа дулааханаар дурсажа, үхибүүн наһанайнгаа ушаралта болон уршагташые ябадалнуудые һанажа, үбһэ хулһанай үедэ боложол байдаг энеэдэтэй, зугаа наадатай ушарнуудые эли тодоор зураглахадань, бодото дээрээ боложо байһандал һанагдаба. Үетэн нүхэдэйнгөө бзее хүсэхэдөө ямар мэргэжэлтэй боложо хүдэлһэн, хэһэн ажалыень тайлбарилжа, туйлаһан амжалтануудыень тооложо омогорхоно. Нютагайнгаа хүтэлбэрилэгшэдэй харюусалга ехэтэйгээр, эрхим хэмжээндэ ажалаа бүтээхэхээ гадна, зан абариень тодорхойлжо, элдэб янзын энеэдэтэй байдалда ороходоошые тунхарижа, гайхажа байхагүй, арга мұрыень олоод лэ гарасалдаһан тухайнь дулааханаар дурсана. Илангаяа мал ажал эрхилжэ ябаһан хүдөө нютагай зоной байдал эли тодоор, байһан соонь зураглахадаа, тэдэнэрэй аргагүй ехэ оролдолго гаргажа, үбэл зунгүй, амаралтын үдэр гэжэ мэдэнгүйгөөр харюусалга ехэтэйгээр ажалдаа хандажа һургаһан Зүблэлтэ гүрэнэй мартагдашагүй сагые үнэншэмэ тодоор автор бэшэжэ, харуулжа шадаа.

Энэ зохёол дотор хамагай һонин зүйл онсолжо тэмдэглэхэдэ, ород яһатанай хүбүүе буряад-монгол айл бүлэ хүмүүжүүлээд, арадайнгаа ёһо заншал, гурим, дүрим дамжуулжа, жэнхэни буряадсэдхэлтэй, хэлэтэй болгожо, гарыень ганзагада, хүлыень дүрөөдэ хүргэхэн эжы аба хоёр тухайгаа дулааханаар дурсан һанахадаа автор аргагүй ехэ буян үйлэдэнэ гэжэ тэмдэглэлтэй. Газарайнь шорой тооһо хүдэлгэжэ, хүн болоһон Сагаан-Морин нютаг тухайгаа, нютагайнгаа зон тухай иимэ дулааханар, үнэн болоһон ушарнууд дээрэ үндэхэлжэ бэшэхэниинь хамагһаа

сэнтэй, саглашагүй ехэ наһанай хэрэг «туһые тоһоор харюулха» гэгһэн удхатай, үндэһэтэй зохёол болобо гэжэ тэмдэглэхэ дуран хүрэнэ. Теэд энэмнай баян, гүнзэгы, дулаахан, зоной сэдхэлтэй хүнэй тэмдэг лэ даа.

Мүн энэ ном дотор олон тоото очеркнууд орожо баяжуулба. Энэ очеркнууд дотор Буряад арад зондоо хүндэтэй, эрэлхэг ажалаараа сууда гараһан зоной хуби заяан тухай һонирхолтойгоор бэшэһэн байна.

Заха холын Захаамин нютагһаа уг гарбалтайб гэжэ омгорхожо ябаһан уран зохёолшо, поэт, сурбалжалагша Николай Чимитовичта, саашадаашье, уран үгэнүүдээ жэншэдгүй һайханаар холбожо, улад зоноо шэнэ шэнэ зохёолнуудаараа баясуулжа, урма зориг түрүүлжэ, омог дорюун ябыш даа гэжэ хүсэхэ дуран хүрэнэ.

**Доржо Сультимов,
Оросой Холбооной габыята артист,
уран зохёолшо,
Оросой Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн**

УЛЫГЭР ШЭНГИ ҮНГЭРХЭН ХАНА

(баримтата туужа)

1. УТА-ЖАЛГАДА

Тунглаг ухатай, хадын түргэн урасхалтай мүлхэн хүйтэн Сагаан-Морин гол зубшаад, совхозой долоон гүүртэ үбэлжэдэг байхан юм. Зундаа, үбнэ хуряалгын хаһада, зуһаландаа нүүхэн малшадай эдэ байрануудта хүлгөөтэй, шууяатай болодог. Нургуулиин наһанһаа эхилээд лэ дээшээ, нютагай бүхы залуушуул, бригаданууд боложо хубаараад, үбнэ хуряалгада ябадаг байгаа. Хүхюутэй, хүлгөөтэй һэн даа, одоол мұрысөөн гээшэш дэлгэрхэ. Наадан, шог зугаашье юу мундахаб. Залуушуулые нютагай аха наһатан ударидажа ябаха, бригадануудта нэжээд-хошоод үбгэдшье ябалсаха.

Эндэ залуушуулай ажалда дүршэхэ, ухаашье нэмэхэ – али бүгэдэниинь хуул байгаал даа.

Нургуулида үшөө ороодүй бага наһанһаан түрэлхидөө дахажа, Ута-Жалга гэжэ газарта зун бүри үбнэ хуряалгада гаралсадаг байгаа. Тииһээр тэндэ байрын «пропискатай» боложо, бүхы наһаараа тэндээл ябажа гарааб. Хэды олон хайн хүнүүдээр ябагдаа гээшэб? Тэрэ багымни үеын нэгэ ушар элихэн наһагдадаг...

Хэдэн хоногоор нуужа ороһон бороодо Сагаан-Морин голнай мэдээгээ табин мухарижа, эрид тохойто эрьедээ багтангүй дүтэ сохёод, үргэлжэ нэгэ ехэ тальян болон урдана.

Тэрэ жэл үбһэндөө сугларһан зон гэбэл – Цыренжаб Цыренов бригадир, Бадмажаб Чимитовтэн гэрээрээ, Цыбикжаб Намсараева, нютагаймнай нургуулиин багша Һагба Будаевич Аюшеев, минии баабай, эжы, үшөөшье хэд һэм, хэдэн хоногой бороодо хэхэ юун байха һэм, амаржа байһан байха. Һагба Будаевичай «Агнажа ерэхэм», – гэжэ гараһые хайн наһагшаб.

Зундаа хээрэ сугларһан хүүгэдэй талаан лэ бэээ. Үдэр бүри урда шугыгаар, үерлэһэн Ута-Жалга горхоной эрьээр, нэгэ наһанай Бадма-Ошор, Дарима бидэ гурбан, Бадма-Ошорой дүү Володя гээд наадажа жаргадаг байгаабди.

Тэрэ үдэр, наадаһаар байтараа, Даримын: «Тосхондоо үлэһэн тээбиигээ, дүү Дашамаагаа һанашооб», – гэхэдэнь, хэдэн жэл соо Ута-Жалгынгаа оршон тойрониё табан хургандаал мэдэхэ болоһон бинь дахуулаад лэ, нара һуухын урдахана тосхон орохоор гарабабди. Тосхон хүрэхын тула хабтайжа урдаһан Сагаан-Морин голой саада эрьедэ гараха хэрэгтэй байгаа.

– Тэрэ Дархиин хашаан багаар нэгэ бүдүүн шэнэһэн гол хүндэлэн унаһан байдаг, тэрээн дээгүүр гарахабди, – гээд лэ бинь тэдээнээ дахуулаад, үерлөөд байһан зүүн ехэ гол тээшээ ошобобди.

Хүрэжэ ерэхэдэмнай, орбонгоороо унаһан бүдүүн шэнэһэн уһанай нюрууһаа холо дээгүүр гол хүндэлэн хэбтэнэ. Эндэ яагаа наридха байгаа юм, дорьботой хүнэй һаадгүй ябаад гарахаар, шэнэһэнэй узуур, үзүүртэ уһаншьё гараагүй. Голой эрьедэ хүнэй хөөрэлдэхын аргагүй үргэлжэ хүүеэн, тэрээхэн шэнэһэн доогуурнай уһан бусалжа байһандал бурьялжа харагдана. Орбонгоорнь аһалдажа шэнэһэн дээрэ гараад, доошоо харан гэхээм... тэрэ шэнэһэн дугымни аалиханаар хүдэлһэн мэтэ болоод... байн, харбаһан һомондол хурданаар, голоо үгсөөд, гүйжэл мэдэбэ... Урдажа байһан уһанһаа арайхан гэжэ харасаяа һалгаагаад, нүхэдөө харахадам, тэдэм үшөөл дороо, юу хэхыем хүлеэжэ зогсонод. Бишыхан отрядай удамарша болоо хадаа сухарижа болохогүй, наадан болохош, тиигээдшьё энэ багаараа «хуушанай хүм» гээшэмни диилэжэ, тэрэ шэнэһэн дээрээ үбдэглэжэ абаад лэ, дүрбэ хүллөөд, мүлхижэ оробоб.

Доошоо, урдажа байһан уһа руу харангүй мүлхихэ ухаамни хүрөө ха юм, һаадгүй мүлхиһөөр, саада эрьедэнь хүрэжэ ошобоб. Дарима (Бадма-Ошорһоо холо зүрхэтэй һэн ха гээд

һанагшаб) мүн лэ модоной орбонгоор аһалдаад, шэнэнэн дээрэ гаража, саанань байһан намайе хараһаар, баһал мүлхижэ гараба. Бадма-Ошор Володиёо түлхихэ тооной шэнэнэн дээрэ гаргаба, тэрэн хэнһээмнайшые шуранаар мүлхээд гаража, хойноһоонь өөрөө мүлхибэ...

Зай, иигээд байхадаа, отогһоон холо ошоошыегүй хаа, замаймнай эгээл хүшэрын дабагдаба хэбэртэй, Сагаан-Моринойнгоо зүүн эрьеэр, сээнтэр ошоһон харгыда ороод лэ, ябажа мэдэбэбди...

Бүрыжэ байхада Доодо-Хужарай (тиихэдэ отогын уһанайнгаа зүүн бээдэ байһан юм) үбһэшэдэй хажуугаар үнгэржэ ябахадамнай, гэрэйнгээ газар байһан Трофим Дареевич Шагдунов:

– Таанар хайшаа ошобот?! – гэжэ асууба.

– Гэртээ ошобобди, – гэжэ Дарима харюусаба. «Энэш маанарые тогтооходоо болохо», – гэжэ бодоһон бидэ яаран һагад ябажа үнгэрбэбди.

Трофим Дареевич, бодолтой, томоотой хүн, ойлгоо юм бээ, теэдшые маанарые тогтооһоной хэрэгшые үгы ха юм даа, гэдэргэмнай бусааха болоо һаань, харанхы болгоод Сагаан-Мориноо яажа һөөргөө гараха болонобибди, эгээл аюултайн энэ, эндэхэ сааша айха юумэ үгы, һаадгүй ябаад хүрэгдэхэ гэжэ мэдээтэй. Сагаан-Морин тосхоной дундуур урдажа гарадаг Баян-Голой горхон үершые хаа, адагаараа хүүргэтэй ха юм.

Шэб харанхы болоһон хойно, 15-16 модо зай гаталһан дүрбэн «аяншад», Даримынгаа хүгшэн эжын үүдэ тоншожо оробобди.

– Энэ уһа голой үертэ үхибүүдээ алдаад, юу хэжэ байһан зон гээшэб? Хэнтэй, юугээр, юундэ ерэбэт? Хэнтэй уулзаабта, хэн харааб?.. – гэхэ мэтээр Дэжэд тээби гэмэрһээр, байһан юумээрээ гэдэхэнүүдыемнай бордойлгоод, энээгүүр-тэрээгүүр ноохой дэлгэжэ хэбтүүлбэ. Бэшэ нүхэдни унтаа хэбэртэй, хэбтэнээр унишые болоогүй, минии арайхан унтаагүй байтарни, газарһаа:

– Дэжэ-аад! Һэрюун гүш? Үхибүүд ерээ гү? – гэжэ эрэ хүнэй хонгёо абьян дуулдаба.

Бишье баабайнгаа хоолой таняа бээб даа. Юу хэжэрхихэнээ, айха тухайгаа һаял ухаандамни оробо...

– Ерээ, ерээ! Шэмэд гүш? Һая ерээ, унтуулааб! Үгы, ҺаҺан зомта, Һагаа алдабат? Хаража байхада Һадаг юм!..

– Зай, ерээ хадаа болоо, унтагуудаг, үглөөдэр орохоб, – гэжэ баабай хэлээд, гудамжын шабар соогуур мориной туруугаараа шал-пял альгадаҺаар саашалха дуулдаад, аалин байдал тогтобо...

Һахаб, Дэжэд тээбиин зуҺаланда ороҺон бидэшье зөөлэн бүхэдэ диилдээ бээбди, харин Ута-Жалгада...

Һара орохо багаар наадажа гараҺан хүүгэдые оложо асарха даабаритай гараҺан Сэрэн-Ханда, хаанашье үгы шэнги байхадамнай, бусадтаа ерэжэ дуулгаад, отогоороо хэдэн тээшээ бэдэржэ гарабад ха.

Голой эрьеэр, шугы соогуур, дээшээ, жалга үгсэжэ, Һайса бэдэрээд, бүрүхэдэ отогтоо сугларбад.

Һагба Будаевич агнууриҺаа орожо ерэбэ.

– Шэмэд абгай, тамнай мориндоо мордожо, доогуур отогуудҺаа Һурагшалыт даа, эдэш уруудажа ошоходоо болоо, бидэ энээн багаараа бэдэрэе, – гэлсээд, дахин гарабад. Һагба Будаевич сайҺаа Һбууд балгаад, байраҺаа хойшоо тэбхэр дээгүүр, ой соогуур бэдэрхээ гараба. Бэшэниинь гол зайжа, хоёр тээшээ таран бэдэрбэд.

Тиигэжэ отог зониие хүлгүүлээд, унтажа хэбтэҺэн маанарые үглөөгүүр Дэжэд тээбии Һэрюулжэ, сайлуулаад, намайе баабайдамни тушаажа, бусадыемнай бороогоор сээнтэр ерээшэдтэ үгэжэ, моридто Һундалдуулаад табиба...

Тэрэ маанарые түрүүн бэдэржэ гараҺан Сэрэн-Хандамнай, Даримымнай абгазы, наҺаараа аха хүн, маанарые хаража байха хатуу даалгабария алдажа (өөрөө баҺал үхибүүн ха юм

даа), ехэшүүлһээ зэмэ амсаһан, тэрээнһээ хойшо маанартаа одоол хатуугаар хандадаг, таһа баряад байдаг болоо бэлэй. Сэрэн-Ханда Дамдиновна Буряадай багшанарай институт дүүргэжэ, Яруунын аймагай Мужыха тосхондо хадамда гараад, бүхы наһаараа Мужыхын дунда һургуулида хари хэлэнэй багшаар ажаллажа гараа, Россиин Федерациин габыата багша гэхэн үндэр нэрэ зэргэдэ хүртөө, хүндэмүүшэ хайхан айлайхи һуудаг юм, ажалаараа, али ондоо хэрэгээр сааша-наашаа Яруунаар ябахадаа оло удаа орон-гаран, хонон-үнжэн ябагдажал байдаг...

Бороошье үргэлжэ орожо байдаггүй ха юм даа. Наран гараха. Тармалгын болоходо, тармуур баряад, бухалшадай хойноһоо үбһэнэй хог тармаха, һүри табилганда бухал шэрэхэш.

Тэрэ багадаа һүнди-Хүрин гэжэ морёор (энэ морин юундэ иимэ нэрэтэй байһан юм гэжэ ондоо бүлэгтэ хэлэгдэхэ) үргэлжэ бухал шэрэдэг байһамни һанаандамни үлэнхэй. Даншье миил, эдеэнэй дарамта бэшэл хэн хабди...

Байн эжымнай үбһэндэ гарангүй, Сагаан-Мориндоо үлэдэг болобо. Бил баабайгаа дахаад, жэл бүри юундэшье юм, тэрэл Ута-Жалгадаа гаралсадаг, яһала боргожоһон, одоо бухалдаал «ноён» болонхой ябалсадаг һэм.

Зарим жэл урда ябаашадын ондоо отогүүдта гарашаха, орондонь ондоо хүнүүд бии болохо, тиихэдэ аба эндээл үлэһэн байдаг бэлэй. Хажуур дабтахадаа бэрхэ, тармалгада морин тармуураар үбһэ тармаха, һүри сомоходо нюруулха... Урданай зон ажалдаа нарин, хэхэн юумэеэ шанартайгаар хэдэг, урдаа байһан хүниие һүри нюруулхыень гаргадагшьегүй байһан юм.

– Шэмэд абгай, сомоо дээрээ гарагты, – гэхэдэнь,

– Зай, зай, одоол загаснай нюрга зохёо-яа, – гээд, һүри дээгүүр аргамжа хаяулжа, саанаһаань хэн нэгэндэ барюулаад, абиржа гараха.

Нэгэтэ, тиихэдэ аха классуудта һурадаг, хамагыень хэхэ, хүсэд үбһэшэн болонхой ябааб, баабайн һүри өөдэ гарахада, саада хажууһаань аргамжыень барижа үгэхөөр ошобоб.

– Баряа гүш?

– Баряа-баряа...

Һүри өөдэ абиржа ябахань эли, баряад лэ байнаб. Һүриингөө оройдо арайл хүрөөгүй ябаад, тэрэ доронь байһан Ринчин-Доржодоо (Гармаев) юүгээшье юм «Зай», – гэхыень нүгөө хажууда байгаад дуулаһан би аргамжаяа табижархибаб... Аргамжынгаа үзүүрэй «жэрэгэд» гээд лэ һүри өөдөө гарашахы харан сасуумни нүгөө талаһаа Ринчин-Доржын нэгэ муухайгаар һүүхирхэ дуулдаба. Юунэй болоһые ойлгомсоороо тэрэ дары һүри тойроод гүйжэ ерэхэдэмни, баабай Ринчин-Доржо хоёр хоюулан газарта хэбтэбэд.

– Энэ эсэгээ алахашни ха юм, яажа байнаш, аргамжа юундэ табяабши?! – гэжэ сошоһондоо улаан болошоһон Ринчин-Доржо ганиржа байба.

– «Зай» гээ бэшэ һэн гүт?

Баабай бараг, аахилһаар бодобо, унажа ябахыень хараһан Ринчин-Доржо гүйжэ ошоод, бээз табижа үрдээ юм ха, тиигэжэ хоюулан ошожо унаад, тэрэ ганиржа байбад.

Шэнэ һүри үндэр, ехэл гэнэтэй, иимэрхүү ушарнууд хаа-яа болоһон байдаг.

Нэгэ зун Ута-Жалгада Цыренжаб бригадир, минии баабай, Даниил Данзанов Шарлуу эгэшэтээ, Ринчин-Доржо Гармаев, Бадмажаб Чимитов Шарлуу һамганаараа, үшөөшье хэд һэм, сугларһан байбад. Даниил Галсанович наһатай Бальжад эжыгээ абажа гараһан байгаа.

Баабаймни Хабхаан-Боро гэжэ хүл хүнгэнтэй, улыгам морёор үбһэ тармадаг, тэрэнээ гамнаха, нарилха, ондоо хүндэ балай унуулхашьегүй, хайрладаг байһан юм. Хабхаан-Боро олон жэл Ута-Жалгада ябаа, энэхэн морин тухай үшөө хөөрэхэбди.

Нэгэ үдэшэ, үшөө наратай байхада, Шарлуу эзы отогһоо модо арай болохогүй холо, зүүн оломойнгоо тээ дээрэшэг, сээл соо, уһанда орожо байба юм ха. Саб сагаан, бээтэйшэгхэн хүнэй сээл соо байхые хараһан Цыренжаб:

– Шэмэд Улзеевич, тэрэ Хабхаан-Боротной шүдэртээ сээл соо орошоод байна, – гэбэ.

– Ай, халагни, хайран моримни, шүдэртэй... томо шулуунда хальтиржа, торожо сээл руу унахань, үхэхэнь ха юм, ошйт, абыт! – гэжэ ябажа гэмшэбэ, тухашарба.

Зоной энеэлдэхэдэ, ухаа орожо:

– Угы, мүнөөхэнэ табяа хэмнэйб, хэдыдээ тэрэ ошожо үрдихэ юм. Тээд, тэрэ сээл соош юун гээшэб! – гэхээр хараашалаад, отогһоон хойшолон хагад ногоо зулгааж байһан мориёо хаража, эдээнэйнгээ гасаалһые ойлгобо.

Нэгэтэ (оройшог, гуранай гүйһэн хаһада гээшэ һэн ха) Цыренжаб хазаарнуудаа абажа, моридоо, хүлынь амаруулхаа, бэдэржэ асарха гэжэ гараба. Жэжэхэн бороо шэдэрнэ. Ута-Жалгын буусаһаа хойшоо, займаг барид гээд, голой шугы харан хагад ябаһаар, Дарханай урда, голой эрьедэ ургаһан бүлэг шэнэнэд соо оробо.

Яаралшьегүй, аяарханаараа хараашалан, шагнаархан ябатараа, мэнэл һаяхана, үдэшэ юм гү, мүргүүлжэ үхэхэн гуран дээрэ сэб сэхэ гарашаба.

Байгаалиин жама ёһоор ажамидаралай үргэлжэлэл сахижа тэмсэлдэ бодоод, ами наһаяа алдаһан гүрөөһэнтэн аймагай эрэ нэгэн иигэжэ хосорбо ха юм даа. Амитан бүхэниие олзолжо ажа болодог хүн түрэлтэн бэлэн хэбтэһэн ан олоходоо яахаб, абахал болоно ха юм.

Хии бараанай үедэ, үшөө тиихэдэ һүнийн һэрюүндэ хэбтэһэн гуран яагаад ошохонь һэм, ёһоороо, олзоёо абажа, дүрбэн хүлнүүдыень холбожо уяд, мүрэ дээрээ үргэлжэ, отог тээшээ эрьебэ.

Цыренжаб (Александр) Цыденович Цыренов бээер томо, шамбай, ажалда бэрхэ, хүхюу хөөрүү, үнэншье, худалшье хэлэһыень ойлгохогүйш – үргэлжэ шог наада гаргажа, аргатайл хаа, хүниие гасаалжа ябадаг хүн байһан юм.

Буушьегүй, хазаарнуудые барижа гараһан аад, ан үргэлөөд орожо ерэхэдэнь, отогоорхидынь гайхалсажа угтабад.

– Һээ-ээ! Энэ хаанаһаа, юугээ абаад ерэшэбэш? – гэхэдэнь, Цыренжаб:

– Моридоо бэдэрһээр Дарханай урда бүлэг шэнэһэдтэ дүтэлжэ ябахадамни, тэндэ, шэнэһэд соо хэбэртэй, нэшэгэрхэй-тэшэгэрхэй боложо байба. Юун гэшэнь юм гэжэ гайхаад, гэтэжэ харан гэнээм, хоёр гуран мүргэлдэһөөр эбэрнүүдээ гасаад, халажа шадахаяа болишоһон, туласалдажа байбад. Зайл бээ, шэнэһэнэй нэгэ бүдүүншэг гэшүүһэ баряад лэ, хэмээхэнээр дүтэлөөд, нэгэнэйн нюрга таһа сохёод унагаажархёоб.

– Нүгөөдэнь яагааб?

– Нүгөөдынь бүгсэ руу гэшүүһээрээ хадхажархиһамни, нэгэ собхороод, гүйжэ арилшоо. Тэндэ шагнажа хууһан Бальжад хүгшөөгэй:

– Майхай, хүүгэмни, юундэ бүгсэ руунь хадхаабши даа. Сохёод лэ унагаажархихаяа яагаабши... – гэхэдэнь, үбһэшэд дарья табижа энеэлдэшэбэд...

Баабай залуудаа ехэ барилдааша, хүдэр шамбай хүн ябаһан юм. Тэрэ тойронойнгоо ехэ бага найр наадануудта нэгэтэшье нюргаа шоройдоогүй, үльгэр-түүхэшэ, үреэл үгэдэ бэрхэ, дуулахадаа айхабтар гоё хоолойтой байһан. Заахан юумые ехэ болгожо, бүхы юумые хуул һайн тээшэнь хэлэхэ, хөөрүү хүн байгаа. Энээниень Цыренжаб Цыренов шадамараар һамбаашалдаг байһан, нэгэл юумэ худалаар хэлээд ябашахадань, үбгэн тэрээниень зондо хөөрөөд лэ, дэгэд хэлэһэн хүниинь боложо халадаг байгаа. Эндэ жэшээ болгожо, нэгэ ушарал дурдамаар байна.

Хожомын Цыренжаб Цыденович, совхозой отделение эрхилэгшэ болоод ябахадаа, Баян-Голой Хүтэлдэ, баабайн үхэршэн байхада, ородог юм ха.

Гэртэ ондоо хүншье үгы, хоёр хөөрүү ушархан хойноо одоол хөөрөөн гээшэнь дэлгэрээл юм бээ, тиигэжэ байтараа Цыренжабынь сонходо ошоожо, газашаа хаража зогсоод:

– Зай, мүнөө, нөөхидүүлнай, одоол тэрээнээ ажаллажа байнад бээ даа, – гэбэ.

– Хэмнай юугээ ажаллажа байгаа юм бэ? – гэжэ үбгэнэй асуухада:

– Үгсэжэ, Бэлшэр хүрөөд ябанаб. Үглөөгүүр, наашаа ерэжэ ябахадаа, Таанагайн булагта Хандаантанаар уулзабаб. Хандаан үбгэн шаргаар үбһэ абаашахая Таанагайн хүридэ ерээд, тэрээн соогоо хүлдэжэ үхэшэһэн баабгай олоод, шаргадаа ашаад, гэртээ абаашаба һэн. Мүнөөл тэрээнээ гэдхээжэ, үбшэжэ байһан байха даа, – гэбэ.

Тиигээдшье адуу малаа, ажал албангаа хөөрэлдэһөөр Цыренжабынь мордожо ошоол юм бээ, дуулаагүй юумээ дуулаһан баабай тэрэл үдэртөө уулзаһан лэ хүндөө энэ һониноо хөөрөжэ, ээлжээтэ нэгэ «худалаараа» нютаг зоноо хүхээһэн юм.

Дээрэ дурсагдаһан зондоо эрьежэ, хошоод үгөөр тайлбари үгэхэ дуран хүрэгдэнэ.

Мүнөө саг хубилжа, залуушуулай хүмүүжэл эли тодо һулараа. Үхибүүн наһандаа хургуулийн гарта ороод лэ, өөрын ухаатай хаа хүн боложо, үгышье хаа үгы – тиимэл саг болоо ха юм даа. Хүн зомнайшье яашоо юм даа, гудамжада ябаһан хүнэй үхибүүдтэ ухаа заахаһаа болохо гэртээшье байһан хүүгэдтээ хүшэ хүрэхээ болинхойл даа.

Гудамжа гээшэ ехэ! Өөрын заршамтай, хуулитай. Урданышье, мүнөөшье. Мүнөө тэндэ һайн юумэдэ һурахань хомор. Урдань тиимэ бэшэ байгаа. Халтал буруу ябадал хэбэлшни хэншье хаа, мэдээл хаа, яагаадшье зэмэлхэ, ухаа, хургаал зааха эрхэтэй

байгаа. Хээрэ, ажал албанда аха зоноор гарахадаа ямар ехэ дүршэл заабари абадаг гээшэ һэмбибди.

Бадмажаб Баирович Чимитов бүхы наһаараа түмэртэйл носолдожо ябаһан хүн һэн. Тэрэ үедэ үбһэндэ морин хажуураар үбһэ сабшадаг байгаа. Хожомынь нютагайнгаа хүүдинсэдэ дархан болоһон, түмэр улайлгаад юушые һаань хэжэрхихэ, гагнаха, илангаяа үбһэ хуряалгын үедэ морин хажуурнууд болон тармуурнуудые тааруулха, заһабарилхадаа бэрхэ һэн. Бадмажаб Баирович мантай суг бодхуултаһан Даримын аба. Дарима Москва хотодо Лихачёвой нэрэмжэтэ заводто хэдэн арбаад жэл ажаллажа, гэртэй бараатай болонхой ажаһуудаг.

Цыбикжаб Намсараева бүхы наһаараа колхозой мал ажалһаа эхилээд, бусад хатуу-хүтүүдэ һайса ябаһан хүн байха. Хүбүүдынь – дүрбэн «аяншадаймнай» хоёрынь – Бадма-Ошор, нютагаймнай оройдоо хэдыхэн компьютер шэнги толгойтойшуулай нэгэн, хүдөө ажахын институт дүүргээд, ветеринар мэргэжэлтэй, нютагтаашье хүдэлөө, Борьёогой племзаводто (Белоозёрск) ажалтай гэр бүлөөрөө ажаһуудаг байһанаа, хара эртүүр хада гэртээ хариһан юм. Дүү Володинь ой модоной ажахыда ажалтай, Захааминайнгаа Хужар тосхондо ехэл һайн түбхинэнхэй һуутараа, баһал залуугаар мордонхой. Эдэ хоёрһоо дүү басагад – Таня, Гэрэлма гээд бии, айлайхи болонхойнууд, үнэр баян ажаһуунад.

Һагба Будаевич Аюшеев – Санага тоонтотой. Сагаан-Мориной хүрьгэн, хэдэн жэлдэ нютагай эхин һургуулида багшалаад, удаань наһанайнгаа амаралтада гаратараа Мэлын 8 жэлэй һургуулида математика зааһан хүн бэлэй.

Ханда Юмжаповна нүхэрынь эхин классай багша һэн.

Агууехэ дайнай ветеран (дайнай үедэ сэрэгэй летчик ябаһан) Һагба Будаевич минии хуби заяанда онсо һуури эзэлдэг хүн байгаа. Ушар юуб гэхэдэ, эхин һургуулийн бэлэдхэлэй класста

ороходоо энэл багшын гарта ороhon байгаа, тийгэжэ хоёр жэл заалгааб.

Удаань Мэлын 8 жэлэй хургуулин 5-дахи класста ошоходомни, математикин багша Һагба Будаевич классаймнай хүтэлбэрилэгшэ болобо. Энэл хүнэй, нютагтаа мэдээжэ, сууда гараһан «мухар хурган» дороһоол найман класс дүүргэжэ, Санагын дунда хургуулида ошоо һэм. Хожомын суг ажаллаха хубитай байшооб – Һагба Будаевич Мэлэ-Бортын сомоной Соведэй гүйсэдкомой, бинь – Сагаан-Мориной – түрүүлэгшэнэр болоод ябагдаһан юм.

Хүүгэдын – манай үеын Виктор Лхагбаевич Санагын дунда хургуулие 1967 ондо алтан медальтайгаар дүүргэжэ, Казань хотын авиационно институт дүүргэжэ ерэхээр мүнөө хүрэтэр Улаан-Үдын авиационно заводто инженер-конструктор мэргэжэлтэй ажаллажа байгаа, мүнөө наһанайнгаа амаралтада гаранхай.

Дүүнэрын – Гомбо – нютагтаа, Даша-Нима – (багша), милицин албанһаа амаралтада гаранхай, Улаан-Үдэдэ, Баданцу – баһал тоо бодолгын багша, Улаан-Үдэдэ, Баярма – хүнэй эмшэн, наһанһаа нүгшэхэн һайн һанаатай, һайхан сэдхэлтэй түрэлхидэйнгөө нэрыень нэрлүүлжэ ябадаг зон юм.

1962 ондо оройдоол 4 класс дүүргэхэн би бригадын тоодо тусгаар оруулагдажа, тэрэл Ута-Жалгадаа үбхэндэ гарабабди. Бригадир – Цыренжаб.

Үбхэндэ гараһаар удааншье болоогүй байтарнай, Цыренжаб бригадирымнай колхозой партийна эхин эмхиин секретарь болгожо һунгаад, тэрэмнай ноён боложо, сээнтэрээ ябашоо һэн.

Орондонь мүн лэ хүхюу, хөөрүү Ринчин-Доржо Гармаев бригадымнай даажа абаба. Дууша юм һэн. Үглөөгүүр сабшалгандаа ошожо ябахадаа, үдэшэнийн бусалгандаа ото дуулажа ябаха, хүршэ Хужарай үбхэшэд (3-4 модо газарта) ажалдаа байбал, ажалаа зогсоогоод шагнадаг байһан байгаа...

Сагаанаа заншалые мэдэнгүйгөөр,
Саһандань зүдэрүүлэн алдалайб даа.
Сасуутанаа заншалые мэдэнгүйгөөр,
Санааень гомдуулан алдалайб даа.

Унаашаяа заншалые мэдэнгүйгөөр,
Уһандань зүдэрүүлэн алдалайб даа.
Ушарсанаа заншалые мэдэнгүйгөөр,
Ухааень гомдуулан алдалайб даа...

Хатаршаяа заншалые мэдэнгүйгөөр,
Хададань зүдэрүүлэн алдалайб даа.
Ханилсанаа заншалые мэдэнгүйгөөр,
Һанааень гомдуулан алдалайб даа.

Али нэгэ һайндэртэ нютагай бэлигтэйшүүл клуб соогоо концерт эмхидхэжэ, нютагайхидтаа харуулжа байдаг бэлэй. Ринчин-Доржо Гармаев, юун һэм даа, нэгэ хара хубсаһа үмдөөд, сагаан самсынгаа захые тэрээнэйнгээ заха дээгүүр гаргаад, тайзан дээрэ дуулажа байха:

Сайгаа шанахал һэм, шанахаараа,
Салхин хургысаад горигүйхэн.
Самган абахал һэм, абахаараа,
Санаам хургысаад, горигүйхэн...

Айхабтар гоёмсуу хүн байһан. Саһаа урид наһанһаа нүгшэһэн сагаан сэдхэлтэй Ринчин-Доржо Гармаевичай олон тоото үри хүүгэдын нютаг нугадаа түбхинэжэ, эсэгынгээ хирэгүй һайхан нэрые нэрлүүлжэ һуудаг юм.

Хүдөөгэй зон моритой хүниие холоһоо харабал морёорнь танидаг, хэн нэгэнэй ондоо мори унаад яабал мориень танияд, «эзэниинь бэшэ, хэн гээшэб?» – гэхээр, дүтэлжэ ерэтэрнь таамаглаха.

Ута-Жалгын үбһэндэ Һообо-Жундыһаа үгсөөд Шойжол хүрэтэр, Сагаан-Морин голой хоёр эрьеэр 100 гектар

газарт үбнэ сабшажа хуряадаг, энэнь лаб лэ 5-6 модо болохо ёһотой. Тиихэдээ 2 газар нүүжэ үбнээ абадаг байгаабди. Эхилхэдээ Хуштын бишыхан хара гэр соо орожо, баруун ханаар үргэлжэ наар хабтагайгаар хээд, унтахаш. Отогтоо сайлаха үедөө гү, али бороо хурада нуухадаа урда сонхоороо наашалжа ябаһан хүниие Хужарһаа, Шойдоной хойто тохойһоо хараад, хүлээхэш. Адуунай байрын урда түглэ гарахадань, морёорнь танихаш, тиигээд лэ тэрэ хүнэйнгөө газар ерэжэ мориёо уяад, гэртэ ороторнь, үгы биенень хуу дурдажа үрдихэш.

Цыренжаб Цыденович ноён болоһоор, байд гээд лэ, морёороо үбнэшэдөө эрьежэ ябадаг зантай юм һэн.

Баабай урда түглэ гарахадань хараад:

– Зай, нөө Урбаймнай бүдүүн улаан ерэбэ даа, – гэхэ. Үгы һаа, заримдаа, ара нэрээрнь:

– Ондороон Бузараевичнай ерэбэ, – гэхэ, үбнэшэд хүхилдэхэ, үбгэндэ:

– Цыренжаб ноёной ороходо, та тиигэжэ хэлэхээ зүрхэлхэгүйлта даа, айха байхат, – гэлдэжэ тухираад туршаха.

– Юунһээ айба гээшэбиб, хэлэнэл бээб даа, – гэлдэнээр байтарнь, тэрэнь газар ерэжэ мориёо уяад, орожо ерэхэ. Оромсоорнь үбгэн үндэгэд гээд:

– Зай, Олигсаандар Сыденович, доогуурнай юун һоним даа? – гээд, үрдихэ гэнэндэл, асуугаад абаха.

Үбнэшэдэй гэнтэ ехээр энеэлдэшэхэдэ Цыренжаб Цыденович, өөрөө хүниие үргэлжэ гасаалжа ябадаг хүн хадаа, хуу ойлгоод, хүхюу хөөрөө дэлгэшэхэ.

Тиихэдэ маанарай, хүүгэдэй, одоол жаргал болодог, зоной үргэ шагнажа, халташыё һаа амарха гээшэ ехэл үнэтэй байдаг бэлэй. Тиигээдшыё аха захатанай хөөрэлдөөн гээшэ эхинһээ һүүл хүрэтэрөө үргэлжэ нэгэ ехэ шог наадан бэшэ юм ааб даа, одоол һургаалай һайхан үгэнүүдые эндэл шагнажа ухаа

нэмэхэш. Энэш хүн боложо ядаад ябаһан гүлмэр амитадта тон лэ хэрэгтэй байһан юм.

Манай нютагта баран бэе бээе ара нэрээрнь нэрлэхэ, бэе бээе гасаалха гээшэ ехэ дэлгэрэнхэй, хэншые суhalдахагүй, урдаһаань нэгэ харюу олоод лэ байха. Юрэл хүхюу зон, мүнөөшые залуушуулые шагнажа байхада, мүн лэ тиигэжэл хөөрэлдэжэ байдаг.

Мүнөө «...тэрэ Хабхаан-Боро тухайгаа үшөө хөөрэхэб», – гээшэдээ бусажа ерээ даа.

Манай бригадир Ринчин-Доржын абые, Гарма таабайе, нютаг соогоо Хабхаан-Гарма гэлсэдэг байгаа...

Сэрэн-Доржын Гарма гэдэг залуу ябахадаа гэр бүлөөрөө Дархинтада үбэлзөөнтэй байһан юм байха. Али олон хэрэг хүдөөгэй хүнэй ажахыда гаражал байдаг гээбы даа, тэрэл хэрэгээрээ ой соо модо отолжо байтараа аймагай ойн харуулшадта баригдаад, тэдэнь хуули хазагайруулжа байһан хүниие бариһан хойноо яахаб, хэрэг эрхилжэ, данса нээжэ бэшэбэ ха юм. «Хэн гээшэбта?» – гэхэдэнь, «Хабхаан гээшэб» – гэбэ. «Хаанахибта?» – гэхэдэнь, «Хара-Бургааһатын», – гэжэ харюусаба. Аймагайтүбошожо, тэрэхэрэгээсаашаньябуулхадаа, гэмтэнээ дуудажа асарха гэхэдэнь, аймаг соо Хара-Бургааһата гэжэ һууриншые, тосхоншые байхагүй, тэндэхи Хабхаан гэдэг хүн олдоогүй юм ха. Тэрэ гэхээр нютагтаа Хара-Бургааһатын Хабхаан, үгышые һаа Хабхаан Гарма гэжэ нэршэһэн, тэрэ нэрээе бүхы наһаараа зүүжэ ябаад, бурхандаа мордоодшые байхадаа, нэрлүүлжэ ябана гээшэ. Бортодо хадамда гаража нютагжаһан дүүнь хүрэтэрөө Хабхаан Ханда гэжэ алдаршаһан, «Энэ манай акай өөртөө нэрэ үгөөд, каана байһан намай Капкаан Канда гүүлэжэ байна», – гэдэг байһан юм.

Хабхаан үбгэн колхозой эндэ-тэндэ заһаха, шэнэлхэ гэхэ мэтын хүхэ бариха ажалда яһалал ябажа гараһан, шаргын үргэ матаха, шарга бооходоо бэрхэ, ажалша үбгэн байһан юм.

Манай бригадир Гармаев Ринчин-Доржо Гармаевич, юундэшьеб, мүн лэ абынгаа нэрэ зүүхэн, Хабхаан Ринчин-Доржо гэлсүүлдэг хэн. Хоёр Ринчин-Доржые илгаруулхын түлөө тийхэншые байгаа бээ гээд ханагдадаг. Үшөө Баабгай Ринчин-Доржо гэжэ байгаа. Бэээр жаахан, томошые бэшэ Баабгай бага ябахадаа, Хужарта хэн ха, харанхы болгоод, хүршындөө гүйжэ ошоод, үүдыень тоншохо. Үүдэнэй саанаһаа «Хэн бэ?» – гэжэ асуухадань, тэдээнээ айлгажа байнаб гэхэн ухаантай, «Баабгайб!» – гэхэ, тийхээр хара багадаа Баабгай Ринчин-Доржо гэжэ алдаршаһан, нютагтаа малша, Цырен-Долгор хүгшэнтэйгөө ехэ ажалша бүлэ, Ринчин-Доржо Дымбуевич Найданов ахай өөрөө айхабтар ангууша хүн юм хэн. Һамганай (Хандын) бүлэ аха байгаа.

Хабхаан Ринчин-Доржомнай гоёмсуу, сэбэр, сэмсэгэр хүн, тэрэ сэрэгэй албанһаа (Монголой Алтан-Булагһаа) табигдажа ерээд, сайбар боро мори хургажа унахадаа, амыень дээрэ татаад, дүүлижэ ябахаар хургаһан, нээрээшые гоёл морин хэн. Ябадалдаа хүниие зобоохогүй, дүүлижэл ябаха. Тиигэжэ тэрэ морин Хабхаан-Боро гэжэ нэрлэгдэхэн, морин тармуур шэрэхэдээ тусгаар бэрхэ бэлэй. Баабай наһаараа мал ажалда ябаһан, нэгэтэл тэрэ морин тэрээндэ тудад, баабай тэрээнээ хэндэшые үгэнгүй малдаа унаад, зун болоходо үбхэндөө тэрэл моритоёо гараад лэ байдаг байгаа.

Хожомын колхозой үбхэндэ ябадаг моридые, хойто үбхэн болотор, намартаа табиха гэхэн зарлиг гараад, зон моридоо хуу табидат болобо. Баабай мориёо табижа үгэнгүй нилээд туласалдаад, ноёдой урдаһаа хаана хүрэхэбши, нэгэ намар табиба юм хэн ха. Хойто хабарын, хаанаһаа үйлэ дайралдажа, тэрэл Хабхаан-Боромнай Ехэ-Мэлэдэ шабарта унажа үхэшөө бэлэй. Баабай эжэл болошоһон мориёо хайрлажа, уйлаашые гээшэ хэн ха, хэдэн жэл соо дурдажал һуудаг хэн.

– Намдаа байбал яахашьегүй мориимни шил дайлажа табуулаа хэнши, – гэжэ Цыренжаб ноёноо хашараахан байха.

Манай нютагта хургагдахан шэнэ морид, ехэнхи ушарта эзэнэйнгээ нэрэ гү, али ара нэрыень зүүдэг юм. Үшөө бага байхадаа минии бухал шэрэдэг байхан номгон морин хүнди-Хурин гэжэ нэрэтэй бэлэй. Сагаан-Мориндо орой болотор бухалаа сараараа шэрэдэг байхан, хүнди-Хурин түрүүшын бухалша морин байхан шэнги ханаандамни байна. Бухалаа томоор хэхэ, морин лэ хаа шэрэхэ байха гэхэдэш даахагүй, тиигээдшые морин алхасаараа угзаржа жүдхэхэ, бухал унагааха, сар аяарханаараа, яаралгүй, нэгэ жэгдээр жүдхэжэ ошодог, томо бухалнуудые даажа ядахагүй. Нютагтамнай үндэр томо бээтэй, шамбай шиираг, нюдаргаша гэжэ сууда гарахан, тэрэ мүртөө айхабтар томоотой Тубаан таабай гэжэ байхан юм. Тэрэ хүнэй ара нэрээр хүнди гэжэ нэрлэгдэһэн, эзэндээ тон адли, яаралгүй, томоотой морин бэлэй...

Тиигээд лэ, Хабхаан-Борынгоо хосорходо, Ута-Жалгада үбһэ тармаха моригүй, нэгэ зуниие ото зобогдоо бэлэй. Сар хүллөөд, нэгэ хүн сараа унаха, үбгэн тармуур дээрээ һууха, зоболонтойгоор тармалгаа хэдэг һэмди. Сар халуунда зобохо, унахан хүнөө, тэрэнь ехэнхидээл үхибүүн ха юм, баһаха, шугы руу тармуураа шэрэһэн хэбээрээ гүйжэ орошохо, эрьехэдээ нозоо...

– Үтэлхэ наһандаа үхэрөөр үбһэ тармахые үзэжэ байнаб, – гэжэ ошоһон, ерэхэн ноёдой шэхэ хабирһаар, нэгэ моритойхон бологдобо ха. Тэрэнэйш үшөө нэрэнь шангаар дуулдадаг – Самбуев-Хээр! Баарһан, мүнөө ханахадам, тэрэ морин наһатай байхан юм хэн бэээ, нэгэ үрдэхэ дабажа ябадаггүй бэлэй. Харахадашые хайратай, халта ябаад лэ амаруулхадань, урда хоёр хүлнүүдээ һольбоод, тархияа доошонь ханжуулаад, бэень шэшэржэ байха. Арайхан гэжэ хүзүүгээ нугалжа урдаһааш хараха, хоёр нюдэнһөөнь мэл-мэлхэн дуһалжа байдаг хэн...

Үбһэндөө гарамсаараа Хуштынгаа хара гэрхэн соо түбхинөөд, түрүүшын үедэ гар сабшалга ехээр хэдэг һәмди.

Хуштын буусада 2-3 янзын ногоон ургадаг һэн. Оройдоо хоолостой үндэр ногооной узуурта набтаршаг аад, тон үдхэнөөр, нэгэ хабтагай, һайхан ногоон ургаха. Тэрэнь нара үзэнгүй тэндээ илсайгаад, үжэн һагад, хоолостой үндэр ногоонойнгоо узуурые шиигтүүлээд, ехэнхи газарта тэрэнь бээ даангүй унашанхай, юрэл, һэбшээнэй үлээһэн тээшэ юм бээ, бусайдашанхай хабтайжа хэбтэдэг бэлэй. Тиимэ газарта мүр гаргажа сабшаха гээшэ хүшэр даа. 7-8 хажууршад сабшажа ороод лэ, нэгэ харахадаш барандаа хэдэн ондоо зүг руу хараад сабшажа ябаха – ногоонойнгоо унаһан тээшэ хараад, хажуураараа эльбээргэ һөөргэнь дэгээдэн һагад таһалхаһаа ондоо аргашье үгыл юм һэн даа. Эндэ би өөрын дүрэтэй һэм. Һайн хурсадаһан хажуураа дарад гээд, абадаг лэ мүрөө абаад, шангашаг һэжэржэ гаргахадамни, хажуурни хара газараар хюһаад, тэбэри болохош ха гэхээр ногоон монсойгоод, тэрэ хийдэшэхэ. Хабатайл һэн даа, теэд урданай хуушан буусада элдэбын баханануудай узуурнууд, ургамал шулуун – хажууршни ошожо тэдээндэ тороол һаа, эшэнь хоёр болоод ябашадаг бэлэй. Баабайһаа, бэшэшье аха зонһоо ээлжээтэ «лекциеэ» шагнаад лэ, хажууршни баһа шэнээр эшэлэгдэхэ...

Буусаяа унагаагаад, Сагаан-Морин голоо зайжа сабшахаш. Юуб гэхэдэ, шииг болобол, үер эрье шадархи ногоо хабтайса эльбээд, тэрэнь ехэнхи ушарта хаягдадаг.

Байд гээд морин хажуураа ябуулжа захалдаг һәмди.

Нэгэ жэл Ута-Жалгын бригадада оройдоол хоёр ехэшүүлтэй үхибүүд суглараа бэлэйбди.

Ринчин-Доржо бригадир, Гармажаб Доржиев морин хажуураар сабшаха, һургуулиин наһанай Бадма-Цырен Жигжитов бидэ хоёр, маанарһаа халта дээгүүр классайхид

Санжай Дугаров, Витя Данзанов – иигээд лэ 100 гектар талмайтай газар абажа гарагдаа бэлэй...

Морин хажуураа ябуулха сагнай ерэжэ, хоёр ехэшүүл тэрээнээ тойрожо тухашарнад. Морид дошхон, маанарта, холошог хараад байханаа бэшэ, юу хэн даалгаба гээшэб.

Хоёр нүхэднай ехэл яаралгүй, моридоо сошоонгүй хүллэжэ байнад.

Морид хоюулан шүдэрлөөтэйнүүд.

– Энээнээ голдоо хүллөөд, шүдэрыень абахабди, энэш бараг номгон, ябажа байһан морин ха юм, – гэжэ Ринчин-Доржын хэлэхэдэ, Гармажаб:

– Тиихэ, тиихэ, хоёр шүдэртэй морид яагаад ябаха юм. Энэ Хандаан-Борые першаадхада (пристяжка) углаад, үрөөлдөөд, ши хүтэлхэш, – гэбэ.

Эдээнэйнгээ моридһоо айжа байһые бидэшые ойлгоод байнабди. Хоёрнай носолдоһоор, моридоо хүллэжэ дүүргэбэд хэбэртэй. Морид һэр-мэр, халтал юумын абяа гарахада, Хандаан-Боро «атагад» гээд абана. Гармажаб һууридаа боожоёо баряад һууба, Ринчин-Доржо Хандаан-Борынгоо гурьбалыень үрөөлдэнь оруулаад, хазаарайнь ута жолоое холошогһоо баряа, хараад байна. Гарма-Жабай уралаараа шомшороод, боожоёо халта хүдэлгэмсөөр, үрөөлтэй Хандаан-Боро собхороод, урагшаа гүйхэ ханаатай жүдхэшэбэ. Ринчин-Доржо нэгэ шулуунһаа бүдэрөөд, газар тэбэреэд унашаба. Голдо байһан мориниинь дүүлижэ байһан бороёо халта барид гээд, даншые хаа ехээр собхорхо, дэбхэрхэдэнь өөрөөшые үргөө юм бээ, мүн лэ урагшаа даб гэбэ. Хандаан-Бородо энэл хэрэгтэй байгаа, хоёр морид хажуураа шэрээд лэ зүүн тээшээ хиирэнэн мэтэ гүйлдэшэбэд...

Хуштын бууса ургамал шулуу, адхаараа нютаг соогоо суутай бэлэй, холошые ошонгүй хажуурай шэрэм сахаригууд бута хүрөөд, нэгэ эрьехэдэнь дээрэнь һууһан Гармажаб дээшээ

ниидээд буухадаа, хүүжээрээ шулуун дээрэ буушаһан, тэндээ ёоложо хэбтэшэбэ. Ринчин-Доржо унаһан газартаа, тархияа үргөөд, хойноһоонь хараад хэбтэнэ.

Маанадта энэнь, юундэшьеб, энеэдэтэйл байһан юм бээ, тэндэ энеэлдэжэ байһаар, бригадирай нюдэндэ торобо хабди...

Гүйлдэһэн хоёр моридшыё шэрэм косилкаая адха соогуур буталжа дүүргээд, тэрэнь газарта шаагдажа, валёгуудаа таһа жүдхөөд, ошожо унабад. Нэгэниинь үшөө үрөөлтэй, хоёр ехэшүүлнай, нэгэниинь дохолһоор, гүйлдэжэ ошожо, косилкаһаань һалгаагаад, нэгэ нэгээр хүтэлжэ гаргабад.

– Эдэ бузарнуудшни энеэлдэжэ байгаа. Хүнэй үхэхөө байхада хараад, юундэ энеэлдээбта?! – гэжэ бригадир маанартаа ганирба.

– Үгы, ши, юундэ арюун талада унаһан хүмши, жолоогоо богонёор барихаа яагаабы? – гэжэ Гармажабай асуухада, Ринчин-Доржонь:

– Хари, бүдэржэ унашоолби, унаагүй хаа барихал байгаабы, – гэбэ. Маанарай энеэлдэхэ газар эндэл байһан байгаа, арай эртүүр энеэлдээ зон байнабди, теэд мүнөөл энеэлдээ хаа, дүүрээ гэжэ ойлгосотой.

Косилкада мори оруулха гээшэ ехэл гэнэтэй юм даа, хургамал һайн морин шэнэ мориёо баридаг, теэд тиимэ морин хомор байха. Олохон лэ тиимэ ушарнууд эндэ тэндэ болоһон байдаг, косилкаая шэрээд гүйлдэһэн моридыё оло удаа харагдаа даа, бүри урдандаа, Зэмхэдэ, аюулшыё болоһон гэлсэдэг.

Иимэрхүү ушаралда хабаатай нэгэ ушар һанаандамни ябадаг. Хэдышыё ондо гээшэ һэм, 1961 гү, али 1962 гээшэ ха, мартагдаад байна, наһаараа колхозой мал, адуунда ябаһан Хандаан абгай хүршэмни (Хандажап Цыренов) баһал косилкатай моридоо алдажа, унахадаа урагшаа унажа, шэрэм косилка дээгүүрнь гарашаһан юм. Эбэрээд, гэртээ хэбтэхэдэнь, би орон гаран ябадаг байгаабы. Нэгэтэ ороод һуухадамни, нютагаймнай

фельдшер Валентина Чимитова үбшэнтэнөө эрьежэ ерэхэдээ, нэгэ сагаан шарайтай, энеэб гэхэн хөөрүү хүнээр суг ерэбэ. Тэрэ хүн намайе анхаржа, буряадаар хэлэхэдэмни һонирхожо, ехэл хөөрэлдөө һэн хабди гээд һанагшаб. Хожомыншье танил бологдоо һэн даа. Тэрэ айлшамнай нютагаймнай хүрьгэн боложо ябаһан поэт Дондок Улзытуев байһан байгаа.

Тиигэжэ, үшөө «буруугайнгаа бэлшээридэ» байхадаа, ехэшүүлэй нэгэнтэй танилсаа бэлэйб.

Гармажаб Доржиев маанар мэтын багашуулда ехэ һайнаар хандаха, ходол шог гаргажа, маанараа хүеэжэ ябаха, али нэгэ зэмэдэ унахадамнай, үргэлжэ «адвокатнай» боложо байдаг бэлэй.

Үсөөн зон болоходоо, гар хажуураар ехэшье юумэ ялтахамнай тааруухан боложо, морин косилкаараа, урдандаа ото гар хажуураар сабшагдадаг газарнуудыемнай тойрожо, маанараа баярлуулха. Урдандаа морин хажуурта һуугаашад сабшалгаяа үргэлжэ хээд лэ, забһартань тэрээхэн түмэрөө тойроод, заһабарилаад-баряад, хажуураа хурсадаад, хуурай ажалда балай оролсодоггүй бэлэй. Гармажаб хаагуураа үрдидэг юм агша һэм, сабшакһаал, үшөө үлүү, сабшаад, тармалгын болоходо, маанартайгаа бухалнууды табилсаад, һүриеэ сомоод ябагша һэн. Агнаха. Ехэнхи ушарта олзотой ерэхэ, үргэлжэ шүлэтээл байдаг һэмди.

Сабшаһанай удаа хэдэн хоног соо газар хатаад, ногооной богонихон узуур соор мэтэ хатуу болошохо. Тэрээн дээгүүр хүл нюсэгөөр ябахын аргагүй. Тээ тэндэ гуталаа хатаагаад, тэрээндээ ошоходоо арай ёохон ябахыешни Гармажаб харажархёод:

– Аалыар, аалыар, хүлэйнгөө нюдые тэһэ гэшхэбэш, – гэхэ. Үгытэй айлай хүбүүн, өөрөө хүшэр сагта эрэ болоһон, нэгэтэшье бээ найжалжа үзөөгүй, багадаа мал дээрэ эрэ болоһон, үглөөнэй һаамда үнеэдыень туужа, дүтэлүүлжэ

ябахадаа, илангаяа эртын хюруу дээрэ, хүлэйнгөө даарахада үхэрэй мэнэ-мэнэ гаргаһан нойтон дээрэ гүйжэ ошоод, хүлнүүдээ дулаасуулжа зогсохо, гүүртын мал олон хадаа наранай гаража шаратар дулаасаха аргаяа оложо ядахагүй гарасалдаха, тэрэ үедэ юумэн ехэл хомор байһан, гуталтайшые хаа тэрэнь ганса, гамнаха хэрэгтэй гэжэ хайн мэдэдэг байгаа. Багадаа, бэлэдхэлэй, нэгэдэхи ангинуудта хурахадаа (1957-58 онууд) сээнтэр соо нагадцындаа байхаб, гэртэхин Сарамтадаа мал дээрээ, хажуудамнай дүтэ Гарма-Жабайхи хууха. Цырен-Доржо бидэ хоёр үргэлжэ орожо гаража гүйлдэхэш, хүрэнгэ уудаг байһан байхабди, хоймртоо орон дээрээ харанхы эжнынь хууха. Нэгэтэ ороһомнай тэрэ хууридаа эжнынь байгаагүй. Харадаггүй хүн хайшаа ябашадаг юм гэжэ гайхаһан бидэ «Дулматнай хайшаа ошооб?» гэжэ асууһанаа хайн ханаад, ямар харюу абаһанаа ханадаггүйб...

Гарма-Жабнай тармалгада гарахадаа самсагүй, хүл нюсэгөөр, шуран хурданаар ябаад, бухалнуудые табидаг бэлэй, хараад атаархахаш. Агнахаяашье ошоходоо хүл нюсэгөөр гарашадаг хэн.

– Юунэйхиие, мүнгэнэй зоболон, гүрэнэй гутал халгааж ябаха юм, эжы баабайн «оёжо» үгэһэн «гуталай» байһаар байтар, – гээд хүхидэг байгаа.

Августын 27-28-наар хургуулидаа ошохо болзор дүтэлжэ, отогһоон хургуулиинхид буудаг бэлэйбди. Тэрэ болотор сабшалгаяа гарһаа гаргаад, үбһеэ дүүргээшьегүй хаа, нэгэ-хоёр хашаанай тармалга үлөөгөөд ошодог зон, тэрэ жэл үсөөдэжэ, Шойжолой гэрнүүдые тойроод, уһанай баруун тээ Сержанай нугын хоёр хашаанай сабшалга унагаангүй ябагдаха баатай бологдоо хэн.

Тиэхэдэ отогтоо оройдоол хоёр хүнэй үлэшэхэдэ, малда байһан минии баабай, гэртээ байһан Гарма таабай хоёр ошожо, хамһалсажа дүүргэһэн юумэд ха.

– Ута-Жалгын «доходяга» бригада ошохомни, – гэжэ Гарма таабай гаралгандаа хэлээд, тэрэ гэхээр нютаг соогоо Ута-Жалгынхидые «доходяга» бригада гэлсэдэг болоһон юм.

Бригадымнай бүридэл байд гээд лэ хубилжа байдаг һэн. Нэгэ гарахадаа, бригадирнай Лубсан Цыренович Доржонов, косилкаар Трофим Дареевич Шагдунов, тиигээд мүн лэ һургуулийн наһанай (аха классуудта ороод ябагдаа) минии үетэн Бадма-Цырен Рампилов, дүүнэрын – Бато-Очир, Света, Лубсан Доржоновой басагад, минии үеын Сэсэг, эгэшэнэрын – Галя, Вера гээд лэ мүн шэнэ бригада болобобди. Мүн лэ баабай ябалсаа. Одоол хүхюу, хөөрүү шогуюша зон суглараа һэн даа, хэдэн жэл энэ бүридэлөөрөө ябагдаа бэлэй. Урдань зундаа ехэ дулаан һэн, буусаяа һүрилөөд, бороо хурагүй үедэ газаа, хоёр һүрийн хоорондо унтаринуудаа түхээрээд, залуушуул барандаа тэндээ хоногшо бэлэйбди...

Халташые бороо үзэнгүй һүрилэгдэһэн үбһэнэй хангал, хаб-харанхы һүни, оройдошни одо мүшэд, тэрэ зүүгээр урдаһан Сагаан-Морин голой олон тоото борьёлгонһоо ниилэһэн нэгэ жэгдэхэн шарьяан, тэрээн соогуур Хуштын бишыхан, яаралтай горхоной дуу буляалдажа хабшуулдаһан шолшогонoon... Отог сооһоо үбгэдэй ханяаха, гүбэр-шэбэр хөөрэлдөөн таһалдан һагад дуулдаха. Хаана холоһоо, аяар Хужарай үбһэшэдэй, нохойн хусаха дуулдана. Тээ тэндэ шүдэрлөөтэй эдеэлжэ ябаһан морид турьяна... Одоо үльгэр гээшэ энэл бэшэ гү?..

Ута-Жалгын сабшалан ябадал ехэтэй, үглөөгүүр нэгэ сартаа тэргэ хүллөөд, зарим зомнай моридтоо мордоод, бэшэ заримамнай үдэрэйнгөө хоол тэргэдэ тээжэ һуугаад, үдэшэ болотор ерэхэгүйгөөр отогһоо гаража ошохош.

Үглөөнэй үрдэһэ шүүдэр хатаса сабшаад, голой эрьедэ түбхинэжэ сайлаад, уһанда орожо һайн амараад, тармалгадаа гарахаш. Нэгэ оросо бухалнуудаа табяад, үдэшын үрдэһэндэ һүриеэ сомохоёо хэдэн хүн илгараад, бэшэмнэй бухалнуудаа

бүрэнхы болотор табиха, хайн лэ бүрһэн хойно дуу-шуу табихаар, тэрэл тэргэдээ һуужа, отогтоо ошохош, газаагаа ехээр гал түлээд үдэшингөө хоол бусалгажа, үбгэдэй үргэ шагнажа, галай дэргэдэ һуудаг бэлэйбди.

Лубсан Цыренович Доржонов маанартаа мээхэй, бидэнь ажалдаа бэрхэнүүд, ябаһан газартаа маанараа магтажа, олон зон соо хии мориимнай үргэжэ ябадаг үбгэн бэлэй. Нютагаймни тэрэ болон тиимэрхүүл үбгэдэй хүзүүн дээрэл тэрэ үеын колхоз аймаг айлдаа алдар нэрээ нэрлүүлжэ байдаг һэмнэй даа.

Лубсан Цыренович колхозой бүхы гүүртэнүүд дээрэхи барилгада ябалсаагүй юм гү? Хүниие шоглохо, гасаалхадаа Трофим Дареевич энэ хоёрнай тусгаар «эрдэмтэй» хоёр юм һэн. Модо отолхо, барилга хэхэ гэхэ мэтын болон бусадшы ажалда яһала хоюулан хамта ябаһан байдаг. Тиихэдээ нэгэл аргаар нэгэнээ гасаалһан байха.

Тэдэ хоёрой хөөрэлдөөһөө олон ушарнуудай нэгыень дурдахам. Хаанашье юм, нэгэ гүүртэдэ шэнэ барилга хэжэ байхадаа (тэндээ байраар байгаад) байд гээд, ээлжээгээр, сээнтэр хүнэһэ-хүшэдөө ошохо.

Лубсан үбгэн хаанаһаа нэгэ эхэнэр туфли олоһон юм, Трофим Дареевичэй үдэшэлэн түхээрээд, гэр тээшээ ошолгондо, ашамаг соонь тэрэ туфлиее хэжэрхидэг юм ха. Гэртээ ороод, ашамаг соохи юумээ гаргахадаа, тэрэ туфлиее гаргаад, гэртээ юуншы гэжэ хөөрөһэн юм, тархидань үһөөгөө абаха тухайл бодол ороо бэд даа.

Тиигээд лэ, ээлжээндээ, Лубсан Цыреновичэй гэртээ ошоходо, загнуу соогоо угаадаһа хүргөөд, мүн лэ ашамаг соонь хэжэ үгөөд табиба ха.

Санжад эзы ашамаг соохи юу-хээнь гаргажа байтараа тэрэ хүрэхэн угаадаһа гаргаад:

– Энэш юун юм? – гэжэ асууба. Юунэй болоһые ябууд ойлгоһон Лубсан үбгэн гэнэдэһэнээ мэдүүлэнгүй:

– Аа, тэрэ эдээнэй үлэгдэл нохойдоо хүргэжэ асараа һэм даа,
– гэнэн юм ха.

Ганса тэдэ хоёройнгоо хөөрэлдэхэдэ, эльгее эгшэтэрээ энеэлдэжэ сададаг бэлэйбди.

Һообо-Жундыһаа дээшэ Ута-Жалгын бууса хүрэтэр сабшалга, тармалгаяа абаад, Ута-Жалгынгаа үбэлжөөндэ нүүжэ ошодог һэмди.

Нэгэтэ нүүжэ ошоод, үглөөдэрынь Хуштынгаа гэр соохи хабтагайнууды сар тэргээр тээжэ ерэхыемни намда даалгабад. Галя мориндо мордожо, сээнтэр ошохо, хүнэһе-хүшээ суглуулаад, үдэшэлэн бусахаар намтай гаралсаба. Хушта хүрөөд, доошолһон харгыдаа орожо ябаал бэлэй, би гэрэй үүдэндэ тэргее залаад, хабтагайнуудаа зөөжэ, тээжэ эхилбэб. Наран шаража эхилээд, һоно батаганаан сарайм хажуугаар хүүенэ.

Тииһээр байтараа дороһоо ерэнэн харгы руу, юундэшьеб, харан гэнээм, нэгэ моритой хүн урда түглэ гараад, мориной бии шадалаар оодоргожо ябаба.

«Нэгэл шухала юумэн болоо байна, ямар яаралтай хэн гээшэнь бэ? – гэжэ бодоһоор хүлээжэ байтараа... мориёо танижархибаб.

Нөөхи сээнтэр ошоһон Галимни иигэжэ, мориной тухаар ерэжэ ябаба...

Толгойдомни яажа зүб шиидхэбэри сахилгаан түргэн ороһон юм һэм, юунэй болоһые ойлгон сасуу, гүйдэлөөрөө ошоод, далай хашаагай үүдэ хаажа үрдибэб. Мориншье гүйдэлөөрөө ерэжэ, үүдэндэ тулаад зогсоһобо, би жолооһоонь барижа абабаб. Эмээлэйн хойто улам тайлдашанхай, буруу таладаа һанжана, һаял мэдээ ороһон Галя:

– Айхашье гэжэ айбаб. Ябажа ябатараа моримни, юунһээб даа, сошоһон шэнги болоод, өөрөөшье ойлгоогүй байтарни, һөөргөө эрьеэд гүйшоо.

Ямарханшые морин дээрээ хууһан хүнэйнгөө шадал ойлгодог, баһахаа һанаха. Галя морёор ходо ябажа байгаагүй, тэрээхэн мориндоо тамираа таалгаа, тиигээдшые һонорхожо, залхууржа ябаһан морин уламайнгаа гэнтэ табигдашахада сошоод, Галияа баһажа, эрьсэд лэ гүйшоо ха юм.

Эндээ байрлаһан морин халуунда дал соогоо тиирэдэгээ һайн һанажа, тэрэ сэб сэхэ дал руу гүйжэ ерээ ха юм.

Далайнь үүдэн арайхан лэ мориной багтаха набтар, хашаагай үүдэндэ зогсоогүй һаа, дал руугаа сэхэ гүйжэ орохо байгаа. Галинь яаха байгаа гэжэ һанахадаа жэхьдэһэм хүрэдэг.

Хоюулан тэндээ уламыень заһажа, шэнээр, һайса татаад, тэрэм дахин мордобо.

– Энээнээ зандараад, шиидэмгэйгээр хуугаад ябыш, дуран соонь бү оро, – гэжэ ухаа зааба хэбэртэйб. Галимнай тэрэ үдэрөө яһала бараг ябаад ерээ һэн даа. Галя ветеринар мэргэжэлтэй, совхозойнгоо үшөө «амидыда» ветаптека даажа байгаа, Мэлэ нютагта хадамда гаража түбхинөөд, ажаһуудаг юм. Вера дүүнь фельдшер, нютагтаа олон жэл, удаань хүршэ Баян-Голой эмнэлгын байшанда ажаллажа гараа, Сэсэг Закаменск хотодо ажаһуудаг байгаа, баһал эртүүр наһа бараа бэлэй.

Нэгэ үе манаар суг үбһэндэ Будажаб Жимбеев, Галина Будаева, Ханда Шагдурова, Очирма Цыденова, Цырен-Дабаа Жимбеев гээд урда хойно ябаһан байгаа. Нөөхил Ринчин-Доржомнай бригадирнай. Галина Будаева олон үгэ үгы, энеэд гээд лэ, ажалдаа бэрхэ, Ханда Шагдурова сухарихагүй ажалша, эрэшүүлэй шогто тон тааруулжа харюусаад лэ ябадагууд бэлэй.

Цырен-Дабаа Жимбеев Очирма Цыденова хоёрнай (мини уеын хоёр) ябан ошон гэрлэжэ, Сагаан-Мориндоо дүтэшэг, Марса гэжэ газарта фермерскэ ажахы эрхилжэ ан-бун ажаһууһаар, хара багаһаа суг эрэ болоһон Цырен-Дабаамни харатайгаар үбшэндэ нэрбэгдэжэ, гээгдэһэн юм...

Будажаб Жимбеев дошхон үрээ моритой, хурын ороходо, тэрээнээ хүтэлжэ, шабар соо абаашажа мордоод, хайшаашье юм, гүйлгэжэ ябашадаг байгаа. Тэрэнь мордоходо собхороод, байжа үгэдэггүй юм хэн, шабар соо собхорхонь хүндэ ха юм даа. Будажаб үбгэн мүнөө (мини хуряахай болоһон) мүн лэ нютагтаа амар амгалан ажаһууһаар байтараа бурханайнгаа орондо мордоо, Цырен-Дабаа Жимбеевэй нагасань. Нэгэтэ Будажаб нагасань хайшааб даа ошоһон, бидэ Малаасгайн хашаанда гар сабшалга хэбэбди. Тэрэмнай яһала шулуутай, алха, дүшэ үргэлжэ абажа ябахаш, хажууршни мэнэл дабталганда орожо байха.

Хажуурыемнай һайса дабтаад үгэдэг хүнүүдэй иишэ-тиишээ ошоод үгы байбал, өөһэдөө яда-шада тоншожо туршадаг болонхой ябаабди.

Цырен-Дабаагай хажуураа дабтажа хэбтэтэр, нагасынь алхын хахадынь хэмхэрээд унашаба. Түмэрэйнь шанар тиимэ байһан юм бээ, гэбэшье һүүлдэнь (ехэшүүл гэмэрхэ дуратай ха юм) нагасын «лекци» шагнаа хэн ха.

Колхозой түрүүшын жолоошодой нэгэн Санжай Найданов мүн лэ Ута-Жалгада ябадаг бэлэй. Маанартай наада эрхилжэ, маанадаа хүхээхэ, хүхюу хүн юм хэн. Хажуур хурсадахадаа тусгаарбэрхэ хэн. Гарсабшалгадаа мүрэйнгөө эхиндэ хажуудань ошоод, хажуураа хурсадуулхаяа хойно-хойноһоон ээлжээндэ зогсодог хэмди. Энэ хэрэгтэ анхарал лэ хэрэгтэй, тэрэ һайн эрдэмыень бишье халажа абаа хэм, хожомоо хажууршад баран минии хойноһоо ээлжээлдэг болоод хэн.

Нэгэтэ Санжай ахай нэгэ элеэгэй хүбүүе уурхай сооһоонь унагаажа баряад асарба. Сухалтай гээшэнь, дальбарааханшье хаа, хүндэ довтолжо байха, баабай сухалтай:

– Амитанай үриие юүндэ зобоожо байнат, абаашажа табигты!
– гэжэ захирба.

Маанарта һонин ха юм, отогһоо тээ саана газарта гадаһа шаагаад, элеэгэйнгээ хүбүүнэй хүлһөө ооһорлоод, тэрэ

гадаһандаа уяабди. Тэрэмнай хэдэн хоног тэндээ байгаа, эхэнь үндэр шэнэһэнэй оройдо һуугаад, үргэлжэ хаража байха. Хүнүүдэй саашалхада юм гү, хүни гү, жэрхи баряад, арһыень хуулаад, асаржа үгэдэг байһан юм. Алтан дэлхэйдэ амитан бүхэнэй үринь хайратай ха юм даа, баряанда байһан тэрээхэн дальбараа, эхынгээ тиигэжэ оролдоогүй хаа, туража үхэнэл бэд даа, теэд бидэ эгээл үхүүлжэ байхагүй һэн бээбди.

Тэрээхэн дальбараагай золоор Улаан-Үдэһөө Буряад театр зүжэг асаржа, бидэ бүхы отогоороо зүжэгтэ ошобобди. Баабай отогтоо үлөө һэн. Зүжэг хараад, үглөө үдэрынь ерэнһэнэй тэрэ дальбарааемнай табижархиһан байгаа.

Зүб лэ даа, алаха түсэб манда байгаагүй, Санжай ахатан:

– Яадаг юм ааб, халта адаглая, һүүлдэнь табихабди, – гэдэг байгаа.

Дэлхэй уйтан гэжэ дэмы хэлсээгүй юм ха. Санжай Дымбуевич Найданов тэрэ Баабгай Ринчин-Доржын бүлэ дүү, Хабхаан Ринчин-Доржын хүрьгэн, минии һамганай бүлэ аха. Эхин ангида (хоёрдохихоо холо ошоогүй ябаа бэшэ аалби даа) һуража байхадаа Санжай шофёрой хурим дээрэ байлсаһан хүм. Нэгэн-хоёр машина нюдэндөө үзэһэн маанарта ямар гоё машина һэм (тэрэ үеын шэнэ түхэлэй ГАЗ-51), жолоошониень оройдоошье һананагүйб (тиихэдэ жолоошод яһала бии боложо байгаа: Витя Шагдуров, Доржо-Ханда Шагдуров, Бандаг, Шарууди Галданов – Санжай ахаймнай хурайханиинь). Тиимэ машинаар ошожо һамгаяа асараа. Цырендоржиева Зинаида Гармаевна – Хабхаан Гарма таабаймнай басаган бэри боложо бууба. Зон олон, дуун-шуун... Санжай ахай һаял һургуули гараһан, өөрын машинатай үшөө болоодүй байгаа ха, энээнһээ хойшо удааншье болонгүй нэгэ шэрээр анхилһан (шэнэ байһан юм гү, али шэрдээтэй байһан юм гү, үнэрынь мүнөөшье хүрэтэр мэдэрдэгби) ЗИС-5 («Захарка») машинатай болоо бэлэй. Тэрээниень «модон машина» гэдэг һэмди. Тэрэ гэнээр нэгэшье

үдэр байнгүй колхозой ажалда ябаа, холын Зэдэ станци ошожо малай тэжээл, таряа-талха асарха, Борьёогой нуур дээрэхээ хужар зөөхэ, тэрэ хужараа тэндэ суглуулаашань минии баабай. Санжай ахай нэгэтэ намда хулгай хэнэнээ хөөрөө хэн. Нуур дээрээ ерэхэдэнь, тэндээ байраар байрлаһан баабай нэгэ машина болохо хужар суглуулжа үрдеэгүй байба юм ха. Тэндээ байдаг хадаа алин обоохой хэнэйхиб гэжэ мэдэхэ, тээ тэндэ нэгэ обоохойн эзэд хаража байхыень захяад, гэртээ ябашаһан байгаа. Эгээ тэрэ Хуса Намсараевай Тахуунай гэжэ үгүүлэл соохи мэтэ. Тэндэ суглуулагдаһан хужар мэнэл хулгайда орошоһон байдаг хэн. Түрүүн өөһэдынгөө хужар хулгайда абтаһан ушараа ханажа, тэрэ хоёрнай айхабтар түргэн тэрэ обоохойень тээжэ, машинашье баруулжаа дараа даа. Баабай өөртөө хужараа обоолһон зандаа, үглөөдэрынь баруулжа «мордошоһон» обоохой хужарай эзэд ерээд, «Энэ обоохоймнай яашаба гээшэб?» – гэжэ асуухадань, «Тээ танай машина бэшэ юм гү, нэгэ машинаар 2-3 хүбүүд гүйлгэлдэжэ ерээд, тээжэ ошоно бэлэй. Яаһан хурдан, ямар бэрхэ хүдэлдэг хүбүүд гээшэб гэжэ хаража байгаалби» – гэжэ нэгэниинь Тахуунай шэнги табижа үгэбэ. Машинын үнгэ зүһые ондоогоор хэлэхэн байгаа бээ, тэрэ хулгайнь оройдоошье мэдэгдээгүй юм гээ хэн. Намартаа маанарые тэрэ машинадаа һуулгажа Хонто абаашаха, тэндэ колхозой турнепс хуряаха, энэ ажал хургуулиинхидһаа ондоо хэн хэбэ гээшэб. Баруун-Адагай хүүргын саана, наана заабол шабарта һууаш, хоёр машина ябаад, бэе бээ шэрэжэ барижа, нэгэ аргаар гараха, заримдаа гаргажа ядаад, тэндэнь хаяха, тиихэдэнь шабар уһан соогуур ябагаар харанхы соогуур харихаш. Энэш 3-4 модо болохо ёһотой. Нэгэтэ Санжай ахайн машина шабарта һуушоод, Доржо-Ханда шофёрой машинаар тэрээнээ гаргаха гэжэ обооролдожо байнабди. Ехэшүүлнай бэд даа, маанарһаа хаалта болохоһоо ондоо, ямар туһа байба гээшэб. Тиигэжэ байхадамнай Баруун-Адагта малаа хаража

ябаһан баабай морёор бии болоод, хаража байна. Доржо-Ханда нүгөөдэ машинаа шэрэжэ гаргаха ханаатай гэдэргээ болоод, баабайе харахадаа буужа мэндэшэлээд, «Мэнэ энээниеш һуга татажа гаргахаб» – гэхэдэнь, баабай «Үгы даа, иигэжэ һуушаһан машина энэш даажа гаргахагүй», – гэбэ. Доржо-Ханда үбгэнөө боосолдоё гэжэ үгэдөө оруулаад, нүгөө машинаа шэрэжэ оробо. Санжайн машина өөрөө туһалалсаад, тэрэнь шабар сооһоо гарашаба. Машинаа гаргаад байхадань, баабай тэдэ хоёройнгоо хажууда ошоод, Доржо-Хандынгаа «Зай?» – гэхэдэнь, «Юу дааха юм, гаргахагүй байгаа. Энэ Санжайш нажимаална ха юм!» – гэжэ хэлээд, боосоогоо алдаһан хүн мориндоо мордоод, саашалжа хатаргашоо хэн. Хожомынь, хэдэн үхибүүдтэй бүдүүн айлайхи болоод һууха үедэнь би тэрээн багаар «эрьелдэдэг» болобоб. Санжай ахайнда дүтэ абгайниинь – Радна Данзановичтан һууха, тиишэл «эрьелдээшыемни» зон анхараал юм бээ, басагадтаа «Энээнээ хурайха гэжэ нэрлэгты» гэжэ заажа үгөөд, Очирма Света хоёр (баганууд байгаа) нюдэндөөл харамсаараа, хаанашье хаань, «Хурайха! Хурайха!» гэлдэжэ һүүхиржэ, хашартай болодогууд бэлэй. Тиин хурайханьсье болоо бэлэйб. Очирма Благовещенск хотодо эмшэн мэргэжэл шудалжа ерээд, авиазаводой поликлиникэдэ ажалтай, мүнөө тэрэ поликлиникые даажа байдаг, Оросой Холбооной Дээдэ гарай эмшэн гэхэн нэрэ зэргэдэ хүртэхэн. Света тэрэл поликлиникэдэ эмнэлгын ажалай дунда мэргэжэлтэн ажалтай, Санжай ахайн нэрые гамтай үргэжэ, нэрлүүлжэ ябанад. Тэдэ хоёрһоо дүүнэр хүбүүд олон, бултадаа Санжай ахайн мүр мүшхэжэ, түмэртэ бэрхэнүүд, жолоошод болонхойнууд, олон үри хүүгэдтэй ажаһуудагууд.

Аха, дүүнэр Рампиловууд (олонсье жэл ябаабди) – минии үеын нүхэр Бадма-Цырен нютагтаа. Хужарта гэр бүлөөрөө фермер болоод ажаһууһан, олон жэлнүүд соо үбшэндэ баригдажа, тэрэнь табяагүй даа, абашаа.

Бато-Очир хэдэн олон жэл соо шүдэ аргалдаг врачаар амжалтатай найнаар хүдэлөө, Улаан-Үдэ хотын нэгэдэхи поликлиникин шүдэнэй врач-хирург мэргэжэлээр ажаллажа, наһанайнгаа амаралтада гаранхай, Света дүүнь Михайловкада хадамда гаража түбхинэнхэй.

Баруун хадын хормой зайгаад урдаһан Сагаан-Морин голой зүүн эрьедэ, Дарханай һууриин баруун захын үзэсхэлэн найхан тохойдо, нэгэ бишыхан хара гэрхэн тобойходожо һууна. Наранай баруулжа орохын тэндэ, харгыгаар үгсэжэ гү, али уруудажа ябаашад, баруун үндэр хадын һүүдэртэ хушагдаһан тэрээхэн тэбхэр гэрхэниие обёоржо хараншьегүй гарашахаар бэлэй.

Ута-Жалгын үбһэндэ ябадал ехэтэй, хоёрдохийёо Хуштын гэрһээ Ута-Жалгын буусада нүүгээд, үгсэжэ Шойжол хүрэхэ гээшэ даншье хаа холо һэн. Тиигэжэ тэрэ Дарханай нугада 3-дахи отогоо нэгэ зун түхээрээ бэлэйбди. Оёоргүй тэбхэр хуушан гэр бууса дээрһээ асаржа табяад, холтоһоор хушажа, зүүн хажуудань хабтагайнуудаар үйһэн хушалтатай далабша хээд, тэндээ бороо хурада хомууд, тоногоо хадагалха, өөһэдөө һуужа эдеэлхэ юрэл нэгэ кухнишуу юумэ зохёогоо һэмди.

Үертэ уһанай гарахагүй үндэршэг эрье дээрэ табигдаһан тэрэ отогтоо, үдэрөө дүүрэн үбһэнэй хүндэ ажалда ябажа эсээд, орожо хэбтэхэдэш түргэн урадхалтай Сагаан-Морин нэгэ үргэлжэ шарьяад, үлгүдэн дууруулдаг бэлэй...

Уянхан гараараа хүзүүдээд,
Ухаае ехээр хүлгүүлээш.
Урихан, найхан зангаараа
Урма, сэдхэлым баясуулааш...

Сагаан-Морин голой шарьяһан хүгжэм доро эдэлһэн Бадма Балдаковой сууда гараһан романс нойрмог дундаа шагнаһаар лэ һэрээд, хэмнай иигэжэ дууладаг бэлэй гэжэ ойлгожо ядаһаар хэбтэтэрни, тэрэ хойто ханаар унтадаг Шагдар бригадир:

– Хүбаа, Фёдор, үнээншни байна гү? – гэжэ нэгэ шангаар һүүхиржэрхибэ.

Унтаатай зон баран һэрэе юм бэшэ гү, эндэ тэндэ һаршаганаан, һуняагаан, зариманай иираглаан дуулдана.

Газаа үшөө харанхышаг. «Тас», «няс», хуурай шэнэһэн түлээгээртүлигдэһэн галай хүхюутэйхэнээр носохонь дуулдана.

– Байна... Сай бусалаа, бодогты! – гэжэ газааһаа тэрэ үглөөнэй дежурна Фёдор Бальжанов ооглобо.

Энэмнай иигэжэ дууладаг хүн байһан юм ха юм. Фёдорой дуулажа ябахые шагнаһан хүн манай нютагта бии юм гү? Бил шагнаа һэм. Нэгэл дахин, тэрэл үглөө...

Гар сабшалга хайн хээд, ерэжэ амаржа, яаралгүй эдэе хоолоо хэжэ эдээд, хуурай ажалдаа гарахын тула дежурлаһан хүн үглөөнэй 5 сагта бододог байһан юм.

Шагдар даргын шанга хоолойһоо һэрээшэд нэгэн хоёроор бодосогоожо, гаража захалбад. Шагдар Доржиевич газаа гаража халта зогсоод:

– Шэмэд абгай, мүнөөдэрнай шэнын гурбан гү даа? – гэжэ үшөө отогтоо һаял бодожо байһан баабайһаа һураба.

Тиихэдэнь баабай:

– Тьфу, шоорто! – гээд лэ, ондоо юушые хэлэбэгүй.

Бодоод гаража ябаһан Трофим Дареевич гэнтэ ехээр энеэгээд, юумэшые хэлэнгүй, нюур гараа угаахаяа голой эрье ябашаба. Отогтоо байһан Николай Дымбрыловэй ташаганаса эльгэ хатахань дуулдаба.

Энэ алдуу болобо гэжэ тухайлһан бригадирнай:

– Теэд... али... хэдын юм? – гээд, зоноо заа шарайшалад гээд, мүн лэ гол руу ябашаба.

Сэхынь хэлэхэдэ бидэшые, залуунууд хадаа, мэдэхэгүй байгаабди, гэбэшые хэншые һаа, ондоо хүнэй нааданда ороходо, наадалаашадыень дуратайгаар дэмжэлсэдэг ха юм даа...

Тэрэ гэхээр нютагтаа зон Шагдар Доржиевичаа «Мүнөөдэр нара хэдыб даа?», үгышые хаа «Мүнөөдэрнай шэнын гурбан гү даа?» – гэжэ асуужа гасаалдаг болоһон байгаа.

Юунэй болоһон ушар байдалыень ойлгоһомнай, шэнэ бэшэ, хуушаржа байһан нара үглөөгүүр харагадаг байһан юм ха юм. Шэнэ нара үдэшын тэнгэридэ.

Шагдар Доржиевичай үглөөнэй тэнгэридэ нарын шэнэ, хуушаниие мэдэхэгүй байһан хүлисэлтэй юм. Ушар юуб гэхэдэ, эдир залуудаа нютагһаа албанда мордоод, холын Сахалинда албаяа дүүргээд, үшөө хори гаран жэл соо тэндээ нютагжажа, ажалда хүдэлөөд, түрэл нютагаа, түрэлхэн эхэ, газар дээрэхи ганса нагаса хоёртоо бусажа ерэнээр үнишые болоогүй ябаа.

Тиигэжэ Шагдар Хандуевай ударидалга доро хэдэн жэл соо Ута-Жалгадаа үбһэндэ ябагдаһан юм.

Эхэнь, нагасань, Шобхын Ханда хүгшэн Лубсан үбгэн хоёр, энэ хүбүүгээ сэрэгэй албанһаа үнишые хүлээгээ, ерэхэдэнь сэдхэл амаржа, ханаа тэниглэн хада гэртээ мордоһон хоёр даа.

Шагдар нютагтаа, юундэшые юм нагаса таабайнгаа нэрээр, Хандын Шагдар бэшэ, Шобхын Шагдар гүүлэдэг байһан, тиимэхээ «Шобхо» гэжэ ара нэрэтэй болонхой бэлэй.

Хуштын, Ута-Жалгын буусанууд урданай мэтэ үжэжэ ургахань болинтоод, ногоонойнь эдөөгээ хүсэтэр хүлээжэ, үбһэ сабшалгаяа нугаһаань эхилдэг болоод байгаади. Тиигээдшые зунай дулаанда Дарханайнгаа отогто байгаад, намаржаха тээшэ пеэшэнтэй үбэлжөөнэйнгөө гэрнүүдтэ нүүжэ ошоходо аятай һэн.

Үбһэндэ гарамсаараа отогоо заһаха, һэльбэхэ ажал гараад лэ байдаг бэлэй.

Нэгэтэ Шагдар Доржиевич баруун арадаа гаража холтоһо хуулажа асарба.

– Хоёр инзаган хүл дорохоомни гүйлдэжэ бодоод, шүүд унагаажархин алдаба, – гэхэдэнь, тэндэ хууһан Трофим Дареевичэй:

– Хадхаад абашахая яагаабши?! – гэхэдэ, байһан зон барандаа энеэлдэшэнэбди.

Шагдар ахатан юундэ миин байжа үгэхэнь һэм:

– Абяагүй хуу, торой! Тэрэ шантагар тушааш сохижо унагаажархихаб, – гэжэ отогоо хүхээнэ...

Шагдар Доржиевич һаял ажал, албан, энэ тэрые ойлгожо байбашье, ажалдаехэхүнгэн, амархүнһэн. Эрхилһэнхэрэгынь бүтэсэтэй бэлэй. Үбһээе хүрилжэ дүүргээд, намар колхозой комиссиин тушаажа абахада, үндэр болгожо, тиихэдэ намарай шиигтэ гутахагүйн тула бүхы хүринүүдээ шэнээр толгойлжо (нйоруулжа) гарахаш, тойроод хашаануудыень шэнэлхыень шэнээр, барагуудыень заһабарилжа, хэхэ ажал ехэл гаража ерэдэг юм. Мүнөө һанахада 40 шахуу хашаануудта нэжээд, хошоод, зарим газарта гурбаадшыё хүринүүд хуудаг һэн ха гээд һанагдана. Энэ тоологдоһон ажалаа Шагдар Доржиевичай ударидалга доро гол ажалтаяа нэгэ зэргэ дүүргэһэн байдаг бэлэйбди. Һөөргөө эрьежэ нобшорхогүй, ямар амар һэм.

Николай Дымбрылов хажуурнуудыё дабтаха, сабшахадаа багашагхан мүр абаад, түргэн сабшаха, сомолгодо һайн, Шагдар Доржиевич Трофим Дареевич хоёртой шог хаялсаад, маанарта тиимэ зоноор ябахада хүхюу һэн.

Вера Доржиевна сабшаха, бухалаа маанартай хэлсээд, хүри сомолгондо бухалаа оруулдаг бэлэй.

Шойжолой дээдэ захада нэгэ шииг болоһон үдэр сабшалга хэбэбди. Мал адуун үгы, сүлөө үедэ сайлахаяа ошоходоо, хажуурнуудаа эшээрнь газарта хадхаад орхигшо һэмди.

Энэ удаа мүн лэ хажуурнуудаа хадхажархёод, Дарханайнгаа отогто сайлахаяа ошобобди. Сайлаад, амараад, үдэшэ болотор нэгэ оросо сабшахаяа ерэбэбди.

– Энэ хажуураа яаһан доро шааһан хүнбиб, – гээд, баабайн тэрээнээ нугалжа ядажа байхадань, бидэ тус тустaa хажуурнуудаа абаха гэхэмнай, тэдэмнэй баран доошоо ото шаагдашанхай байба.

Зайшье, юунэй болоһон эли болобо. Манда дүтэ, Сагаан-Морин голой баруун эрьедэ Мүнхын хашаанда, Харгантын үбһэшэд мүн лэ гар сабшалга хэжэ байгаа бэлэй, мүнөө үгы, сайлахаяа ошоһон хэбэртэй. Тиихэдэ тэндэ Василий Долгоров, Цыбик-Доржо Доржонов, Бата Жамсуев гээд, үшөөшье хэд һэм, ябадаг байгаа. Олон жэл манаар ябаһан Гармажаб Доржиевнай тэрэ жэл тэндэ морин хажуураар сабшадаг һэн.

Бидэшье сабшалгадаа оробобди. Сабшаһаар байтарнай харгантынхид ерэбэд, шууяатай, хүхюунүүд, мүн лэ сабшажа оробод.

Бато-Очир Рампилов, Федор Бальжанов, Намсарай Жимбеев бидэ дүрбэн харгантынхидһаа үһөөгөө абаха түсэб зохёонхойбди, хоёр отог хоорондоо тон дүтэ, нэгэ голой хоёр эрьедэ, сабшанабди.

Тэдэмнай халта оройшог ерэхэн зон харихаяа яаранагүй. Хамаагүй, бидэшье тэдэнэй ябатар сабшабабди.

Тиһээр ажалаа дүүргэжэ, маанартаа элдэб «һайнуудые» хүсөөд, отог тээшээ ошобод. Үргэлжэ хоорондоо хөөрэлдэжэ, бэе бээе гасаалжа байдаг һэмди, суг һуужа амарха, тамхилхаш. Василий Долгоров үхибүүдтэ мээхэй, хүхихэ, наадалха, ехэл һайн хүн бэлэй. Тэдэнэйнгээ саашалһан хойно бидэшье ажалаа зогсообобди. Арайл бүрыгөөдүйхэн. Манайхиншье галаа түлихэ, хоолоо бэлдэхэ гэлдэхээр отог тээшэ гэшхэлбэд, бидэ дүрбэн «нэгэ хэрэг байна», – гээд, тэндээ үлэбэбди. Манайхинай заа холодомсоор сэб сэхэ гол гараад, Мүнхын хашаанда ошобобди.

Һүри сомохо нугын түхэрээн хашаагай зосоо талада харгантынхидаймнай 7-8 хажуурнууд түшүүлээтэй,

дүүшхэнүүд дээрэнх үбхэнүүд табяатай (юундэб гэхэдэ, хурын оробол, нугын бургааһаар хэһэн дүүшхэ уягдаһан һураа таһа жиишэдэг юм).

Бидэшье харанхы болоогүйдэ «ажалдаа» оробобди. Бүхы хажуурнуудай дүүшхэнүүдые тайлаад, бараниень нэгэ хажуурайнь эшэдэ жэрытэр зэргэлүүлээд, дүүшхэ яажа уядаг бэ, тэрэ маягаарнь, бүхөөр уяжархибабди.

Тэрэ хажуурайнгаа эшэ үбхөөр хушаад, ехэл баяртайнууд отогтоо ошоо бэлэйбди.

Хойто үглөөнийнь тэрэл сабшалгадаа ерэнхэй, сабшаһаар байтарнай харгантынхид шугы соогуур холоһоо энеэдэн, шууяаниинь дуулдаһаар ерэбэд. Бидэ һэр-мэр.

Тэдэнэр хашаагайнгаа хажууда ерэнхээр үнишье болоогүй, юунэйб даа гэнтэ тэнэршэһэн мэтэ энеэдэн дуулдашаба. Хамагһаа ехээр Бата энеэнэ.

Бидэ халта зүүлжээ, холошог болоод сабшажа байгаабди.

Һүүлдэнь хүбүүд манда хэлэхэдэ: «Хажуурнуудaa танижа, тэрэ дүүшхэнүүдээ танижа ядажа, уялааень тайлажа, шэнээр доро дороо уяжа, юрэл хахад үрдэнэ тулаабди», – гээ һэн.

Отог бүхэндэ залуушуул олон, ехэл хүхютэйнүүд үбхэнэй хаһа дабажа гарагша бэлэйбди.

Бороо хурын оробол, бэе бээдээ айлшалалсахаш, хөөрэлдөө дэлгэхэш.

Маанарай «боожонууд» аха нүхэдэймнай найдамтай гарта, гансал наада, шог гаргахаһаа бэшэ журам һайтай байгдаа.

Хэдэн жэлэй туршада Трофим Дареевич Шагдууртай үбхэндэ ябаха хубитай байһандаа баяртай ябагшаб. Ажабайдалай «университет» дүүргэхэдэмни энэ хүн дээрэ нэрлэгдэһэн бусадтай хамта минии «профессор» бололсоһон байха юм.

Минии бишыхан амжалтада баярлаха, ходол һонирхожо, асуужа байха, наһаар хоорондоо нилээдгүй зайтайшье хаа, бэе бээндээ дадашоод, үеын зон шэнги хөөрэлдэшэхэш,

ахашье хаань хамаагүй, өөрыеньшье шоглоод абахаш, түрэхэ гарахын хүхюу, шогууша хүн, ойлгоод лэ байха. Нютаг нугадаа хүндэтэй, олон үхибүүдые хүлыень дүрөөдэ, гарыень ганзагада хүргөө (тэрэ тоодонь үшөө нам мэтэ тэрэ үеын «гудамжын хүмүүжэмэлнүүд» хэды олон хүн байгаагүй юм).

Ута-Жалгадаа һүүлшынгээ жэл ябаһанаа элихэн һанадагби.

Ленинградта һуража байхадаа, зунайнгаа амаралтада ерээд байгааб. Үбһэнэй хаһа һаял эхилжэ байгаа.

Нэгэ үглөөгүүр гэртээ һуутарни, Красноярск хотодо һуража байгаад, мүн лэ амархаяа ерһэн базамни – Даша Цыренов орожо ерэбэ. Амар мэндээ хэлсээд:

– Юу хэхэ түсэб табижа байнаш? Үбһэндэ гарая, – гэбэ.

– Хаана?

– Ута-Жалгада.

– Тэндэшни хэд ябадаг юм?

– Жалсан ахай, Бадма, Хандама.

– Үшөө?

– Үшөө хэн байха юм. Гурбуулаа.

– Пэй, яажа хубаарилагдаһан бригаданууд гээшэб. Бэшэ зониинь хуу яашаһан, хаанаа юм?

– Хари, тиимэл бригада суглараад байнал даа.

Бүхы наһаараа хүршэ, минии орон гаран эрэ болоһон, адууша, малша, үри бэээр үнэр баян Хандаан абгаймни үхибүүд гээшэ.

Хандажаб Лубсанданзанович мүн түбшэн налгайхан, Эхэ-герой Ханда Жамбаловна хоёрой ехэ хүбүүн Жалсан, удаадахинь Даша, тиигээд бусадын доошоо наһанай, мүнөө тэрэ гурбаниинь Ута-Жалгада үбһэндэ гараад байбад. Жалсан намһаа нэгэ дүү, нэгэ класста һуража, наадажа эрэ болоһон зомди.

Улаан-Үдэ хотодо, уһан сэрэгэй албанһаа ерээд, хүдөө ажахын хүтэлбэрилэгшэдэй һургуули дүүргээд, зоотехник мэргэжэлтэй

болонхой. Баргажанай аймагай Хилгана нютаг тоонтотой Сэсэг Дамбиевна нүхэртээ, мүнөө гэр бүлөөрөө Шабартада фермер болонхой ажаһуудаг юм.

Дүүнь, Даша Хандажапович Цыренов, Красноярск хотодо дээдэ хургуули дүүргэжэ, ой модоной ажахын мэргэжэлтэн боложо ерээд, мүнөө Захааминай ойн ажахын директорээр хэдэн жэлэй туршада амжалтатай найнаар ажаллажа, наһанайнгаа амаралтада гараад байна.

Тиигээд лэ Даша бидэ хоёр «нээрээл Ута-Жалгын доходяга бригада» гэлсэһээр ошожо буубабди.

Бригадамнай үсөөншые зон наа, ажалда бэрхэ, ябажал гараабди даа.

Морин хажууршые байхагүй. Гансал бинь һүүлэй үедэ саарһа дэрлээд нэлэн хатаржа нурашаһан, зүрхөөр халта нуларһан хэбэртэй байбаб. Тиһээршые «бураздаадаа» орогдоо юм бээ.

Һонин гэхэдэ, Ута-Жалгы хубааж, хоёр бригада гараһан байгаа. Хуштынхид Һообо-Жундыһаа дээшэ Ута-Жалга хүрэтэр, бидэнь дээшээ Шойжол хүрэтэр.

Хуштын отогһоо Бальжан Ширапов ерэжэ, морин хажуураар сабшагдадаг газарыемнай унагааж үгэхэ, нүхэдэймни түрэлэй хүн – бүлэнь болохо, ажалда хүдэр, томоотой, үсөөхэн маанараа хайрлажа; гарааршые сабшадаг газарыемнай унагаалсаад ошодог һэн.

Нэгэтэ үглөөгүүр Бадма Хандама хоёр моридоо бэдэржэ гараад, бидэ гурбанинь буусадаа гар хажуураар сабшаабди. Бүхэли үрдэнэ сабшаад, гэртээ орожо, эдээ, уһаяа хэжэ, хуурай ажалдаа гарахаар түхээрнэбди. Моридтоо ошоһон хоёрнай үгы.

«Хайшаа ябашабад, яашабад бэ?» – гэлдэнээр байтарнай Хандама орожо ерээд:

– Хойто тэбхэрһээ дээшэ нэгэ хүрэг гахайнууд ябана. Олон поршоонхотой. Гахайнууд маанарые мэдээгүй, Бадма тэндээ һахяад нууна, би хэлэхээ ерэбэб, – гэхэдэнь, Жалсан

Даша хоёр минингээ абажа ябаһан буу баряад, гүйлдэжэ ябашабад.

Баабайн буу манайда ходо байһан, би иишэ тиишээ ходол абаад ябадаг, нуража барижа, зайһаар байтарни, тэрэм гар дамжаад, үгы болошоо агша һэн.

– Эдэмнай гахайшые торгоод ерэхэдээ болохо, бидэ хоёр мүр үбһээ һэлие даа, – гээд, бинь Хандамаяа дахуулжа тармуураа баряад, буусынгаа урда захаархи бургааһадые зубшажа, сабшагдаһан мүрнүүд тээшэ ошобобди.

– Та хоёр моридоо бэдэрһэн зон гүт, али гахайнуудаа дахажа ябаһан зон гүт? – гэхэдэм, Хандама:

– Морид байгаа һэн. Эдэш мүнөө асарха байха, хазаарнууд Бадмада, – гэбэ.

Тииһээр «ангуушаднайш» моридоо хүтэлөөд орожо ерэбэд.

Үбһээ һэлилсэхээ ерэхэдэнь:

– Гахайтнай хаанаб? – гэхэдэмни:

– Бадмашни бээ мэдүүлһэн байгаа бэшэ аал даа, гүйлдэжэ арилһан байгаа, – гэжэ Даша харюусаба.

Тэрэ гэхээр «Тэрэ адуулдаг гахайнуудаа ошожо, туужа абаад ерэ», – гэжэ Бадмаяа гасаалдаг болоо һэмди.

Үдэр ажалдаа гарахадашни нарадай, халуун, нэжээд самсахануудаараа гараад, отогһоо холо хүдэлхэш. Намар тээшэ үдэшэниинь һэрюун болохо, харанхы болотор самсануудаараа хүлдэшоод, эхилһэн ажалаа дүүргэжэ, һүрилөө һаа нюруулаад, хашааень заһаад ерэдэг бэлэйбди...

Тиигэжэ, тэрэ жэлэй үбһэнэй ажал бусадайл зэргэ ябажа, дүүргэжэл гараа һэмди.

Иигэжэ минии хүн боложо хүмүүжэхэ хэрэгтэ нангин хубитаяа оруулһан нютагайхидаа һайн һайхан һанажа ябадаг тула, заримыеньшые һаа дурдажа гараха зорилго табяа һэм даа.

2. ХОНТОБОЙДО

Хада уулаар хүрээлэгдэн хангай тайга Захааминда хабтагай ехэ тала үгы гээд ханахаар. Үнэн дээрээ тиймэ бэшэ. Сэхир голой хоёр эрьээр хабтайжа тэнийнэн Санагын тала – Улаан-Болдогһоо Болхойн адаг, Номто-Голһоо Хуурлигай дабаанай адаг – Андага, Шүтэн хүрэтэр – гайхамаар ехэ тала байдаг.

Хэмжүүрээрээ ехэшье гү гэхээр үшөө нэгэ захагүй үргэн тала Санагын талаһаа зүүлжээ, 10-аад модо зайда, нэмжидэг. Энэмнай Сагаан-Мориной харьяата газар – Хонтобой-Зэмхын тала гээшэ.

Номто-Голой дабаан дээрэхи урда, хойто жалгануудһаа эхией абаад, аргамжа мэтэ нарийхан горхон, Нууд гээшэ, зүүлжээ урдаһаар, замдаа Хүйтэн-Булагай шэл шэнги уһатай, урда хойто жалгануудай бусад горхонуудтай нийлэнээр, Зэмхын-Хушуундахи зоодой элбэгтэй Олон-Нуурта шудхажа ороод, тэндэнээ шэнэ хүсэ абажа гарахадаа, бүри үргэн гол боложо, зүүлэдэг. Нуудай зүүн эрьедэ минии нютаг Сагаан-Морин тосхон түбхинэн байдаг.

Баруугаар, Зэмхэ багаар, Нуудай баруун эрьенээ урда займаг хүрэтэр, баруун зүүн тээшээ Олон-Нуурһаа Хуһан-Толгой хүрэтэр нэмжынэн хотогор ехэ талые Хонтобой гэжэ ойлгобо ёһотойбди.

Хотогор баян Хонтобоймнай
Хони, малаарааш баян даа...

Зунай зулгыда нэгэ дахин нюргаяа тэнийлгэдэг малшад Хонтобойнгоо Болдог тойрожо зуһаландаа түбхинөөд, тогоонийнгоо архи уухадаа, иигэжэ дуулалдадаг байһан юм.

Хони, малынь нээрээшье элбэг һэн. Болдогой урда хониной нэгэ отара, баруун тээн нэгэ гүүртэ, зүүн тээн нэгэ доро хоёр-гурбан гүүртэ зуһадаг байгаа.

Тэрэ үеын колхозой нэгэ гүүртэдэ 110-120 толгойһоо үсөөн бэшэ (140-150хүрэтэр) мал тоологдохо, Нуудаймнай зүүн эрьедэ, тушаа хойномнай, үндэр гүбээ дээрэ, Урбаан гэдэг һууринда үшөө нэгэ гүүртэ.

Тиигээд байхадаа, эбэртэ малай 5 гүүртэдэ 550-700 толгой үхэр мал Хонтобойн хотогорто багтаад бэлшэжэ зуһадаг байһан болоно. Нэгэ отара хониной хэдышые толгой байһыень хаанаһаа ханахабиб даа.

Колхозоймнай бүхы баялиг иигээд лэ бэшэ, үшөө 6-7 гүүртэ мал бусад тээгүүр (Зүүн-Зээрэнхэй, Ехэ-Мэлэ, Нуур, Нарин-Хушуун, Уряанхай, Баруун-Адаг) зуһадаг байгаа.

Болдогой баруугаар займаһаа нааша хабсагайн хормой хүрэтэр хэдэн азарга адуун бэлшэдэг бэлэй.

Энэл даа хотогор хайхан Хонтобоймни. Юуб гэхэдэ би хүн боложо мэдээ орохоһоо хойшо 2-дохи класс дүүргэтэрээ зун бүхэниие Хонтобойдоол үнгэргэһэн хүм, гэнэн наһанайм эгээл түлэг алтан дэлхэйн альган шэнги хабтайһан Хонтобойдоо үнгэргэһэн юм даа...

Үглөөгүүр хэрихэдэш үдхэн сагаан манан. Наран, хаанаб даа тэндэ, Хуһан-Толгойһоо наагашагуур, байдаг газартаал бии хэбэртэй. Хэлтыд гэхэн бишыхан хара зуһаланайнгаа гэшхүүр дээрэ али олон абяа шагнаархан, нюдөөрөө нара бэдэржэ һууд гэхэш...

Гараа тэниилгэбэл альган харагдахаа болишоно гэхээр үдхэн манан, мүнөө бодоходом, зун бүрил байдаг гээшэ һэн ха...

Болдогой араар ехэшье бэшэ хаа, үдхэнөөр ургаһан шэнэһэн ой сооһоо, тэрэ хойно, Урбаан тээһээ, халта зүүгээр – Бахын-Жалгаһаа хүхын дуунай хүгжэм зэдэлнэ...

Жаргалтайл хаһадамни борьбо дээрэмни бодхоһон, хотогор хайхан Хонтобоймни...

Болдогой-Габаһаа Нууд тээшээ яараһан Хонтобойн бишыхан горхоной эрьедэ нэгэ доро 2-3 гүүртынхидэй заахан-заахан

зухалангууд. Баруун захын, үнээлжэ бариһан тэбхэр хара гэрхэн соо, юундэшье юм, хүн байдаггүй һэн.

Тэрэмнай Хонтобойн хүүгэдэй «штаб» бэлэй. Унтажа бодобол, тиишээ зүглэхэш, ошоходош хэн нэгэн ерэнхэй хүлээжэ һууха, угышые һаа гансаараа ерэшөөд бусадаа хүлээхэш. Тэрэ гэрэй үһэйн тээг бүхэндэ хэдэ-хэдээрээ хараасгайн гэрнүүд жэрыжэ, шуран, хурдан хараасгайнууд үһээгээр орон-гаран, туха забгүй үймэлдэжэ, ороходош шаг шууян – баһал нэгэ ехэ «концерт» боложо байдаг бэлэй.

Хорогүйемнай галабта тааһан хараасгайнууд маанарые балай анхардагшьегүй һэн. Нэгэтэ хараасгайн уурхайһаа үндэгэхэнүүдые абаад ябаһаар баригдажа, «эдеэлһэн» байхабди. Тэрэ гэхээр хараасгайнуудаа дайлахаяа болижо, нааданайнгаа хоорондуур тэдэнээ харууһалдаг, аршалдаг болоо һэмди. Тэндэмнай тэдээнэймнай хоёр ехэ дайсаниинь бии бэлэй: харсага, тиихэдэ манай муура.

Һанахадамни, харсагал саг үргэлжэ хараасгайнуудтамнай добтолжо байдагаар һанагдана.

Муура маанарта үлдүүлэ-үлдүүлһээр тиишэ харгылхаа болижо, хээгүүр зайдаг болоһон юм. Хонтобойн талаар дүүрэн бутануудай хоорондуур хуурайшалан, ногоон соо, булжамуурай уурхайнууд элбэг бэлэй. Тэрэмнай тиишээ агнадаг болоһон байха. Тугалнуудаа хаагаад байдаг үргэн ехэ тээлниг хургаагуудаар баригданхай бэлэй, муурын үргэлжэ тэрээн дээгүүр дамжан, хойноһоо ерэжэ ябахань харагдадаг һэн. Нэгэтэ эжы муурадаа зузаан бүдөөр дүрбэн гутал оёжо үмдэхүүлээд табиба. Тэрэнь энеэдэтэйгээр хүлнүүдээ һэжэрсэгээн, гуталнуудаа бэшүүрхэжэ, ябажа үгэбэгүй.

Тиигэжэ муурын гэр, сарайнууд өөдэ аһалдахыень болюулха зорилготой оёгдоһон гуталнууд огтолон хэрэггүй байшаба. Байгаалиин табисуур хаана ошохоб даа?

Үбһэнэй хаһын эхилхэдэ, зуһаланда байһан малшадай зариманиинь (ехэнхидээ эрэшүүл) үбһэндөө гарадаг байһан юм. Баабай үргэлжэ Ута-Жалгада үбһэндэ гараха, тиихэдэнь бишье тиишээ дахалсадаг һэм.

Зуһаландаа үлэхэшүүлынь, малаа харалсажа байгаад, үглөөниинь эртүүр бодожо үнөөдээ һаабал, мүн лэ үмсынгөө хэды малда абалсангаа, зуһаланда оромсоор тугалнуудай эдихэ үбһэ сабшаха даабаритай байгаа.

Тэрэ даабарияа Таабаһаа зүүлжээ поли зайгаад, Галдан дээгүүр, Бахын-Жалгада сабшажа дүүргэдэг байһан юм.

Үбһэндэ гаралсашоогүй һаа, унтажа садаад бодожо, юу бэлдээд орхидог һэм, тэрээхэниинь эдижэ абаад лэ, нара гаража халуун болоогүйдэ «штабтаа» сугларжа, «суглаагаа» үнгэргөөд, үдэр соо тугалнуудай ууха уһа урда горхонһоо хүнэгүүдээр зөөжэ, модон хорысонууды дүүргэхэ даабарияа шамдажа дүүргэдэг ажалтай һэмди. Тэдээхэн хорысонууды дүүргээл һаа, саашадаа одоол юу хэхэ, хаана ошохо – манайл мэдэлэй бэлэй. Гэбэшье дан талаандаа бэшэ һэмди. Үбһэн ажалда ошодоггүй үндэр наһатай Жэмбын Сэбэг-Жаб тээбии, наадандаа дашуурбалнай, зонхилон һагад байдаг бэлэй. Тэрэ үеын Болдогой Зүүн зуһаланда Сэбэг-Жаб тээбиин Сэмжэд (Чимит. Юундэшьеб хоёр нэрэтэй юм һэн), Сэмжэд эзын дүү Буда-Жаб, тиихэдэ Ханда эзы (Ханда Жамбаловна) Буда-Жабай үеын гээшэ гү, али халта дүүмэр Даниил хүбүүнээрээ, манһаа халта дүү басаганаараа, тиигээд манайхин – иимэ айлнууд зуһажа байгаа.

Сэмжэд Жимбеевагай гурбан хүбүүд – миниил үеын Сэрэн-Даббаа, нэгэ заа доогуур Намсарай, һаял хүлдэ орожо ябаһан Солбон, Ханда эзын Долгор, би – иигээд лэ хүүгэд гээшэбди.

Манай наадан элил бэд даа, үдэрэй халуунда урда горхон соогоо үнжэхэш.

Гэрнүүдэймнай урдуур хорёолоотой, хорёоһоо саашаа горхон хүрэтэр, малнууд гэшхэжэ тиирэхээр, үргэлжэ шабар болошонхой байха. Тэрээхэн шабараа оймоһоор, хүлнүүднай хаб хара хаари – булгайр гуталтайнууд мэтэ болошохо.

Һаариин хаха гантажа байха үеэр хүлдэшни тараг түрхээд, гэр соо һуулгаха. Оо-оо! Одоо ямараар хордодог һэм?!

Манайхин Бахын-Жалгада сабшалгатай бэлэй. Заримдаа эжыгээ дахаад, тэндэнь ошолсодог һэм. Байраһаан зүүн тээшээ ошожо, Нуудаа Эрьюулгын оломоор гаража, зүүн эрид гүбээень тээ хойхонуур, жалга соогуур үгсэжэ сабшалгадаа ошодог һэмди...

Нуудай зүүн эрье зайн һагад Таабанаа нааша зурыһан дардам заһамал харгы Хуһан-Толгой тойроод зүүлэһэн байха. Юундэшьеб, энэ харгы хараха бүхэндөө зосоом хүлгөөд, энэ наһанайм эгээл түрүүшын ехын харгы, намайе хайшааб даа, холын холо руу уряалһан мэтэ, үргэлжэ һэгшэдэг бэлэйб...

Хожомын, 1957 оной сентябриин нэгэндэ, тэрэ һуралсалай жэлэй түрүүшын үдэр, хэшээлнүүдэй үшөө тараагүй байхада хүрэжэ ерэхэнээ һайн һанагшаб. Санага Сагаан-Морин хоёрые холбоһон энэл харгыгаараа абатаяа мориндо һундалдаад, Сагаан-Мориндоо һургуулида орохоёо ошожо, тосхон гээшые түрүүшынхией хараад, яагаа олон томонууд гэрнүүд нэгэ доро байдаг юм гэжэ одоол гайхахын ехээр гайхаа бэлэйб. Тиигэжэ хараад лэ һэгшэдэг байһан тэрээхэн харгымни бүхы наһанайм үргэлжэ нэгэ ехэ харгын эхин болоо бэлэй...

Манайхинай 1950 ондо намайе абаад, Сагаан-Морин соогуур алад гаража, Дабаанда малда байһан эгэшэ хуряахайндаа ошожо буухадань, тэрэ нэгэ доро сугларһан гэрнүүдтэй тосхон гээшыень обёорхо ухаан жэлтэй намда хаанаһаа байба гээшэб. Тэрэ гэхээр лэ минии гүлмэр наһан үргэлжэ хүдөө һууринуудаар үнгэрһэн ха юм...

...Ойн захада үбһэндөө ерээд, түрүүн сабшагдажа хатаһан мүйр үбһэндээрэ унтабал унтаад лэ, түйсэтэй тарагаар даруулжа, ёпоошхын хухархай (үнэнһэн соо булажа болгоһон хабтагай түхэрээн хилээмэн) эдеэд лэ, тэрээн тойроноо шэнжэлжэ зайхаш.

Сабшалгын үедэ газарта, хүбхэн соо үүрлэн зүгын гэр урбуулагдажа гарашаха, эжы гэрыень хажуурайнгаа үзүүрээр үргэжэ холо болгоод, нюдаргымни арада балыень шахажа үгэхэдэнь, амтархажа эдидэг бэлэйб.

Тэрэ үндэрһөө Хонтобойгоо харахада гоё һэн даа. Болдогой саана харагдаашьегүй һаа, Зэмхын-Хушуунһаа нааша нэмжыһэн Хонтобойн ехэ хотогороор дүүрэн, хэн нэгэнэй зорюута тараан сасажархиһан мэтэ адуу мал, хонид бэлшэнэ. Хэншые юм, моритой хүн, Таха нуурай баруун оломоор Нуудые гараад, бэлшэжэ ябаһан мал соогуур, малшадай байранууд тээшэ ошоожо харагдана...

Хэнэйшые, хайшаашье яаража байһые һанадаггүйб, тэниглэн лэ саг байгаа гээшэ ха.

Юумэн тиимэшые һаа элбэг гэхээр бэшэл байгаа. Хэн нэгэнэй агнажа гарабал, хүлеэжэ ядахаш, олзотой ерэбэлынь одоо нэгэ садахаш.

Даниил ахатан тиихэдэ үшөө сэрэгэй албанда ошоогүй ябаа, бага калибрай буу баряад, уһанай шубуудые хараха, ой соогуур ябуултаха.

Нэгэтэ үглөөнэй ябгалса хээд ерэжэ, буугаа гэртээ табижархёод, хайшаашье юм, гаража ошоһон байгаа. Һаябодоһон Сэрэн-Дабаагай орожо ерэхэдэ, һэрээд хэбтэнэн Долгор бодобо юм ха. Тэндэ табяатай буу обёорһон Сэрэн-Дабаа тэрэниень абаад, шэншэлжэ һууна. Долгорой унтаһан ороо хуряжа, хүнжэлөө үргөөд байха үедэнь, гэнтэ бууны наяржа, буугай тобшо Долгорһоо һөөм хажуугаар, хүнжэлыень соо сохёод, саада ханадань «пяс» гэжэ орошобо... Бурханайл харалтаар гэнэ

болоогүй юм даа. Даниил ахатан одоол «хүртэһэн» байха даа. Эжынь, Ханда эзы, хатуу хүн юм һэн. Ажалда бэрхэ, шиираг, үндэр бээтэй бэлэй. Залуудаа эмниг хургажа ябаһан, үрээ мори шэхэдээд, баряад байха шадалтай һэн гээд хөөрэлдэгшэ. Урдаа байһан эрэшүүлэйшые мори шэхэдээд байха гээшэ хомор бэшэ аал даа.

Долгор Хандуевна ветврач мэргэжэлтэй болоод, нютагтаа ажаллаа, мүнөө Москвада хуудаг юм.

Манаараа наададаг Намсараймнай шахтёр, наһанайнгаа амаралтада гаранхай, гэр бүлөөрөө Закаменск хотодо ажаһууна...

Нэгэтэ бишыхан Солбон хаанаһаашьеб нэгэ алха олоод, гэрэйнгээ богоһо унажа хуугаад, алхаараа тоншожо хуутараа, юугээшые юм тоншожорхёод, одоо хуугай, шашхаан болоо агша бэлэй...

Солбон Чимитович мүнөөшые болотор тэрэ алхаһаа халаагүй, модоор айхабтар гоёор дарха хэдэг. Улаан-Үдэ хотодо тусхай эрдэмэй хургуули дүүргээд, нютагайнгаа дунда хургуулида хүүгэдтэ ура, дарханай хэшээлнүүдые үнгэргэдэг багша болонхой, эжынгээ буусада эзэн боложо түбхинөө.

Хирэ болоод лэ Сагаан-Моринһоо, хургуулиин хүн хадаа амаралтадаа, велосипедээр Мэлс ахай ерэхэ.

Яла-сала, гоёшые гээшэнь, минии тухай үндэр сахаригуудтай, баридаһамни, түлхээдшые хаа ябадаһамни яһалаар хүрэхэ, теэд «ошо, аба» гээгүйдэнь айдаһан хүрэхэ, тойроод лэ халахагүйб, эльбээдшые үзэхэб.

Нэгэтэ шүрхэй агнажа ерээ гээд, намайе дахуулаад хойшоо, Таха нуур тээшэ ошобобди. Нуур багаар Нууд зайгаад ябаһаар байтараа нэгэ шүрхэй торгожо намда үгөөд:

– Ошо гэртээ, шанажа байгты. Би үшөө ябад гээд ерэхэб, – гэбэ.

Би гүйдэлөөрөө гэртээ ерэхэ, шүрхэйгөө эжыдээ үгэжэрхёод, һэмээхэн гаража, баруун хоһон гэр соо, ханада түшүүлээтэй велосипедтэ ошобоб. Аһалдажа, дээрэнь гаража хуужа абаад,

ханада түшүүлээтэй түмэр морёор сататараа наадажа абаа агша нэм.

Будажаб абгай, Даниил ахатан, Мэлс ахай гурбан ээлжээгээр маанарые нуулгаад ябуулдаг болобо. Эрьюулгын оломдо баран ошожо, гурбан ехэшүүлнай уһанда орохо, эндэ, гарасын тээ дээхэнүүр, сээл, урасхал эрьеын зүүн тохой сохёод эрьелдэжэ мушхарха, бага байхадам аюултайгаар харагдагша бэлэй.

Маанарые дүтэ хүргэхэгүй, заримдаа үшөө дээгүүр, шабартай оломоор ошожо уһанда ороходоо маанарые захадань оруулха. Эндэ гүнзэгы, гэбэшье урасхалынь намдуу, бидэ эрье шадар, гурбан ехэшүүлнай гүнзэгыдэ. Амьяараа ошохыемнай хоридог хэн. Маанарта урда горхомнай одоо хүрөөд үлэхэн байхал даа.

Мэлс ахай Мэлын 7 жэлэй ШКМ-дэ (Школа колхозной молодёжи) нуража байхадаа, тэрэл үнгэрхэн хабарайнгаа амаралтада, Баян-Голдо нуудаг Сэдэн үбгэнэй (энэнь баһал Сагаан-Мориной үбгэн юм хэн) түлээ тайралсаад, хүлһыень энэ велосипед абаһан байгаа, хожомынь намда тиигэжэ хөөрэгшэ хэн.

Минии хүмүүжэл болон саашанхи хуби заяандамни гол үүргэ дүүргэхэн хэдэн хүнүүд тушаа эндэ хэлээгүйдэ аргагүй бологдобо.

Урдандаа Санага тосхоной дээдэ хажуудахи Мүрэхөө Долгор Убугунова Сагаан-Мориндо, Шодоомын Шара-Хүбүүндэ хадамда ерэхэн юм ха. Санагадаа үлэхэн дүү Дулмань харанхы Галсан эжынгээ наһа барахада, Сагаан-Морин Долгор эгэшэдээ ерэшэхэн, байн нютагай Шэмэд Үлзеевич Шабаевта хадамда гараһан болоно.

Эжы, Дулма Галсановна Убугунова, Санагаһаа ерэхэдээ, арайл бага байһан юм хэн гү, хэдышье ондо ерэхэнээ мэдэдэггүй хэн.

– Олон зон суглараад, эжыемни тэргэдэ тээгээд, тэрэ зүүн жалга өөдэ абаад ошоһыень лэ һанагшаб, – гэжэ хэлэдэг байгаа. Мүнөө мэдэхэдэмни, тэрэнь Сагнаагай жалга болодог.

Нээрээшье, тэндэ урданай зоной үхээрийн газар байдаг юм. Үндэр үбэрэй хойто жалгын адагта, дорошог, тэбхэр дээрэнь Сагнаа гэжэ бөө хүн һуудаг байһан юм ха, тиигэжэ тэрэ жалга мүнөө Сагнаагай жалга гээд нэрлүүлдэг юм.

Хожом, манай Санагадаа һуужа байха үедэ, тэрээхэн тэбхэрэйн хормой тойроод санагынхид гэрнүүдээ баринхай, минии баабайн дүтын түрэлэйхид (бүлэнэрын болохо) Дүлээ Будын Дэмбэрэнэй үхибүүд ехэнхидээ тэрээн багаар түбхинэһэн һуудаг байгаа. Би тэдээнһээ тээ дээхэнүүр, эгээл тэрээхэн тэбхэр дээрэ газарыень гоёшоогоод, гэр бариха гэжэ түхээржэ байтарни, Надежда Цындемаевна тэрээнийем Сагнаагай һуури гэжэ мэдэхэ байжа, манайда тусгаар орожо ерээд, энэ мэдээсэлээ дуулгажа, таһа хорихон юм. «Санага уужам, нэгэ гэр багтаха газар байгаа бээ, тишэ хүлшые бү таби!» гэжэ хорюул-заабари абабаб...

Эжы хулгана жэлтэйгээ һанадаг байһан юм, тиигэжэ 1900 оной хүн гэжэ ойлгоо бэлэйб.

Эндэ баабай тухай хэдэн үгөөр хэлэхэдэ, Сагаан-Мориндо Түсхэй гэдэг хүн гурбан хүбүүдтэй байгаа – Шойдоб, Үлзээ (нютаг нэрэнь Ходорхой), Эрбэнээ гээд байһан. Үлзээн арбан нэгэн үхибүүдэй дунда эхир хоёр хүбүүд – Шабая Дэлэг хоёр гараһан байгаа. Эхир хоёр хүбүүдтэй болоһон хүн Үлзээ хүбүүдтээ нэрэ гуйжа Санагын дасан ошоод, эрьехэ замдаа ламынгаа үгэһэн нэрэнүүдые мартажархёод, өөрөө хөөрүү, һанаамгай хүн, сэргэдээ буугаад мориёо уяжа байхадаа, тад ондоо хоёр нэрэ һанаба юм ха.

– Зай, хүбүүдтээ хэн гэжэ нэрэнүүдые гуйжа ерэбэт даа? – гэжэ гэртэ байһан зоной асуухада:

– Шабая Дэлэг хоёр, – гээд нүдээшье сабшалангүй өөрөөнь абажа хэлэжэрхёод... тиигэжэ эхир хоёрын нэрэтэй болоһон юм байха. Тиихэдээ юунэйхиё аяар 50-аад модо Санага ошоһоншыё юм ааб даа, өөһэдөө Сагаан-Моринһоо дээшээ үшөө

10-аад модо газарта нуужа байгаа ха юм. Ламынгаа айладхахан нэрэнүүдые хожомынь ханаа, тэрэнь Сан-Дэлэг, Мүн-Дэлэг хоёр байгаа. Дэлэг залуудаа гээгдэһэн, Шабаа гурбан үхибүүдтэй болоһон, Сэбэг-Ханда Дулма хоёр басагадай хойноһоо Шэмэд гараһан, энэ минии баабай Шэмэд Улзеевич Шабаев гээшэ. Сагаан-Мориной сомон зүблэлэй түрүүлэгшээр олон удаан жэлнүүдтэ ажаллаһан Доржо Балданович Жалсанов минии багада намһаа:

– Ши хэн гээшэниимши, Сандалигынь гү, али Мүндэлигынь гү? – гэжэ асууха, бинь юун тухай хэлэгдэнэ юм гэжэ оройдоошье ойлгодоггүй байгааб.

Баабайн эгэшэ Сэбэг-Ханда Санагада, олон хүүгэдтэй Бандан Жалсановта хадамда гаража, тэдэ хүүгэдэйнь хойто эхэ боложо, тэдээнээ үргэжэ табина. Тэдэ хоёр хамтын Дамдин-Сэрэн гэжэ хүбүүтэй болоһон, тэрэнь Эсэгын дайнда хосорһон юм.

Хожомоо тэдэ олон үхибүүдынь – дайнай, ажалай ветеранууд Бадма Банданович, Эрдэни Банданович, ажалай ветеранууд Дари Бандановна, Ринчин Бандановна гэгшэд газарта дуһаангүй, альган дээрээ үргэжэ, хада гэртэнь мордуулһан юм. Үшөө гурбан басагад: Бата-Жаб Бандановна – Далайхада, Буда Бандановна Лайжад Бандановна хоёр Мэлэдэ хадамда гараһанууд, үнэр баян ажаһуудаг байгаа.

Ринчин Бандановна хүбүүтэй болоходоо Мэлс гэжэ нэрлэһэн байгаа. Сагаан-Моринһоо нэгэ үбгэн гэртэнь орон-гаран ябадаг, тэрээхэн хүбүүе энхэрдэг болоһон, тиигэжэ тэрэ хоёр эжэлшээд, Шара-Хүбүүн үбгэн тэрэ хүбүүгээ үргэжэ абана. Мэлс тиигэжэ минии эжын эгэшин хүбүүн боложо үргэгдэһэн хадаа ахамни болодог, хожомынь ухаашалжа ойлгоходоо, Санагаарнь абаха болобол, бинь нагасань болодог (эжынь дүү болоно гээшэ бээзб), ехэл һониноор Сагаан-Мориндоо ушарһан хоёр һэмди даа.

Мэлс ахай хожомшог, хэдытэйшье болоод юм, Санагадаа, түрэхэн эжидээ бусаһан байдаг. Энэнь Сагаан-Мориндо

үргэжэ абaһан үгытэй айлайнь хүшэр байдалһаа болоһон гэлсэдэг.

Төөд хэдэн жэл байжа эжэл болошоһон хүбүүн гэртээ, эжидээ байжа үгөөгүй, нэгэтэ үбгэнэй Санагаар ябаһан һураг дуулаад, хүн бүхэнһөө:

– Шобхо малгайтай таабайе хараа гүт? – гэжэ асуужа ябажа бэдэрээд, оложо, мориндонь һундалдаад, Сагаан-Мориндоо ябашаһан байдаг. Тиигэжэ ошонгоо ошоһон юм.

Ринчин Бандановна хоёрдохи хүбүүгээ мүн лэ Мэлс гэжэ нэрлэһэн. Тэрэнь манай Бурядай мэдээжэ поэт, Бурядай комсомолой шагналай түрүүшын лауреат Мэлс Самбуев бэлэй. Мүнөө Санага соогоо суутай байһан Бандан хуряахайн аша, зээнэр, гушанар, мүн лэ таабайдаал адли һонор, ухаатай зон, Захаамин, Улаан-Үдэ, Хориин дайдаар, үшөө хаагууршые юм, үнэр баян ажаһуудаг.

Санагадаа һуухадамнай Ринчин эгэшэ Харуулаар, сээнтэрээр ябаад, гэртээ бусалгандаа манайда орожо, сайлажа амараад, хөөрэлдөөд гаража байдаг, энэнь заншал болонхой байгаа. Эжымнай «Наһатай болооб, эндэ намайе хүдөө табихаяа түхээржэ байна гүт, нютагтамни – Сагаан-Мориндом, гэрым түлижэ дулаасуулаад, абаашагты» – гэжэ, юуниинь дайраһан юм, амар заяагүй дайладаг болошоод байгаа. Нэгэтэ Ринчин Бандановнагай ороод һуухада энэ гомдолоо хэлэжэ байтарынь:

– Ши юун гээд амитан зондо амар заяа үзүүлэнгүй дайлажа һуугаабши! Шинии хэн хада ажал албантай зон энэ үбэлэй хүйтэндэ шамайе абаад, Сагаан-Морин руу абаашажа ябаха юм. Яагааб эндэ, Булагта хэбтэхэдэшни юун болооб? Шамһаа болохо хэдэн ехэшүүл Булагта хэбтэнэ. Санага түрэхэн нютагшни ха юм! – гэжэ таһа зэмэлүүлээд, дахин маанараа дайлахаяа огтолон болишоо бэлэй.

Мяха шуһаараа түрэл бэшэшье һаа, иимэ һонин холбоон соогуур, тиимэ һонин зоноор хамаатан боложо, эрэ болохо

хубитай байһандаа бишье омогорхожо ябадагби. Эжымни хатуу хүн байгаа, энэнь минии ахаяа аха, дүүгээ дүү гэжэ ойлгожо, бүхы юумэндэ дүйтэй эрэ болохо ушартам, бүхы хүмүүжэлдэм горитойхон нүлөөн болоһон байха. Багадаа би одоол тэршээшүүлэйнэ нэгэн ябаһан хүм, иигэжэ хатуухан гарта, ажалай амта хара багаһаа танижа, журам ойлгожо, сэгнэжэ, эрэ бологдоһон юм даа.

Мэлс ахай ябаһан лэ газартаа намайе дахуулха, үзэг бэшэг зааха, тооложо хургаһан, хургуулида ороходоо уншажа, бэшэжэһураад, тоонуудые нэмэжэ, хороожоһураад, үдэшэндөө зуу гаран толгой мал асаржа хорёодоо оруулхадань, үүдэн тушаа хашаан дээрэ гаража байгаад, нэгэшье толгой алдангүй тооложо, хүсэд гү, али дутуу гү, дутуу хаа ямарнуудынэ үгыб гэжэ хэлэхэ шадалтай болонхой ороо агша бэлэйб. Хожом мэдэһэмни, тэрэм, дансаараа, Михаил Бадмаевич Доржиев байһан байгаа, (Шодоомын Шара-Хүбүүн хурайхамнай Бадма гэжэ нэрэтэй байһан болоно) нютагай бэрхэ хүбүүдэй нэгэн Михаил Бадмаевич тухай тодорхойшогоор хөөрэхэ газар олдохо байха.

Нэгэ жэл Хонтобойнгоо зуһаланда Шүлтэм абгайтанаар (Шүлтэм Тугутович Жапов) байгдаа бэлэй. Наадаха зомни олдоод лэ байха. Шүлтэм абгайн хүбүүн – минии үеын Аюша, манһаа аха Бата.

Ехэнхидээ Аюша бидэ хоёр лэ үлэдэг һэмди. Хонтобойн тала Нууд тээшээ болоходоо хара хүрьһэтэй, шабар элбэгтэй һэн.

Байд гээд лэ мал шабарта унаха, зарим ушарта эрьедэ эдеэлжэ байһан мал, гэнтэ эрьейн нурахада, тиишээ унаха ушар дайралдаха. Сар шаргада хүллөөд, ошожо тэрэ малаа шабар сооһоо ходолжо, тээгээд асарха, заримдаа, малаа орой үгылбэл, нариихан ута модондо үйһэ уяжа аһаагаад бэдэрхэ. Харанхыда гэртээ үлэхээе айгаад, шабар, уһан соогуур дахалсахаш. Тэрэ үедэ маанадһаа, һаад лэ болохоһоо бэшэ, юун туһа байха һэм даа.

Юунэй трактор, машина, юрэдөө тэрэ Мэлс ахайн гайхалтай найхан велосипедһээ ондоо техникэ гээшые би оройдоошые хараагүй байгаааб.

Тиигээд байхадаа зон гээшэ хамтын баялигай түлөө хара мяхаа гамнангүй ябадаг байгаа, зайн гал гэжэ дуулаашыегүй, тэрэ хубааряар ерэдэг, жаалдамар, харшиин гээшэнь дууһашаха. Гансашые манайда бэшэ, нютаг бүхэндэл тиимэ байгаа бшуу даа. Хамаг амитанай хара хүлһөөрөө туйлажа үргэһэн гүрэн түрые эдигһэн зон мүнөө хэды үе соо жаргаха юм ааб?

Яаһаншые шоно элбэг һэм! Урда займагаар бэлшэжэ ябаһан малшни, нэгэ харахаша, добтолгодо ороһон сэрэг мэтэ зуһалан тээшээ гүйлдэжэ ябаха. Малшые, сэхыень хэлэбэл, хэдэн ушарта шонын аманда ороһон байдаг һэн.

Ушар тиимэһээ Шүлтэм абгайтанаар байхада халта амар һэн. Шүлтэм Тугутович ангууша бэлэй, шоноёошые айлгаха зэр ээбсэгтэй ха юм.

Тэрэ үедэ үлэн лэ саг байгаал даа, үбгэнэйнгөө агнуурида гарахадань һэгшэхэш, харанхы болотор гэртээ оронгүй хүлээхэш. Гүрөөһэ асарбал, тэрэл үдэшэндөө ехээр шанаад, бултыемнай суглуулжа эдеэлүүлхэ, одоол ехэ хүхижэ орондоо орогшо бэлэйбди.

Бүхы наһаараа колхозой ажалда ябаа, ехэнхидээ барилгада ябадаг гээшэ һэн ха гээд һанагшаб. Дууша һэн. Наһанайнгаа амаралтада гараад, нютагтаа нилээд олон жэл соо хүхижэ хөөрөжэ, дуугаа дуулажа ябаа һэн даа.

Абынгаа нэрээр Баадаанай Шүлтэм гэжэ нэршэһэн, зарим нэгэн юрэл Баадаан гэдэг байгаа.

Хожом, абымни үбдэжэ хэбтэрийн болоод байхада, ходол орожо, хөөрөжэ, һуугаад гарадаг һэн. Сагаан-Мориндоо һуухадаа манайхинаар харалсан һагад, баруун арын захата һуугаа. 1975 ондо ехэ басаганаймнай (Ленын) гарахада, эжы:

– Ошо тэрэ Баадаандаа, үүбэй хүүлээд ерэ! – гэжэ захирба, – дүрбэн модо холбожо ядахань һэн гү.

Дүрбэн модыень өөрөөшье холбомоор лэ байгаа, теэд наһатай хүндэ үлгы хүүлэхэдэ һайн гэжэ дуулаһан хадаа би ошобоб.

– Зай, зай, ошо, үглөөдэр хээд ерүүжэб, – гэхэдэнь, саана наана хөөрэлдөөд, гаража ошоо һэм.

Үглөөдэрынь нэгэ үүбэй хугабшалаад, үбгэн орожо ерэбэ. Үүбэйгээ үлгөөд, үбгэнөө сайлуулаад, гар сагаалаад, юрөөлынь шагнаад гаргаа бэлэйбди.

Байһаар, хэды шэнээншье болоод юм һэм, үүбэймнай багадажа эхилбэ.

– Энэ толгойниинь модон дээрэ хэбтэнэ, хүлынь һанжажа гараба. Муухай Баадаан юу хээб гэжэ хэжэ һуугааб? Юумын бага-ехэ, хэм-хэмжүүр ойлгохоёо болиһон юм гү? – гэжэ эжын ганирхада, һэмээхэн энеэлдэгшэ бэлэйбди...

Манайш эжы юумые балай гоёодоггүй хүн һэн.

Эжын үргэлжэ «Баадаан, Баадаан» гэхээр байхада һураһан бага Сэрэгмаамнай, багадаа, сонхоороо хараад:

– Баадаанаймнай үнээд газаагаа ерэбэ.

Үгышье һаа:

– Баадаан таабай дороһоо ерэбэ, Баадаанайдаа ошоё, – гэхэ. Дахасалдаад зайжа һураһан тэрэ хоёр хубсалаад лэ гаража, Баадаанайдаа ошодогбайһан юм һэн... Сэрэгмаам үнөө эмнэлгын дунда мэргэжэл оложо гараад, хэдэн жэлнүүд соо республикын эмнэлгын байшангай хирургидэ хүдэлөө, мүнөө ньютагтаа ошонхой, хубиин ажахы баряад, мэргэжэлээрэ хүдэлжэ байна. Жаргал хүбүүниинь Томскын Гүрэнэй ехэ хургуулида химиин факультеттэ һурана, бага Саша – 37-дохи хургуулийн һурагша. Хүрьгэн Володя – Сэрэн-Даббаа үүриимни хүбүүн. Лена Шэтын эмнэлгын ехэ хургуули дүүргэһэн, Улаан-Үдын түмэр замай эмнэлгын байшанда хирург-травматолог мэргэжэлээр

ажаллана. Ехэ хүбүүн Аюур Бурядай Хүдөө ажахын ехэ хургуулида, бага Даша – 37-дохи хургуулийн хурагша. Хурьгэн Доржо-Жаб мүн лэ Шэтын эмнэлгын ехэ хургуули дүүргэһэн, шүдэнэй эмшэн мэргэжэлтэй, республикын шүдэ эмшэлэлгын байшанда ажаллана, өөрөө Агын тойрогой Урта тосхоной. Доро бэшэгдэһэн «Далан хальһан» гэжэ баримтата туужын гол герой Бата-Мүнхэ Лодоновой ехэ зээнэ гээшэ. Саша Красноярск хотодо ойн ажахын мэргэжэлээр ехэ хургуули дүүргээ, ойн ажахын федеральна агентствэдэ ажалтай. Ехэ басаган Марина Бурядай Гүрэнэй ехэ хургуулида, бага басаган Вика 14-дэхи гимназиин хурагша, обог дамжуулха хүбүүн Насаг тээбии таабайн харууһан доро, үшөөл бага, хоёр наһатай. Дарима бэри Бурядай ехэ хургуулида англи, хитад хэлэнүүдэй багша, Нурта нютагай эдэбхитэн, Закаменск хотын ГПТУ-гай захирал байһан Александр Памаевич Цыреновэй басаган.

Нютагайнгаа үбгэдые ганса дурсажашье һуухадаа, баярлажашье, шаналжашье һуудагби. Хүн бүхэнэйнэ ябадалые тодорхойгоор бэшэхэ болобол, лаб лэ нэгэ нэгэ романай хэмжээнэй зохёол болохо ёһотой.

Аюшаүүримни Закаменскхотодоо ойнажахыда амжалтатай хайн ажаллажа гараа, мүнөө Улаан-Үдэдэ. Республикын Арадай Хуралай Хүндэлэлэй грамотаар шагнагдаба гэжэ уншаад баярлаа һэм.

Нютагаймнай хүбүүд – Галсан Даша хоёр мүн лэ энэ хайра шагналда хүртэһэн байбад. Гоёл даа! Галсан сагһаа урда мордонхой, үгы.

Хонтобойдоо үнгэрһэн гүлмэрхэн наһанайм олон тоото зунай сагуудай хэдыдэньшье гээшэ һэм, Хонтобойн Болдогой урда хонин дээрэ Банзарагша абгайнхи зуһадаг бэлэй. Банзарагша абгай (Бадмаев) барбагар томо, хүдэр бээтэй, үндэр үбгэн һэн. Нютагайнгаа урданай ажабайдалһаа олон юумэ мэдэхэ, ороһон гараһан хүнүүдээр ехэл һонин

хөөрэлдөөнүүдые дэлгэхэ. Тиихэдэ үбгэнэй хөөрөөнүүдые анхарха, хадууха ухаан үгы ябагдаа ха юм даа. Хожомыншье, Сагаан-Мориндоо нуухадаа, дээдэ бүлэгэй дүтэ нуудаг Балган Дышенович Радна Данзанович хоёртой тэрэл барагдахагүй ута хөөрөөгөө, тамхинай утаан соо манаржа нуугаад, хөөрэлдэгшэ бэлэй.

Тиихэдэньшье, залуугай гэнэн соо «тухагүй» ябагдаа гээшэ бээ, тэрээхэн һонирхолтой ушаралнуудыень, нютагай түүхэ, домог анхараагүйдөө шаналагшаб. Намһаа дүрбэ аха Содбо, хоёр аха Бадма-Цырен, дүү Радна гурбан хүбүүдын (хоёр аханарын хургуулиин наһанай болонхой ябаа), зуһаландаа байлсадаг байгаа.

Зарим үдэр манайда ерэхэ. Тиихэдэнь урда горхон соогоо үдэрнай үнгэрхэ. Намһаа аха зон хадаа Содбо Бадма хоёр һонирхолтой наадануудыё һанаха, Радна бидэ хоёрыё баганууд гэжэ голохогүй (Радна бүришьё бага, жэл, хоёр тухайтай байгаа ха), ямарханшьё наадандаа оруулалсаад лэ байха. Мүнөө һанахадамни наадан хоорондоо хөөрэлдөөмнайшьё ехэшүүлэй мэтэ, ажал хэрэгүүд, хони мал, шоно, агнуури, морид, үбһэ хулһан тухай болодог бэлэй. Тэрэньшьё ойлгосотой байха, гансал минии ухаанда яагаадшьё багтахагүй, минии хараа, дуулаашьёгүй хургуули тухай хөөрэлдэшэхэдэнь, ойлгожо ядагша бэлэйб. Тэрэнь юуншьё гээшэ юм ааб даа, нэгэ заахашьё харадаг хаа гэжэ бага багаар сэдхэлээрээ тэрээхэн гайхамшаг гоё, һонин хургуули тээшэнь татуулдаг болоо бэлэйб. Ехэнхи ушарта бил Банзарагша абгайнхи руу гүйдэг байһанби.

Болдогой урда гэрээ тойруулһан хорёогойн захаар шабартайшьё хаа, Болдог зайгаад баруун тээшээ нэгэ бишыхан горхохон хүрэтэр үзэхэшьё шабар үгы, хуурайхан, ямар бэ даа нэгэ һайндэртэ тусгаар гоёһон шэнги байха. Ехэ тээлнигэйн баруун тээ, нэгэ бишыхан добохоной доро бишыханшьё хаа, хоёр һахюултай шэнги, өөрһөөнь үшөө баганууд хоёр сөөрэмүүдтэй

нуур байха, тэрэ хажууһаань тархи эрьемэ үндэр шулуун хабсагай хүрөөтэй гоёор харагдаха. Манай наададаг эгээл дуратай газарнай – гэрэй хойно, хабсагайнгаа урда хушуунда һэн. Тэрээхэн хушуугаар аһалдажа, дээрэхэнэ гараад, оршон тойрониё хараашалан гоёшоожо, үдэрөө үнгэргэхэш. Содбо Бадма хоёрнай маанарһаа ехэнүүдшье һаа, үхибүүд лэ ха юм даа, халта тоомоо таһараад абахаш. Юумэ һандаажа, эбдэжэ наадахагүй, хургаалнай ондоо һэн. Заримдаа бэлшэжэ ябаһан хонид соогоо ошоод, хусануудыё гааруулжа сухалдуулаад, мүргэлдүүлхэбди. Хоёр хуса туужа ниилүүлээд (хэмнай хаанаһаа дуулаһан байһан юм), хүлээжэ байһан хусануудай хоорондуур малгайгаа шэдэжэ гааруулхаш. Тиһээр хусанууд хоёр тээшээ гэдэргээ ябаад, нэгэ хэды зогсод гээд, урда урдаһаа гүйлдэшэхэ. Бүхы хүсөөрөө, хүрэн һагад «пүс» байтар мүргэлдөөд, дахин гэдэргээ сухарижа. Нэгэнэйнгээ ошожо унатар гү, али айгаад саашаа гүйтэр, хэдэ дахин, сухарижа абаад лэ мүргэлдэдэг, ямаршье бүхэ тархи байдаг юм. Хаана дуулаа һэмбиб, хуса сухарижа ерээд лэ хүрэжэ мүргэхэдөө, бүхын гэдэргээ һуутар мүргэдэг юм гэжэ, үхэршье соходоо һулаааб даа.

Бутануудай хоорондо хорожо хэбтээд, һонирхожо харахаш, алиниинь илахаб гэжэ арсалдахаш.

Байн энэ наадамнай ехэшүүлдээ мэдэгдэжэ, тэрэмнай нэгэ ээлжээтэ ехэ «суглаагаар» дүүрээ һэн.

1954-55 онуудаар һэн ха. Банзарагша абгай Хонтобойһоо Москва (ВДНХ) ошожо ерэхэн юм.

Москва, ВДНХ, городшье гэжэ мэдэхэгүй намда хайшааб даа, холол ошогон шэнги, бусажа ерэхэдээ, хонтобойгоорхиндоо барандамнай бэлэгүүдтэй ерээ бэлэй.

Юунэйхиё гэжэ габ гансахан замаг (молни) абажа ерэхэн юм агшаб, тэрээхэн үзэгдөөгүй бэлэгынь намда хүртэжэ, гайхалшье, баяршье болоо бэлэй. Үнишье болоогүй, тэрэмни

самсануудайм нэгэндэ оёгдожо, Хонтобойн хүүгэдһээ болохо, баран ехэшүүлэйншье атаархал болоо һэн ха гээд ханагшаб.

Гурбан нүхэдэймни эжы – Долгор эзы хүнгэн, хүхюу, тогоонойхиёо барибал, дуулаха, маанарта, хүүгэдтэ хайн, ороходошни заал хаа хуулгажа, юугээршье хаань, хүндэлхэ, хөөрэлдэхэ.

Удаан соо нютагтаа, үндэр наһатай, хүнгэн, хүхюу хэбээрээл ороһон гараһанаар хөөрэлдэжэ хуугаа. хайн ханаатай хүгшөөгэйхихөө айлшадшье таһархагүй, орожол байдаг бэлэй, теэд наһан гээшэ тоотой ха юм даа, хада гэртээ харинхай.

Хүбүүдынъ баран иишээ-тиишээ түбхинэнхэй. Содбо – инженер, Новосибирск хотодо ажалтай ажаһуужа, наһанайнгаа амаралтада гараад, нютагтаа ерэнхэй. Ажаллажа байха үедөө зун бүри эжыгээ эрьежэ, үбһыень абалсаад, нютаг зоноороо эльгэлжэ хөөрэлдөөд ошодог байһан юм.

Бадма аха нүхэрни манай нютагһаа эрдэмэй замаар ошоһон, физико-техническэ эрдэмэй доктор. Улаан-Үдэ хотодо Россиин Эрдэмэй академиин Сибиيريин таһагай Буряадай Эрдэмэй түбтэ молекулярна физикын лабораториие даагшаар, хажуугаарнь Зүүн Сибиيريин технологическа университеттэ багшалдаг, аргатайл хаа нютагайхидтаа туһалхые оролдожо ябаха, бэрхэ хүн болонхой. Нютагһаан ургажа гараһан габ гансахан доктороо манайхин ехэ багагүй хүндэлдэг, амжалтаарнь омогорхожо байдаг юм. Мүнөө үедэ Бадма Банзаракцаевич хүдэлһэн зандаа, үргэлжэ туха забгүй ябадаг, хэзээ галабта абынгаа Хонтобойһоон ошожо ерэнэн Москва хотоор ябадалтай болонхой. Радна нютагһаань холо, али нэгэ ушар шалтагаан байгаал юм бээ, хаанашье, тааража нютагжабал, өөрэгүйл даа, хайн лэ ябаг лэ даа ганса...

Хонтобоймнай үргэн ехэ хотогорой дунда байгаалиин зохёоһон ехэ, бага хоёр болдогууд байдаг юм.

Анханһаа һураһаараал хүнүүд «Хонтобойн Болдог» гээд хөөрэлдэдэг, тэдэмнай юрын болдогууд бэшэ.

Ехэ Болдог – Хонтобойн Сагаан Таабай, тахилгатай, зун бүри нютагайхид сугларжа тахидаг, мүнөөшье гаража байдаг.

Баруун хажуудань үндэр, эгсэ хабсагай, зүүн арадань, оройдонь хүрэтэр, үдхэн шэнэһэн ой. Дээрэнь хоёр тээһэнь уулзаһан эрмэг, зарим газараараа үргэниинь 1 метр тухай болохо байха. Энээхэн обоо дээрэһээ урагша хойшоо ябажа байгаад, Хонтобойгоо тойрожо харахада гоёл бэлэй.

Зун бүри обоо тахилган болохо, маанарта одоол ехэ һайндэр. Зоншье олон сугларха, хүүгэд сугларха, оройдоошье хараа, танаагүйбусадхүүгэдэйурда«гэртээ»байһашуулбидээөөдэргэн. Сагаан Таабайгаа тахяад, буужа, тээ урдаханань байдаг Тугал Болдогоо ошожо тахиха, һүүлээрнь ехэ найр үнгэрдэг бэлэй. Маанарые барилдуулха, урилдуулха, шан үгэхэ, тэрэнь хэдышье юм агша һэм, мүнгэн шан барюулдаг бэлэй. Шанаһан зөөхэй, сагаан эдээн (тараг, хүрэнгэ, хүн, хурууд) элбэг байха, обоо ехэ мяхан шанагдаха – одоол нэгэ жаргадаг бэлэйбди. Найр лэ хадаа найр – ехэшүүлнай тогоонойхиёо тойрохо, һогтуу галзуушье хүн харагдахагүй, ногоон дээрэ дүхэриглэжэ һуугаад хөөрэлдэхэ, ээлжээлжэ байгаад дуулалдаха.

Бидэ байн зүрхэлжэ, обоо дээрээшье гараад наадагша һэмди. Юушье һандаахагүй, модо, мүшэр хухалхагүй гэжэ ойлгодог байгаабди. Юундэшье юм, хүншье балай хорихогүй, хожомынь эндэ тэндэ ябахадашни:

– Обоо уула дээрэ бү гарагты! Модо шулуу бү урбуулагты!
– гээд лэ хорижо байха. Юу хэжэ болохоб, юу хэжэ болохогүйб гэжэ ойлгуулбал, дан тиигэжэ хорижошье байһанай хэрэг бии юм гү?

Нэгэтэ Бадма Банзаракцаевичтай Хонтобойгоо дурсажа байхадаа энээн тухай хөөрэлдөө һэмди. Сагаан Таабаймнай тэрэ үеын Хонтобойн хүүгэдэй «садик» байһан шэнги һанагдадаг.

Ямаршые гэм зэмэгүй, оройдонь гараад лэ наадажа байһан маанарай шууяанһаа баясажашье һуудог байһан байгаа бээ. Хонтобойһоо эхилһэн ажабайдалаймнай заахан зүргэхэн Хуһан-Толгойгоо тойрожо ошохо тумаа үргэн, дардам харгы боложо ошоһон, наһанаймнай замые арюудхажа үгэһэн, арюудхажашье байдаг байһан байха.

Захааминай аймагай 70 жэлэй ойдо зорюулжа Буярадай телевидениһээ «Таёжный край за Капитанкой» гэжэ дамжуулгаяа бэлдэхээ видеоператор Владимир Жаров, манай жолоошон Гончик-Доржо Халсаханов бидэ гурбан ошоо бэлэйбди. Аймагай Сурхарбаанай хойто үдэр Закаменск хотоһоо гараад үгсэжэ, замдаа нютаг бүхэндэ ороһоор Далахай хүрөөд, Санагаһаа дээдэ замаараа Сагаан-Мориндоо ошобобди. Замдаа Хонтобойнгоо уула бараалхажа гараха зорилготой Санагын дасан орожо, орооһо, хии мори арамнайлуулжа, санзай залажа абааб.

Дээдэ харгымнай УАЗ-ик машинада барагтай, ямаршые үедэ ябагдаад лэ байгдahan, наадгүй ябажа Хонтобой хүрөөд, эрьюулгын оломоор гаража баруулаад, Ехэ Болдогойнгоо урда хушуун багаар дээрэхэнэ хүрэтэр ошоод, тогтобобди. Тэрээн багаараа ойро зуурахана ехэ эрид, хөөрэлдэһөөр гаража ябатараа Гончик-Доржомнай гэнтэ үгы болошобо. Володя (тэрэмнай альпинист хүн юм) бидэ хоёр дээрэнь гараба хабди, нилээд болоһон хойно Гончигнай гаража ерэбэ.

– Үгы, энэ, яшабаш? Энэ хүрэтэр ерэжэ ябаа бэлэйш, – гэхэдэмни Гончик-Доржо:

– Оройдонь арайхан хүрөөгүй ябатараа, гутални хагдан дээрэ халтираад, тогтон торонгүй машинадаа хүрэтэр холжоржо орошооб, – гэжэ маанараа хүеэбэ.

Өөрөө хүндэ бээтэй хүн юм һэн. Түбһэн юумээр һонирхохо, хаана юун байна – хуул хараһан байха. Загарайн аймагта ото гарашаһан хүндынүхэтэй хабсагай олоһон, Улаан-Үдэдэ хэлтэгы

хууһан 10 дабхар гэршье эгээл түрүүн обёорһон, Байгалай эрьедэ компасай буруу харуулдаг газар олоһон, шүлэгшье бэшэхэ, нютагаа магтаһан нэгэ шүлэгынь ехэ зохидхон дуун болоһон, иимэл гайхалтай нүхэртэй һэмди. Тэрэмнай халагламаар эртэ, залуугаар мордошоо бэлэй...

Санзай бадаргаад, орооһо, хии мориёо арюудхаад, нэгэ залуухан шэрэнгидэ үлгэбэб. Бөөн боложо ургаһан тэдэ шэрэнгинүүдэй дунда нэгэ хэдэн багашагууд хушануудые обёорбоб. Урдань эндэ хуша үгы һэн, баруун хүбшэнөө шубууд лэ асарһан байжа болоо. Уулын шэмэг, харахадашье зохид байгаа һэн. Нүхэдөөрөө тэндээ хөөрэлдэжэ һуухадаа бодожо гаргаһамни – аяар 39 жэл энэ обоо дээрээ гараагүй байһан байгааб...

Нэгэ үе энэ обоогоо манайхин тахихаяа болиһон байгаа гээшэ һэн ха, нютагтаа яһала байгдаһан ха юм, гарагдахал байгаа, тиигээдшье, байн, өөрөө ажал, хургуули гээд нютагһаан гаража ошоо бэлэйб.

Эды олон жэл боложо обоо дээрээ гарахада гоёшье байгаа, эрэ болгожо табиһан түрэлхидөө һанажа, энэ болгожо табиһан нютагаа энхэржэ, нүхэдөө дурсажа уяраадшье абаа бэлэйб.

Тэрэ гэхээр Хонтобойн һайхан тала зүүдэнһээмни һалахаяа болёо, баһа нэгэ ушар дайралдажа, телевидениингээ нүхэдөөр 1999 ондо ябахандаа, тэрэл зорилгоороо гараа бэлэйб. Манай оператор, монгол нүхэр Амаржаргал Жанчивын, журналист Дарима Жамсоева, ассистент-найруулагша Галина Ламаева гээд, налгай һуужа, гоёшоожо, хөөрэлдэжэ буугаа һэмди. Тэрэ гэхээр сэдхэлни тэнигэлэн ябадаг болоо.

Колхозой ажал зогсохо, барагдаха бэшэ хадаа ябажал байгаа юм бэээ. Хонтобойн малшад байд гээд лэ һэлгэлдэжэ байдаг һэн.

Банзарагша абгайнхимнай хайшаашье ошоһон юм, нэгэ зун тэрэ һууридань, Болдогой урда, хонин дээрэ минии эгэшэ

Долгор-Жаб Аюшеева зунаба. Манай байрада хэдшье байгаа нэм, ханагданагүй, гансал намтай наадаха хэншье үгы. Манайхиhaа Болдогой урда хониной байра хүрэтэр 5-6 зуугаад лэ метр байгаа бэээ, үдэр бүри тиишээ гүйдэг болоо нэм. Тэндэ оройдоол 3 тухай наһанай Ошор байха, харуулшаниинь болохо даабаритай, тиигээдшье наадажал үдэрөө үнгэргөө бэээбди даа. Баабайн үшөө нэгэ эгэшэнь Дулма гэдэг бүхы наһаараа Сахирта нуугаа. Тэрэнэй түрэлэйдөө үгэһэн басаганиинь энэ Долгор-Жаб эгэшэ бэлэй. Намае багаһаамни хойшо, номнохо газартань номножошье байгаад, дэмжэһэн, туһалһан хүн юм. Юумые үргэлжэ һайн тээшэнь хэлэжэ, ухаа зааж байдаг бэлэй. Хожомоо, ажалда ороод хүдэлжэ байхадамни, зүбшэл заабаришье үгэхэ, зон соо үргэлжэ магтажа, зааханшье амжалтатай ябабални омогорхожо ябаа. Сагаан-Мориндоо хэды толгой хони, малаа хараад, Буда-Жаб хуряхатай ан бунхан ажаһуудаг байгаа. Хүбүүнтэн – Александр Сэсэгма хоёр нютагтаа, басаганиинь, үшөө нэгэ Сэсэгма, Улаан-Үдэдэ, эжыгээ абаад нууна. Эдэ хоёрой эгэшэ Люба Санагада үгтэжэ ехэ болоһон юм.

Хонтобойдоо, Ошоройнгоо һахюул болоод байха үедөө, тэрэнэйнгээ шадалгүй заахан хада гасаалаадшье абахаш. Хониной дал зайгаад, хойгуурнь маанарһаа үндэр хорон халаахай үдхэнөөр ургадаг байһан юм.

Нэгэтэ Ошороо хубсаһыень хуу тайлуулаад:

– Энэ халаахай руу гүйдэлөөрөө ороод, саанань гараһан хүн ёһотойл эрэ хүн болодог юм, – гэжэ тэрээн руу гүйлгэхөөр түхээржэ байтараа харан гэхээм, Долгор-Жаб эгэшэ ходол унаад ябадаг сагаан морёороо баруун тээһээ ерэжэ ябаба. «Зай, энэшни ииһээр буруу юмэ болохонь», – гэжэ ойлгоод, мүнөөхиеэ зогсоохо һанаатай харан гээд... үрдибэгүйб – яагаа үдэрөөр бэрхэ боложо, минии ганса үгөөр гүйһэн юм, гүйдэлөөрөөл тэрэ халаахай руу орошолой...

Зай, иигээдшье, минии хэхэ юумэ эндэ ондоо үгы, бүтэн дээрээл...

Зүүн тээшээ дарашоол бэээб даа.

Тэрээнтээ үдэр бүри залхуутай болохоходонь, «тушаалдаа» үшөө ороогүй байхадаа эртэхэн тэрьедээд, Хонтобойн хойто бэе Бадма абгайнда ябашадаг бэлэйб. Нуудаа шабартай оломоороо оймоод лэ, үндэр гүбээ гарабал баһа нэгэ бишихан гэрхэн. Бадма абгайнхи (Согтоев Бадма) баһал хонин дээрэ һэн. Өөрөө шамбай, сула бээтэй хүн һэн, барилдааша ябаһан юм. Түрүүн Бортодоо һуужа байхадаа Мэлэ, Баян-Гол, Бортынгоо бүхэшүүлые зунай найрта бараниень дабаад, Сагаан-Мориной найрта ерэдэг юм ха. Барилдаанда «Би!» гэнэшүүл баран лэ һуугаад бэээ даа. Энэ дүрбэн нютагайхид бэе бэеынгээ найрта ябалсадаг, тиигэжэ найраа нэгэ үдэр тудхаангүй үнгэргэдэг байгаа.

Согтын Бадма Шабаае Шэмэд хоёр һууһан зоноо диилэхээр диилээд, эгээ һүүлдэ хояулан үлэдэг юм ха. Зоншье гээшэ шууяшаба, эндэ тэндэ боосоон болоно.

Манай Шэмэд унагааха!..

– Манай Бадма диилэхэ!..

Эдэ хоёр хэр удааншье тулаһан юумэд бэ, нэгэл оншондоо Бадма абгай баабайн дотор гоходо гэнэдэжэ тарайба...

Баабай бээтэй, шамбай саанаа дотор гоходо бэрхэ байһан юм гээд хэлсэгшэ.

– Энээн тойрон дайдаар Уляабын хүбүүд үшөө хэндэшье дабагдаагүй юм. Үшөө олон лэ жэл соо хэншье дабахагүй. Доржо-Ханда, Сэрэн бэрхэ барилдаашад байна. Эдээнэйш хүбүүдынь, Бадма-Жабай хүбүүд, энэ Александр, бэрхэл хүбүүд ургажа ябана. Эдэ хүбүүдые хэншье һая нааша диилэхэгүй, – гэжэ баабай хожомынь намда хөөрэхэ, Уляаба аймагаараа ехэл омогорхожо ябадаг һэн.

Нээрээшье, мүнөө дээрээ Сэрэн ахайн Саян Чингис хоёр лэ нюргаяа «шоройдоогүй» ябанад, аймаг соошье абадаг байха.

Бадма абгайндаа гүйгөөд ерэхэдэм, үбгэн намда ехэл мээхэй
һэн. Зада «допрослоод», хайн эдеэлүүлээд гаргах. Хүбүүнийнь,
баһа нэгэ Ошор, намһаа аха, һургуулийн наһанай бэлэй. Намдаа
дээрэлхэн һагад ехэ хүн болоод абаха, гэбэшье баһал гансаараа
хадаа уйдадаг байгаа юм бэшэ гү, түрүүшээр ехэл олзуурхаха,
наадахабди. Ехэнхидээ Хуһан-Толгойн үбэрөөр, хонид соогуур
наададаг бэлэйбди. Тэрэ үндэрһөө харахадашни гоёл һэн даа:
доогууршни Нууд, эрьюулгын оломһоо доошоо, үргэлжэ шугы руу
ороод урдаха, үбэрэй хормой шугы хоёрой хоорондуур заһамал
харгы зурыжа зүүлэхэ... Улааганын элбэг энэл шугыда һэн.

Гэртээ ошоходоо эрьюулгын оломоор уһа гарахаяа айхаб,
шабартай олом хойгуур, холо, Ошор хайн тарабал, уһа гаргаад
үгэдэг бэлэй. Бидэ хоёрой хайн таралга хоморшог һэн.
Хэрэлдэшэдэг байгаабди. Наһаар илгаатай хоёрто элдэбын
шалтаг гарадаг лэ байгаа бээ даа.

Нэгэтэ газаагаа һуугаад, халта нюдээ анид гээд, юушье юм
гүбэржэ оробо. Эндэ тэндэ ойлгомоор үгэнүүд дуулдаха шэнги.

– Энэшни юун гээшэб? – гэхэдэмни, тэрэм һургуулида ябадаг
хүн хадаа:

– Шүлэг уншанаб, – гэбэ.

– Худалаар бү хэлэ, иимэ шүлэг байдаггүй юм, – гэбэб.

– Ши юу мэдэһэн хүмши! – гэхэдэнь,

– Шүлэг гээшэшни ондоо байдаг. Баабаймни намда зааж
үгэһэн юм, – гээд, бээ абтанагүйб.

– Хэлыш теэд, ямар шүлэг заалгаһан хүмши? – гэхэдэнь,
баабайнгаа намда сээжэлдүүлһэн шүлэгүүдэй нэгыень хэлэбэб:

Сэмжаан тамжад деваадан, жеви жудан бралвар журжиг,

Сэмжаан тамжад дугналдан, жудан бралвар журжиг,

Сэмжаан тамжад дугнал, мэдвин деваадан ми бралвар
журжиг,

Сэмжаан тамжад нирин чогдан нидан бралвиидан, немлаа
нэвар журжиг.

– Энэш юун шүлэг гээшэб. Иимэ шүлэг байдаггүй юм! – гэжэ тэрэм дээрэлхэбэ.

Яахабши, үнэн үгыемнай шийдхэхэ ондоо хүнэй үгы хада табилдаа гүбди, үгы гү, тараһан байгаал бэээбди даа. Үнэндөө эгээл иимэрхүү үгэнүүдтэй шүлэг сээжэлдэһэн байгааб, гэбэшье тон иимэ үгэнүүдтэй бэшэ һэн, ама дамжажа ерэхэн зохёол хадаа алдагдаһан байгаа бэээ, эдэ үгэнүүдые хожомынь Ивалгын дасанай ламада бэшүүлжэ абаа һэм.

Ошоршые намайгаа диилэдэг һэн.

Хожомынь һайн нүхэд болонхой, Мэлын хургуули суг дүүргээ бэлэйбди, мүнөөшье ушархадаа, ехэл һайн хөөрэлдэгшэбди. Ошор бэшэ Володя болонхой, бүхы наһаараа жолоошон ябаа.

Заахан Ошорой «пастух» тушаалтай би, хожулан иигэн-тиигэн зунаа үнгэргөөл бэээбди. Хожомоо хургуулидаа бэрхэ, гоёор зураха, хурса ухаатай хүбүүн боложо үндыгөө бэлэй. Шэтэ хотодо дүтэхэнэ, Песчанкада, Л. И. Брежневэй алба хэһэн сэрэгэй частьда албанда байгаа.

Хойноһоонь би Шэтын советскэ-партийна хургуулида абтажа, һурахаяа ошобоб. Хаягтай хадаа бэдэржэ олоһомни, албаяа ехэ бэрхэ хэжэ, старшина зэргэтэй болонхой, штабта һуудаг хүн байба. Частьһаан алишье сагта гаража ошохо эрхэтэй, байд гээд лэ намдаа гүйгөөд ерэхэ, заримдаа хоноодшые ошохо, городоор зайхабди. Гоёор зурахынгаа хажуугаар үшөө нэгэ һиилэхэ, чеканка хэхэ эрдэм өөрөө шудалһан, гоё зурагуудые зураад, тэрээнээ һиилэһэн бүтээлнүүдын хайрсагаар дүүрэн байха.

Нэгэтэ тэрэ хайрсагаараа дүүрэн чеканкануудые намдаа шэрэжэ ерэбэ.

Үнэхөөр гоёшоһон манай хургуулиинхид тэрээхэн хайрсагыень ябууд хоһолоод орхёо бэлэй. Тэдэн мүнөөшье Шэтын, Эрхүүгэй областьнуудаар, Яхадта, Буриадта – айлнуудаар байһан байха.

Тиһээршье албаяа дүүргээд, ябаха сагынъ болобо.

Сэрэгэй хубсаһанда погонуудһаа эхилээд, ямар зүүдхэлнүүд байдаг юм, бараниень өөрөө ехэ гоёор хэһэн, яла-сала старшина орожо ерэбэ. Хоёр жэлэй албанһаа старшина боложо хариха ушар хомор бэшэ аал даа.

– Зай, албаншьедүүрээ, ябахалдаа. Тэрэ үдэртөө үглөөдэрынъ ниидэхэ билет абабабди. Гэртээ ошоод үмдэхэ хубсаһаая гүйсэд үнидэ абажа, намда хадагалһан байгаа. Энэ тэрээ суглуулаад, хоюулан үглөө үдэрынъ аэропорт ошобобди. Аэропорт соо байтараа, «Газаа гараад ерэхүүб», – гээд, гарашаба. Сүүмхыень бариһан би мүн лэ газаа гараад, аэропортын гэшхүүр дээрэ тамхилжа зогсобоб. Харан гэхээм Ошоройм хойноһоо сэрэгэй патруль дахаад ябашаба. «Сэрэгэй дүрим эбдэжэ, өөрөө хэһэн гоёолтонуудайнъ түлөө нэгэл юумэн болохонъ ха. Ошохо юм гү, яаха болооб. Тэндэ намайе хэншье тоохоб даа», – гэжэ бодоһоор байтарни, патрулиинхид гаража, хажуугаарни аэровокзал зайгаад саашалбад.

Ошорой ерэхэдэ:

– Тэдэш юундэ хойноһоошни ошооб? Юун болооб? – гэхэмни:

– Хэмши, хаанаһаабши, документнүүдээ гарга гээ», – гэбэ.

– Тиигээд?

– Тиихэдэнь тиимэ частьһааб. Частиингаа командиртай командировко ошожо ябанаб. Документнүүдни командирта, аэропорт соо, байна гээб. Тиихэдэмни ондоо юушье хэлэнгүй гаража ябашоо, – гэбэ.

Тиһээр самолётто һуулган боложо, гарыень баряад, оруулбаб. Ошороо тиихэдэл һүүлшынхиеэ хаража байнаб гэжэ хаанаһаа ухаандамни орохо һэм даа... Шубуун сонхо мүргэхэдөө ёро заадаг юм гээд хэлсэгшэ.

Таксигаар аэропорт ошожо ябахадамнай, нэгэ турлааг сэб сэхэ доошоо ниидээд, мышины урда сонхо мүргэжэ, дээшээ шэдүүлээд, таксиин хойно асфальт дээрэ унашоо бэлэй...

Зай, Хонтобойдоо бусая даа. Нэгэ зун хойто бээдэмнай, гүбээ дээрэ, Бадма абгайнхидай орондо Хорло Шойдонова зуһаа агша һэн. Намһаадүүмэр Мотя бидэ хоёр наададаг болобобди. Даншье һаа уһанда орохо дуратай хоёр байһан юм гүбди, тэрээхэн шабартай оломдоо Нууд соогоол үдэрөө барадаг бэлэйбди. Тэрэ үеын Хорло эзые балай һайн һананагүйб, гэбэшье хожомынь, Сагаан-Мориндоо ажаллажа байхадам, Хорло эзынхи Дабаанда мал дээрэ байдаг һэн. Тэрэ үедэ Хорло эзы бидэ хоёр һайн нүхэд һэмди. Үргэлжэ гүйлгөөд ошогшо һэм, һайн тааража хөөрлэдэхэбди, тамхинша гээшэмнай. Намда ехэл һай һанаһан, юухэншье һаа, нэгэл бэлэг барюулаад гаргаха. Малшанай бэлэг мэдээжэ бэд даа.

Нэгэтэ «ИЖ» түхэлэй хажуудаа тэргэтэй мотоцикл абаха болоод мүнгэгүйдэбэб. Дабаан гүйлгэжэ ерэнэмни «Хэзээ бусаахабши?» гэжэ асууншьегүй, бүхэли мотоциклэй мүнгэ барюулаад табья бэлэй. Тэндэ ошобол мүнгэ олохоб гэжэ мэдээд ябаа һэм.

Һайхан сэдхэлтэй Хорло эзымни тамхияа хаяад, зээнэрээ харалсаад, үндэр наһатай болотороо һууһан юм. Мотя ажалаа хээд лэ гэртээ, дүүнэрынь – Галя, Бэлшэртэ гэр бүлөөрөө (Баяртан) фермер, Намсалмаа – нютагайнгаа дунда һургуулида багша.

Энэл даа эхын жаргал. Ажалша бэрхэ үри хүүгэдые хүмүүжүүлээд, альган дээрэнь аяга сайгаашье уужа һууһаар мордохо гээшэ.

Хонтобойдоо Буда-Жаб Гонжиповтанаар хэды зун зуһагдаһан юм, ходол сугтаа байдагаар һанагдадаг. Хүбүүниинь – намтай сасуу Бадмажаб бидэ хоёр Надя эгэшынь харуул доро наадагша бэлэйбди. Хойноо харуултай байхада хашартай һэн, аргал олобол тэрьедэхэш. Ехэ зон болонхой ябагдаа, мал эрьехэ, хараха, үглөөгүүр мори бэдэржэ асарха. Бага сага байһан ажалаа бидэл хэдэг һэмди.

Нэгэтэ голой эрьедэ наадажа байхадамнай, Надя бии болоод, Бадмажабаа барижа абаад, хашхаруулжа байжа шүдыень угааба.

Нургуулида орогтороо намда тиимэшье юумэ үзэгдөөгүй ябагдаа.

«Энэш Бадмажабаа зобоожо дүүргээд, намда орохонь ха», – гэжэ бодоһон би тэндэһээ гүйжэ арилаа агша һэм. Надя нургуулиин наһанай байгаа. Хожомын мэдэхэдэмнай, Мэлэдэ ганса «5»-нууддээрэ һурадаг хүн байгаа бэлэй. Тэндээл, Мэлэдээ, Андрей гэжэ ехэл һайн, хүхюу хүндэ хадамда гаража түбхинөө бэлэй. Мэлын нургуулида һурахадаа би үргэлжэ орожо байдаг һэм, Бадмажабни тэндээ байгаад һураха. Би хамтын байрада байгааб. Сагаалганай урда, бүтүү үдэшэ, маанарые, сагаан-моринойхидые, дуудажа асараад, хүндэлдэг бэлэй.

Буда-Жаб баабайнь түбшэн, томоотой, ехэ агнууша хүн юм һэн...

Нэгэ зун Буда-Жаб абгай баабай хоёр үбһэндэ Зэмхын Баруун-Бээдэ гараа бэлэй. Бадмажаб бидэ хоёр мориндо һундалдаад, хүнэһэ-хүшэ абаашангаа, отол ошоожо, ерэжэ байдаг һэмди. Заримдаа тэндээ хонохош.

Нэгэ дахин хонон ошоһоноо элихэн һанадагби. Тиихэдэ байрань мүнөө байһанһаа доогошогуур гү даа, зүүгээр байдаг һэн. Үбһэндэ Дари эзы (Жигжитова) харанхы (харадаггүй) эжытээ байдаг бэлэй.

Үглөөгүүр бодоходомнай хүгшэн гэртээ һууна, бэшэн сабшалгадаа ошоһон, үгы. Наран дээрэ гаранхай, дулааханаар шарана. Бадмажаб бидэ хоёр хүгшэнөө хүтэлжэ газаа наранда гаргаад, гурбуулан газаагаа байтарнай, тэрэ хойноһоо косилкаая шэрэһэн хоёр морин бии шадалаараа маанар тээшэ гүйлдэжэ ябабад.

Маанарай хайшаашье ошохоёо ойлгоогүй, хараад байтарнай, косилкань буулгаһан хажуураараа далай буланда тороод, энэ тэрээ эбдэжэ, морид байшабад. Үбһэшэд гүйлдэжэ ерэжэ

моридоо барижа абаад, косилкаһаань мулталбад хаш, саанаһаа нэгэ дохолон хүн отогтоо ерэбэ. Тэрэмнай энэ косилкаар сабшажа ябаһан Доржо-Ханда абгай байгаа. Хүлөө гэмтээгээ юм ха, хүлһөөнь шуһанай гаража байхые һанагшаб.

«Нэгэ харахагүй хүгшэн, хоёр үхибүүд, эдэ гурбанаа һалгаахамнай ха юм. Ээллэбэл гээшэ», – гэлдэжэ үбһэшэдэй гэмэрэлдэһэн һанаандамни байдаг.

Тиихэдэ юундээшье моридын гүйлдэһэн юм, мэдэнэгүйб. Доржо Будаевич колхозой, хожомын совхозой ашаанай машинануудта бүхы наһаараа жолоошоноор ябаа. Хоюулан олол дахин Зэдын станци ашаанда ошодог бэлэйбди.

Хурьган тээбиимнай Уляабымнай тээбии юм гэжэ эгээл түрүүн Доржо Будаевичһаа мэдэхэ болоо һэм. Олон хүүгэдтэй, мүнөө тэдэнь эсэгынгээ нэрыень нэрлүүлжэ, баһал хаа-яагүй тарашанхай ажаһуудаг. Намсарай эзы бүхы наһаараа нютагайнгаа медпунктда магтаалтай һайнаар ажаллаад, гуламтаяа сахижа һайн һайхан һууһаар, баһал аяланхай...

1956 ондо, август һара соол юм бээ, нютагай эхин шатын һургуулийн багша һагба Будаевич Аюшеев тэрэ жэл һургуулида орохошуулые бүридхэжэ, Хонтобой ерэбэ.

1949 ондо түрэхэн, тэрэ жэл һургуулида орохошуул манай нютагта 20 гаран бэлэйбди. Тиигэжэ Бадмажаб бидэ хоёр дансада оробо хабди.

«Яагаа гоё юм, һургуулида ошохо болобоб», – гэжэ би һэгшэнги, ошохо сагаа хүлэжэ ядадаг болобоб.

Тиигэхээршье һургуулида ошохо саг ерээл һэн бээ, Бадмажаб нүхэрэйнгөө:

– Заяандаашье тэрэ һургуулидатнай ошохогүйб. Хоолойһоомшье оһорлоод шэрээ һаатнай ошохогүйб! – гэжэ уйлаганажа байһыень элихэн һанагшаб.

Даримаан эзы аргадаадшье туршаха, Надя ганирха, альгадаадшье абаха.

Буда-Жаб абгай мориёо бэлдэнэ, Бадмажабай юу хээн суглуулагдаа, эгээл мордохын тэндэ нүхэрни халба хүрөөд, баруун тээшээ гүйшөө бэлэй. Хурдан юм hэн.

Хаанашье, хөөрхы, ошохонь hэм даа, баабайнь морёор намнажа хүсөөд, хүсөөрөө хундалдуулаад абашаа бэлэй.

Нэгэн ошохогүйб гэжэ уйлажа байха, тиихэдэнь би ошохо гээд уйлабаб. Эжы:

– Хүбүүмнай үшөө бага, хойто жэл ошоно бээз, – гээд, тэрэ жэл намайе байлгажархёо бэлэй.

Үшөө хэдэн хүбүүд тэрэ мэтэшэлэн үлэһэн байгаа ха, үетэнһөөн жэл хойнотожо хургуулида ороо агша hэмди.

Бадмажаб хургуулияа дүүргээд, Буряадай хүдөө ажахын институт дүүргэжэ, зоотехник мэргэжэлтэй болоод, Далахайн совхоздо олон жэл соо урагшатай хайн ажаллаа, хожомынь Харсаагай совхозой директорээр томилогдоо бэлэй.

Нэгэтэ совхозуудай нэгэн хоёроор халажа байха үедэ (Захааминда бүхы совхозууд 2-3 отделенинүүдтэй hэн), 1987 гү, али 1988 ондо, «Буряад үнэн» газетэдэ хүдэлжэ байхадаа, партиин Захааминай райкомой I секретарь Владимир Дашеевич Порхоевтой аймагай доодо ажахынуудаар ябажа ерэхээс гарабабди.

Ябаһаар Харсаагай совхоз хүрэжэ, Бадмажабаа абаад, хэдэн газараар ябаһанай удаа конторо ерэбэбди.

Нэгэ үе суг ажаллаһан, бэе бээдээ дадал гурбан ушаржа, һанаһан байһанаа хөөрэлдэнэбди. Тиигэжэ һууһаар Бадмажаб:

– Тэрэ СССР-эй 50 жэлэй ойн нэрэмжэтэ совхозоо һалгаагтыл даа, Сагаан-Мориноо амьяарань совхоз болгоё. Эндэ хэдэн жэл хүдэлбэб. Муушье бэшэ, хүдэлхөөр. Нютагтаа ошодоһомни хүрэшэбэ. Би директорээр ошохо hэм. Хамаагүй, Бортотоёошье суг байг, – гэбэ.

Урдань Борто Сагаан-Морин хоёр суг нэгэ «Родина» колхоз байһан юм.

1968 ондо Мэлын «Коммунизм» колхозтой нийлээд, совхоз боложо, тэрэ совхозой 3-дахи отделени болоо хэн. Энэ нютагай хүгжэлтэдэ тон муу нүлөө үзүүлээ. Нютаг өөрын нюургүй, нэрэгүй болоо, хии моринииньше дарагдаа.

– Байн тиимэрхүү юумэн болохол байха. Сагаан-Мориндоо ошоно бээш даа, – гэжэ Владимир Дашиевич нүхэрэйнгөө сэдхэл дэмжээд, гаража ошоо хэмди.

Удааншые болоогүй, Бадмажаб нүхэрнай гэнтын аюулда орожо наһа барашоо бэлэй.

Сагаан-Моринииньше амяараа совхоз болоо хэн...

Иигэжэл, Хонтобойн хотогорто, хайхан ханаатай ажалша зоной дунда эрэ болохо хубитай байханаа энэ наһандамни намда сэгнэшгүй ехэ зол гэжэ баяртай ябагшаб.

Дурсалгадаа дүн согсолжо, шүлэглөөдшые бэшэхэдэ яалай:

Үнгын сэсэг надхаһан
Үрэжэл хайхан таламнай
Хэрюун сагаан манан соо
Хэрижэ ядан тэниинэ.
Шүүдэр соогуур умбажа,
Шүдэрэй абья шагнаархан,
Табхайтаяа бэдэржэ,
Талаа губшан халирнаб...
Хангай дайдам мориим
Хаанаа нюугаад байнал хаб?
Хонтобоймнайш уужам даа,
Холуур бэлшээ гээбы даа.
Бута соогуур алхижа
Бузар холол ошоо хаб.
Таабын урда шугые
Таамаглажа танибаб даа.
Яаһан яяр морим даа?
Яагааш холо ябаа юм!
Дэмыш үдхэн манан даа,
Дэгдэнш ошохоо яадаг юм!
Ябаа-ябаа талаараа
Яһалаш удаан болоол хаб.
Өөхэн сагаан манамнайш

Өөдөө дагдэн шэнгэрнэ.
Холо-уу, тэрэ харлажа,
Харагдаба зуһаламни.
Урбаан тээһээ хэбэртэй –
Ураар хүхы дуулана.
Хуһан-Толгой тойрожо,
Хожомдожо мандаһан
Наранай хурса гэрэлһээ
Наадан шүүдэр эмнинэ...
Оодор табин, яаралтай
Ойрын, холын малшаднай
Олоор наашаа сугларна,
«Обоо тахихань», – гэлсэнэ.
Баруун тээгээ эридхэн
Байса үндэр хабсагай,
Зүүн тээшээ налуухан
Зэдэгэнээтэ шэнэнһэн ой –
Ендэр мэтэ табсантай
Ехэ-Болдог обоомни,
Эгээл ехээр хүзэглэн
Эрэ болоһон ууламни...
Зунай зулгы эхиндэ
Зугаа, наадан – обоодо
Айраг, тараг, шэхэр бии,
Арһан туулмаг юутэйш юм?
Хүнгэн, үшөөл сарюухан
Хүгшэд, үбгэд барандаа
Һайхан үнэн сэдхэлһээ
Һүзэглэжэ мүргэнэд.
Эрхим жэлэй үнгэрхын,
Элбэг ногоо ургахын,
Мүнхэ жаргал мандахын
Мүргэл зохёон гүбэрнэд...
«Эды һайхан сэдхэлтэй
Эжы, абаяал гамнаарай,
Газар дээрэ тэдэшни
Гансал юм гээд мэдээрэй», –
Үндэр һайхан заяатай
Үбгэд намда захяа һэн.
Нангин тэрэ һургаалынь

Наһан соогоо сахяа һэм.
Адуу, малаа, нохойгоо,
Аажам тойроо дайдаяа,
Һайхан сэсэг, тайгаяа
Гайхан, гамнан тэнжээ һэм...
Нугаран, хотирон урдажа
Нууд тээшээ яараһан
Заахан тэрэ горхомни
Яаһан үргэн гээшэ һэм?..
Эрээн нэгэ тахяамнай
Эрэ болоод хуугайлба.
– Энэш ёро зүгнөө, – гээд,
Эжым тэндэ гэмэрнэ.
Горхон соогоо абаашаад,
Гүнзэгыхэн сөөрэмдэ,
Шиихан һайсал шунгуулбаб.
Шүлтэм таабай «Тиигэ!» – гээ.
Зуһалангаймнай үрхэдэ
Зурбаахайнууд шашалдаа.
Дээшээ муурам гарахагүй –
Дүрбэн хүлдөө гуталтайл...

Үдэр бүрил иигэһээр
Үнжэн, хонон үнгэрдэг
Хашалгүйхэн зунай саг
Хонтобойдом байдаг һэн.

3. САРАМТАДА

Бүхы наһаараа малшан айлайда эрэ болоһон минии бага наһан хоёрхон газарта үхэр мал соогоо үнгэрһэн юм.

Урдандаа хабарзаан, намарзаан гээд байһан юм гэжэ мэдэнэбди, мүнөө малшад ехэнхидээл үбэлжөөн зуһалан хоёрые хэлгэжэ нүүдэг гээшэ бээ.

Зуһалан, зунай хаһа Хонтобойдо, тиихэдэ үбэлжөөмнай Сагаан-Морин голые үгсэжэ, дээшээ, Сарамта гэжэ газарта байһан юм.

Мүнөө тэндэ үбэлжөөнэйм багашагхан хара гэрэй хуури элихэн харагдагша, гэрэй зүүн тээ ута дал, хорёо хашаанууд байһан аад, юуншьегүй, хооһон хабтагай тала болонхой. Гэрэймнай баруун хойгошогуур, дүтэхэнэ, сагай эрхээр бии болоһон фермерэй ажахы байра байдалаа түхээрһэн харагдагша.

Үдэрэй нара тодожо, наран тээшээ халта хэлтыд гэхэн хабтагай, ехэшье бэшэ тала Хужарай гол соо үндэр, дээрэшэг хадаа, холоһоол альган дээрэ мэтэ харагдадаг.

Гүлмэрхэн наһанайм үшөө нэгэ сагаан саһаар дунгиинан мүнгэн үлгы – Сарамта.

100 гаран толгой хашарагуудые эндэ манайхин харууһалдаг бэлэй. Багабайхадаа тэндэ юушье хэжэрхихэмни хэм, дал, хорёо соогуур, үхэр мал соогуураа наадаха, тэдэнээрээл хөөрэлдэжэ, нохойтоёо наадаһаар байтар лэ үбэлэй богони үдэр үнгэрдэг байгаа юм бээ. Дүтэ шадарайнгаа гүүртэнүүдые зайжа, тэндэ байһан үетэнөөрөө наадаха, үгышье хаа, тэдэмни намдаа ерэхэ.

Байн ехэжээл болоходоо (хургуулида үшөөл ороодүй байхадаа), нэгэ бүхэли ажалшанай оро даажа байһанаа һанагшаб.

Хужарта һаалиин гүүртэ байдаг хэн. Тэндэ Бата Гомбоевич Шагдуров маслопром барижа байха, хүбүүнийнь – Фёдор, намһаа халта ахашье хаа, маанартай хайн лэ наадагша бэлэй. Хужар өөрын культбаазатай, олон жэлэй туршада дээдэ талын малшадай түб байһан юм. Тиимэ ехэ газарта малшад, һаалишадшье олон хэн бээ.

Нэгэ үе Ринчин-Ханда эзы байгаа. Тиихэдэл минии наһанай Бадма-Цырен бидэ хоёр нэгэ мэдэхэдээ Хужарта, нэгэ мэдэхэдээ Сарамтада наадажа, сагаа үнгэргэдэг бэлэйбди. Бадма-Цырен албанһаа бусаһаар совхозой ажалда яһалашье ябаа, гартаа дүйтэй, барилгада бэрхэ, Долгор нүхэртээ олон хүүгэдтэй, нютагай фермер, тэрэл Хужартаа түбхинэжэ хуугаа,

мүнөө хойнонь үлэхэн үхибүүдын малаа хараад, тэндээ байдаг. Нургуулида нурахадаа номдоо ехэл бэрхэ юм хэн, саашаа нураһан болобол, бэрхэ мэргэжэлтэн болохо бэлэй, тээд, юундэшье юм, нураха тухай бодоогүйень гайхадагби.

Эжынь – Ринчин-Ханда Рампилова мүн лэ бүхы наһаараа колхозой малда ябаһан, али олон ондоошье ажалнууд хэгдээл юм бэээ, олон үхибүүдтэй, аша зээнэрээ харалсан, Трофим Дареевич нүхэртэээ нутагтаа амгалан ажаһууһаар хада гэртээ мордоо бэлэй. Трофим Дареевич һүүлдэньбайд гээд лэ Улаан-Үдэ ошожо, нүдэнэй эмшэн мэргэжэлтэй басаганайдаа үхибүүдыень харалсажа нууһаар бариһаар ябажа мордоол даа. Бадма-Ханда Москва хотодо мединститут дүүргэжэ ерэхээр, Улаан-Үдэдэ амжалтатай ажаллажа байдаг. Трофим Дареевичай басагад – Зэгзэма Буряад Уласай үндэхэн номой һанда ажалтай, Соёлма Захааминай аймагай захиргаанай соёлой таһагта мэргэжэлтэн, абаяа альган дээрээ үргэлсэжэ хойнонь гараһан юм.

Нэгэ үе Хужарта Балган хурайхынхи байха. Ойро зуура хэн ха, үеынгөө Ивантай хоёр тээшээ ябажа наададагаа, манай нохойн гүлгэдтэ түриинүүдээ урюулжа, сасаг болгожорхёод, Иванай Дэнсэмэ эжын, минии эжын «юрөөлнүүдтэ» хүртэжэ байдагаа һанадагби. Хожомоо Сагаан-Мориндоо ерээд, эхин классуудһаа эхилээд нургуулиин нурагшад болоод ябахадаа, Дэнсэмэ хүгшэниие тон дүтын түрэлэй хүн гэжэ ойлгоһон, үргэлжэ орожо, гаража, Ивантай, Долгорэгэшэ Хорлодүүбасаган хоёртойнь дүтэрхы наһанай амитад дүтэ нүхэсэдэг бологдоо. Мэлын нургуулида суг нураабди. Минии эжы айхабтар хатуу хүн хэн гэжэ нэгэ тээ бэшээ хэн хаб, Дэнсэмэ абгазы эгээл энэ ушарта минии «адвокат» бэлэй, баабайе үмөөрхэ – Уляба аймагтан гээшэ. Үгэ хэлэндэ бэрхэ, шүлэг шэнги хэлэжэ нууха, гоёор дуу дуулаха, нэгэ юумэ гол дундуурнь хэлэжэрхёод, айхабтараар хүхихэ, хүхюу хүн юм хэн. Дороһоо Балган хурайхын уумхай

ерэжэ ябахые харажархёод: «Дороһоо тэрэ Дамбаасайтнай, уралаа үмдэн дээрээ унагаажархёод, ерэжэ ябана» – гээд энеэхэ. Балган хурайха нютагтаа нэрэгүй «Дамбаасай» бэлэй. Хаанаһаа иимэ нэрэтэй болоһон юм гэжэ гайхадаг байгаа, мэдэхэшые хүн олдодоггүй байгаа, хожомынъ би тухайлхадаа, ламанарай уншалга соо «...балган-дамба...» гээд оло удаа хэлэгдэжэ байхыень дуулаһандаа, тэндэһээ эхитэй байгаагүй юм аа гү гэжэ бодоо һэм. Урдандаашые ламанар уншажал байгаа ха юм. Энэ бүлынхид бүхы наһаараа адууша малша хүнүүд байгаа, Сагаан-Мориной айл бүхэнэй мал, мори танидаг, мал адуугаа бэдэрһэн хүнүүдтэ хаана байна гэжэ хэлэжэ үгэдэг, хэдыдээ хаража үрдиһэн байдаг юм, хараһан лэ байха. Ехэ хүбүүнийнъ Дамдин Балганович олон хүүгэдтэй, Бурядай габьяата малшан гэхэн нэрэ зэргэдэ хүртэһэн байгаа, тэрэнэй дүү Георгий Балганович 10 хүүгэдтэй үнэр бүлын эсэгэ нютагтаа һуудаг. Дамдин-Жаб Балганович гэжэ дүүнь, мүнөө үеынхээр хэлэбэл, компьютер шэнги толгойтой, бүхы юумэ хуу сээжээр мэдэхэ, Бурядай багшанарай дээдэ һургуули тоо бодолгын багша мэргэжэлээр дүүргэжэ гараһан, нютагайнгаа дунда һургуулида багшалһаар ябатараа залуугаар мордошоо бэлэй. Хоёр үхибүүтэй байһан юм, тэдэ хоёрынъ Улаан-Үдэһөө холо бэшэ аймагта, хүбүүнийнъ банкын экономист, басаганиинъ дотоодын хэрэгүүдэй албанда мүрдэгшэ тушаалтай, өөһэдөө үхибүү-шубуудтай болонхойнууд һуудаг юм. Долгор Бадма-Цырен хоёр фермернүүд гэжэ бэшэ һэм, Долгор мүнөө үхибүүдээ харалсаад, үхибүүдынъ эхэ эсэгынгээ хэрэг үргэлжэлүүлэн Хужартаа, малдаа. Хорло Улаан-Үдэдэ ажалтай Дарима басаганайнгаа үхибүүдые абалсан байдаг, Нуртаһаа Энхэ хүрьгэнтэй. Иван Сагаан-Мориндоо совхозой малай гүүртэнүүдые даагша бригадир байгаа, Цырен-Ханда нүхэртэйгөө аба эжынгээ гуламта бадараажа бүдүүн айлайхи һуудаг бэлэй. Өөрөө адуу моридто бэрхэ, бүхы наһаараа морин дээрэл ябажа байдаг һэн. Залуудаа, үшөө һургуулийн

байхадаа, Нарин-Хушуунда моринхоо унажа, дүрөөдөө шулуун үбэр руу шэрүүлжэ гэмэлтээд, тэрэ гэхээр бэнь хүрхэй бэшэ ябаа, совхоздоо хүдэлжэшые ябахадаа. Тиһээр үндэр наһашые абаагүйл даа, эртэшэгүүр лэ бурхандаа мордошоо бэлэй. Баһал манай үеымнай нүхэр Цырен-Ханда үхибүүдээ хаража һууна, Донирма басаганиинь Улаан-Үдэдэ зоной хэрэг бүтээжэ, аяга баридаг хүн болоо, зээнэр ургажа ябана. Санагаһаа уран нарин, томоотой, ажалша Алдар хүрьгэнтэй.

Минии баабайн үбдэжэ хэбтэхэдэ (дахин бодохогүйнь мэдээтэй байгаа), Иван Гоша хоёр, тиихэдэ Долгор эгэшын ехэ басаган, минии үүри Галя гурбан ээлжээгээр ерэжэ хонолсодог байгаа. Гоша ахатан хахижа хонолсохо өөрынгөө ээлжээндэ «хонохо аргагүй бологдобо, хэрэг гараа, үглөө үдэшэ Иванай ээлжээндэ би ерэжэ хонолсуужаб» – гэжэ мэдүүлээд, нэгэ хэды һууд гээд, гаража ошоо бэлэй... Тэрэ хүнндөө баабай бурхандаа мордошоо һэн даа. Үдэр хүнигүй эрьелдэжэ, эгээл хонон байшоогүй байдаг Иван үүриимни бүлэ иимэл айлайхи байһан юм...

Нэгэ үе, хэдыдээш һэм, манайхин ойро зуура малһаа болижо, Сагаан-Мориндоо байдаг болоһон аад, һөөргөө малдаа гараһан юм. Тиихэдээ, тэрэ үедэнь, Галитайгаа нэгэ гэр соо байгаабди, манайхинда дүтэ Бадма-Цырен үүримни, Бадма-Жабни холо бэшэ, тиихэдэ үшөө нэгэ үүри – Бата Гармаев байгаа. Галиингаа дүү Дулмые (мүнөө тэрэмнай Шаруудиин Таня) манайхин минии дүү болгожо үргэжэ абаад, хүүгэдэй иишэ-тиишээ наадажа гүйлдэхэдэ гаража ошохо эрхэгүй, амаа нэгэтэшые хаадаг байһан юм гү – үргэлжэ уйлажа, шууяжа байдаг Дулмые эсэтэрээ үүбэйдэхэ үйлын нэгэ ажалтай Галя бидэ хоёрто нэгэ үе газашые гараха аргагүй байгдahan юм. Тиһээр байтарнай гэнтэ тэрэ Дулмыемнай ондоо айлайхи абаад ябашаба. Бидэ хоёр одоо баярлаал һэн байхабди. Хожомынь мэдэхэдэмнай, манайхин наһатай боложо энэ үхибүү үргэжэ абаад, бага

байхадань бурхандаа ябажа үншэрүүлхэмнай гэжэ арсахадань, Доржиев Бадма абгайнхи (Долгор эзы) үргэжэ абаһан байба. Галя бидэ хоёроо гансата амаруулһан Танимнай мүнөө яһала хайн, Шарууди (дансаараа Михаил юм) нүхэртэйгөө ажахыгаа баряад, ажалаа хэжэ, үхибүүдээ үргэжэ нютагтаа һуудаг. Галимнай Фёдор нүхэртээ олон хүүгэдтэй, баһал хайн һууһаар байтараа залуугаар мордошоо бэлэй. Мүнөө үхибүүдынъ ехэнүүд болоо, доро дороо аилайхи болонхойнууд һуудагууд.

Үшөө нэгэ үүримни – минии шэнэ хүршэ Бата. Багадаа бэе бээдээ гүйлдэжэ ошоод лэ, урда Нууд зайжа наадахаяа ябашадаг байгаабди. Нэгэтэ Сагаалганай үглөөгүүр эртэхэн ошоһомни, Дари эзы хоюулыемнай гэртээ орхёод, гаража ябашаба. Удаан болохо шэнги, уйтай болошоходонь шэрээ дээрэһээ нэгэ табак абажа сонхыень тэһэ сохёод, хоюулан гаража «сагаалшабабди». Мэдэхэ мэдэхэ газараараа яһала ябаад, баруун тээ Шарлуу абгайнда (Батын түрэлэйнъ хүн юм һэн, Мандаантан) ороходомнай, маанарай ябаһан ябадалые хуу тооложо үгөөд, «сагаалуулжа» хүндэлөөд, гаргаба. Хаанаһаа мэдээ юм гэхэдэ, Батын эжы гэртээ ерэжэ, сонхо эбдэжэ бодхуулһан хоёр хүйхэрые тэндэ ошожо хэлээ, Шарлуу абгай ерэжэ сонхыень шэллэжэ үгэһэн байгаа ха юм. Хожомоо Бата бидэ хоёр тон дүтэ эжэлшээд, эгээ эхир хоёр шэнги нүхэсөөбди, суг нэгэ столдо һуужа Санагын һургуули дүүргээбди, хоюулаа Аюша багшын шүлэгэй «курсда» ябадаг һэмди. Ленинградта һургуулияа дүүргээд, Санага ошохо гэжэ түхээржэ байхадамни, манайда «дэрд» байса үүдэ нээгээд орожо ерэбэ. Тиигэжэ орохо зантай юм һэн.

Юу хэхэшниб, ябая, мүнөөдэр тэрэ манай газаахи ногоо сабшажа Унагаая, – гэбэ.

– Мэнэ байтар Санага ябахамни, Дашатай мотоциклоор, хээээ тэрээниеш сабшалсажа байха юмбиб, – гэбэб. Халта һууд гээд, энэ тэрые хөөрэлдэд гээд, өөрөөл сабшаха болоол даа

гээд, гаража ябашаба... Тэрэл даа, минии үүригээ хүүлшынхигээ харахамни. Тэрэ гэнээр хахад нара болоошье юм гү, үгы гү, Нарин-Хушуунда ажал дээрээ охолдо орожо мордошоо... Зайн галай мэргэжэлтэн юм хэн.

Дахин Сарамтадаа ошоё даа. Тэрэ Хужарай гүүртэдэ байдаг Бата абгайнхи нэгэ Бүүсхэ гэжэ томо бээтэй (овчаркын шуһатай гээшэ хэн ха) хүхэльбы үнгэтэй нохойтой юм хэн. Үдэр бүри урдуур хойгуурнь гүйлдэһэн маанарта эжэл болоһон, тэрэл Бүүсхэтээ наададаг бэлэйбди.

Нэгэтэ иимэ ушар болоо хэн.

Ажагын хойно түглэ, тэрээн соогуур үгсэжэ ошоһон харгы манай гэрэй газаагуур гарадаг байгаа. Харгыгаар тэрэ түглэ тээшэ ошожо ябатарни Бүүсхэмнай зүүн тээһээ эгээл Хужар тээшээ баруулжа, шогшон нагад ябаба. Наран нууха тээшээ, оройшог болоһон. Бүүсхээ хараһан би баяртайхан дүтэлжэ ябатарни, (Бүүсхэм минии ябаһан харгыда арайл хүрөөгүйхэн ябаа ха юм), гэнтэ арадамни томо буугай абьян нээрээд, сошожо, шүүд лэ унашан алдабаб. Эрээд харахамни, баабай томо тобшотой оодон залгамалаа баряад байжа байба. Юушье ойлгонгүй байтараа гэнтэ хараһам, нөөхи Бүүсхэмни һөөргөө, зүүн эрэнэй хормойн ой руу гүйһөөр гүйгөөд орожо үгы болошобо. Тэрэмни Бүүсхэ бэшэ, шоно байба ха юм даа. Түглэһөө наашаа хэдэн хашарагууд байгаа бэлэй, би тэдэниие туужа, газаагаа абашаха ханаатай ябаһан байгааб. Тэрэ шоно намайе баһажа, тоонгүй, тэрээхэн малда ханаатай ябаһан байгаа ха. Баабайн хараагүй хаа, үшөө юун болохо байһан юм, намдашье гэнэтэй ушар тохёолдоходоо болохо хэн. Тэрэ үедөө харанхыда гансаараа газашье гарахаяа айдаг байһанби. Даншье хаа шоно элбэг хэн.

Һүни бүри байрыемнай тойрожо, нохойнуудые хусуулжа унтуулдаггүй байгаа. Хэды дахин гаража буу табиха, тэрэ үедэ буу үгы огтолон байжа боломоор бэшэл байһан юм. Нэгэ

hүни шoнo eрээд, нoхoйeмнaй aбaжa ябaшoo hэн. Үдэр бaйхaдa хoйгyур, Сaрaмтын хушyугaар, тэрээхэн үбэр өөдэ хэдэн хoнoг coo hайн бэдэрээ hэм. Нэгэ нoхoймнaй үбhэн coo гүлгэлөөд бaйхa үeдөө мүн лэ шoнын дүтэ eрэхэдэ, гүлгэдөө бултыeнь дaл coo нэгэ булaндaнь зөөжэрхihэн, үглөөгүүр oлдoo бэлэй. Тэдэнь яaгaa мaлдa гэшхүүлээгүй юм? Шoнo гээшэ мaлшaдaй зoбoлoн hэн дaа. Мэнэл шaргa дээрэ шoнoдo бapюулhан hэe тээжэ асархa. Мaлшaд тэрээнээ түлэдэг бaйhан бaйхa, тэрэ үeдэ хуули хaтyу, эрилтэ шaнгa бaйгaa. Шoнын дaрaнaн hэe гaлдaгдaхa ёнoтoй юм, тeэд тэрэ үeдэ юумэ хoмopшoг бэлэй дaа, тэрэ мaлaа нюусaар мяхaлжa, тaрхи тaгaлcaг, apнa шүрбэһыeнь aбaашaжa гaлдaад, (ветеринарнa aлбaнaйхид зaтaгүй тэрэ гaлдaнaн гaзapыeнь oшoжo хapaдaг бaйhан юм) дүтэ мaлшaдaapaа хубaалдaад лэ өөhэдөө эдидэг бэлэйбди. Мaнaйдaшьe зaримдaа oндoo гүүртэhээ мяхaн eрэхэ. Тэрэ үeдэ хүн шoнын hэe эдihэндээ үхэбэ гэжэ мaнaй нютaгтa дуулдaагүй юм.

Нютaгтaа Бaтyу тaабaй гүүлэдэг Бaтa Гoмбoевич тэрэ үeынхeэр яhалa эрдэмтэй бaйhан хa. Хужарaйнгaa мaслoпрoм дaажa бaйгaa, хoжoмынь кoлхoзoй склaдуудыe oлoн жэлэй туршaдa дaажa ябaа. Бүри хoжoмынь, нaнaнaйнгaa aмaрaлтaдa гapaад, нютaг coогoo хүдөө лaмын (Хaмбaтaн Дaмбa Аюшeeвэй хэлэдэгээр кoмcoмoл лaмын) үүргэ дүүргэжэ, aймaг aйлдaа хэрэгтэй хүн бaйhан юм. Нoм eхээр уншaхa, oлoн юумэ мэдэдэг, шaтaр тoн hайнaар нaдaдaг бaйhан Фёдор хүбүүниинь oлoн жэл ябaагүй, зaлуугaар мopдoo бэлэй. hүүлэй үeдэ Бaтa тaабaй гaнсaapaа шaxуу үлэбэшье, нютaг зoнoйнгoo aнxарaл дopo хaдa гэртээ мopдoo hэн дaа.

Хүхyу үбгэн юм hэн, зoнoop hайн хөөрэлдэхэ. Мaлшaдaй үргэ шaгнaжa бaйтapaа минии дуулaнaн нэгэ ушaр hанaандaм бaйдaг.

Хужарaй нaалиин гүүртэ Сaгaан-Мopинhoo бapуулжaа, Хoнтoдo зуhадaг бaйгaa. нaалиин hүүлээр үдэшын үглөөнэй

хоёр наам машинаар (сепаратор) гаргаад, сүсэгэйень ушаата, бидонгууд соо хэжэ, сар тэргэдэ ашаад, Сагаан-Морин абаашажа тушаадаг байгаа.

Нэгэтэ тэрэ ушаатануудаа тэргэдээ ашажа байһаар үмдэээ будаа юм гү, тэрэ доронь тэрэнээ тайлажа угаагаад, бажуужа хаяад лэ үмдөөд:

– Зи-аа даа, зунай наран хатаанал биз, – гээд, тэргэдээ һуугаад ябашаһан юм ха...

Һайн хөөрүү хүнэй гоёожо хөөрэбэл, энэнь энеэдэтэйл ушар гээшэ юм бээ, теэд ухамайлаад, саашань бодолгодо абтабалшни, эндэ энеэжэ байха юуншые үгыл даа. Батуу таабай юрэл зониие хүхээхын тэды нойтон үмдэ үмдөөд сээнтэр ошохон байгаалгүй байха. Юумэ гээшэ үшөөл хомор байгаа гэжэ энээхэн жэшээ гэршэлнэ ха юм.

Зунай наран халуун, сар тэргээр Сагаан-Морин хүрэтэрөө Батуу таабайн үмдэн нээрээ хатаал «биз» даа...

Хожомынь, һургуулийн болоһон хүн, Сагаан-Мориндоо эжытээ байгаа. Намар хэн. Амаралтал байһан байгаа бээ, сүлөөтэй, Сагаан-Моринһоо гаража, аяар хаана байһан Баян-Гол түрүүшынхиеэ ошохо талаан тудaa бэлэй. Тэрэмнай, теэ, Сагаан-Моринһоо заһамал харгыгаар оройдоол 24 модо газарта байдаг юумэл даа, тэрэ үедөө хаанашые ошожо үзөөгүй намда ехэл холо, ехэл һонин байгаагүйдөө яахаб теэ. Мэлэнээ Сагаан-Мориндо ерээд, колхозой түрүүшын машинануудай нэгэндэ жолоошоноор ажаллажа байдаг Шарууди абгай Бортодо силос зөөхэ, үглөө бүри ошодог байгаа. Энэ удаа Бортодоо ошожо үдэр соогоо хүдэлөөд, Сагаан-Моринойхидоо Баян-Гол абаашажа, хэрэгтэй юумыень абхуулха, тиигэжэ олон хүнүүд машинадань һуулсажа Борто ороһон, тэрэ тоодо эжымни намайе Батуу таабайн гарта барюулжа табиһан байгаа. Баян-Голдо минии ямар хэрэг байба гээшэб, тэндэ айхабтар амтатай, мүнөөнэй хоёр бүүлхын тухайтай хэб соо пеэшэндэ

болгонон хилээмэн тэрэ тойрогой (Мэлэ, Борто, Сагаан-Морин, Баян-Гол) арад зоной дура буляаһан, үшөө тиихэдэ зорюуташье ороод гаража баймаар амтатай хоолтой столово гээд ухаандамни бүхөөр хадуугдажа үлөө һэн. Хожомынь Мэлынгээ һургуулида һурахадаа, тэрэ пекарни, энэ столово хоёроо алад гарадаггүй бэлэйбди. Минии хилээмэ абаха-байха, юу, минии түлөө Батуу таабайл абаа юм бээ, пекарня сооһоо хилээмэ машинада ашахадань зөөлсэжэ, пекарниин һамгадта ехэ һайхашаагдаба гээшэ хаб, нэгэ томо бүүлхэ хилээмэ тусгаар намда бэлэг гэжэ үгэхэдэнь абаад, гараа һэмди. Тэндэһээн столово ошоходоо нэгэ далай шэнги ехэ уһанай үндэр эрье дээгүүр хойшолходоо, суг ябаһан хүнүүднай намда энэ Байгал далай гээшэ гэжэ ойлгуулба. Байгал гэжэ ехэ далай байдаг юм гэжэ дуулаһан үгы хоёрой хоорондо ябаһан бии ехэл омог ябанаб даа. Үдэшэниинь Сагаан-Мориндоо ерэхэдэ, Батуу таабаймни намайгаа эжыдэмни тушаахадаа: «Энэ хүбүүншни аяар 7 сүлхөөбтэ эдеэлээ» – гэжэ мүнгэнэй ехэ-багые мэдэхэгүй намайгаа эдимэр тээшэмни болгон наадалаа юм бээ, хэлэһыень мартадаггүйб. Тиихэдэ ямар ехээр һэгшэжэ ябажа ерээ гээшэ һэнбиб. Тэрэ Баян-Гол тухай доро үшөө нэгэ хэлэгдэхэ байха, Зэдын комбинадай зайн гал үйлэдбэрилдэг ехэ ЦЭС-тэй, яһатан бүриин зоной сугларжа, гайхалтай эбтэй ажаһуужа байдаг тосхон гээшэ. Тэрэ Шарууди жолоошомнай Сагаан-Мориндо хүрьгэн боложо байһан хүн юм байгаа, һамганаймни хурайха, томоотой түбшэн, Мэлэдээ һуухадань үдэр бүри тооной орожо, гаража ябадаг һэмди. Олон үхибүүдтэй, нютагтаа хүндэтэй айлайхи байһан юм. Ехэ хүбүүн Ринчин-Доржонь Хэжэнгэдэ айл болоод, нютаг зон соо баһал хүндэтэй, нүхэд олонтой, яһала түбхинэнги һуудаг, зайн галай мэргэжэлтэн, нүхэрынь Хэжэнгын эмнэлгын албанай мэргэжэлтэн. Баһал орон-гаран ябажал байдагбди. Нэгэтэ ороод, «Заа, хэр һуужа байнат даа?» – гэжэ асууһамни:

«Аа, яшаха юм даа. Энэ Хэжэнгынхидээр табилдахадаа хүрэжэ байнаб», – гэбэ. «Юун болоод Хэжэнгынхидээр табилдахадаа хүрэжэ байгаа юмши?» – гэхэдэм: «Талхаяа «хилээмэ» гэхэ, хилээмэш тэрэл «хлеб» гээшэнь бэшэ юм гү, буряадаар «талхан» ха юм гэхэдэмни, талханшни талхан – мука гээшэ гэхэ, «мукаш» «гурил» бэшэ юм гү гэжэ Хэжэнгэ ерэхэнһээ хойшо ойлгуулжа ядаад байнаб», – гэбэ. Энэш даа, хүйхэршүүлэй хоорондо, бэе бэеэ гасаалан, үргэлжэ боложол байдаг сэсэ буляалдаан гээбы даа.

Зай, Сарамтадаа бусая даа. Тэндэ минии дуран соогоо унаад ябажа байхаар номгон Табхайта гэжэ моритой хэмди. Ходошье бэшэ хаа, ошоо нэгэ мориндоо мордоод, Сарамтын хушуугаар Бэлшэр ошоһон харгыда ороод үгсэжэ, тээ дээхэнүүр, хообо-Жунды багаар Сагаан-Морин голоо гараад, Хушта ошодог хэм. Тэндэ мал ажалтай түрэлхидөөрөө минии нүхэр Бата Жамсуев байгаа. Түрэлхидэйн хэд тэндэ байһан юм, хайн ханадаггүйб, гансал Буда нагасыень элихэн ханадагби. Тэндэ минии ханаа зобоһон үшөө нэгэ юумэ бии бэлэй – нэгэ ном. Ном гээшые тэрэ болотор нюдэндөөшье хараагүй ябаһан хүн тэрээниень ехэл гоёшоогоо агша хэм.

Түхэрээн часынуудай, бусадшые зурагуудай зураатай байһые, тэдээниень ехэл хонирхожо гоёшооһоноо ханагшаб. Тэрэ номыень Батаһаа оло удаа эрижэ туршааб. «Энэш нагасын ном», – гээд, үгэдэггүй хэн.

Зосоонь юун гээшэнь бэшээтэй байдаг юм гэжэ хэмнэйшые мэдэхгүй. Хожомынь мэдэхэмни, эхин классуудта үзэхэ тоо бодолгын ном байһан байгаа, хургуулида ороод лэ, тон тиимэ номтой бологдоо бэлэй. Энэмни тэрэ Мэлс ахайн «университедтэ» үшөө ороогүй үемни байһан болоно, тээ хожом хаань, тэрээхэн номыень одоол бэлэхэнээр уншаха хэм.

Бата Баян-Гол хууринда түбхинэнхэй, хэлхээ холбооной Баян-Голой таһагай мэргэжэлтэн болоһоор олон жэлэй туршада

хайн хүдэлжэ, амаралтадаа гараа. Наһанайнь нүхэр Далахай нютагһаа гарбалтай Зоя, тэрэл таһагай юрын мэргэжэлтэнһээ даргань болтороо ургаа, баһал магтаалтай хайнаар хүдэлдэг хэн. Үри хүүгэд олонтой.

Нилээд боргожохон, гүүртын ажалда туһатайхан бологдоод байгдаа. Мэлэдэ хургуулида һуража байдаг Мэлс ахай ута амаралтын болоходо, Сагаан-Моринһоо ябагаар ерэжэ, хэдэн хоногоор байгаад ошодог бэлэй.

Гэрэйнгээ арада булхаагаар асарагдаһан мондогор хуулмагайнуудые гар хүрөөгөөр тайрахабди. Шулуун боложо хаташаһан шэнэнэн хуулмагайнуудые гансаханшые удаа тайража туршаһан хүн энэнэ ямар ажал гээшэб гэжэ ойлгохо, үшөө тиихэдэ гар хүрөөгөөр. Тэрэм яаһан хашартай ажал гээшэ хэм. «Хүрөө даранаш, сэхээр бари!» – үшөө юун гэхэгүй юм, зобожол хонолгын түлээнэй урда ородог хэн хабди. Жаалда, арайл жаахан байгаалби даа.

Тэндэл, гэрэй арада, хургаагуудые зэргэлүүлжэ табиһан саха байха. Дороһоо, голдээрэнһээ, сар шаргаар хоюулан мультһээ зөөхэбди. Хэды эрьежэ, обоо хүбөө мультһээ зөөжэ хаягша бэлэйбди. Мультһээ зөөхэдэ муу бэшэ хэн. Би сараа унахаб, Мэлс ахай шарга дээрээ һууха, эрьехэдэ тэрэм сараа хүтэлөөд, бинь тэрэл шарга дээрээ хойнонь һуугаад ерэхэбди. Сагаан-Морин гол дээрэ хайн хүнхи оложо абаад, хурса хүхөөр сабшажа, тэбхэр-тэбхэрхэн мультһэдые даахысаа хубаагаад, шаргадаа тээжэ, аргамжаар уяхаш. Тэдэнь мүлтэгэлзөөд, тогтосо муутай, заримдаа ябаһаар замдаашые гээрэшэхэ, гэбэшые энэ ажал түлээл тайрахаһаа холо дээрэ хэн.

Уһан холо, Хужарай Ехэ булагһаа дүтэ нааша гаража байһан уһан үгы хэн. Тэрэ мультһээ хайлуулжа, сайгаа, шүлээе шанахаш. Тиихэдэ олон малтай гүүртэ бүхэндэ үлбэр, тулюур мал яашахань хэм, манайдашые байдаг бэлэй. Бэлшээридэ гаража ошохогүй, газаагаа уһаяа уугаад лэ, үбһэ табюулаад (тэрэ мүртөө үбһэнэй хэдэн хайхание), хаалгатай байха.

Тэдээнэйш ууха уһые саһа зөөжэ, гэртээ гэдхээхэш, гэр соогуур зай талагүй олон томо амһартануудаар саһан табяатай байха, тэдээнһээ гэр соо сиидэгэр һэрюун һэн ха гээд һанагдана. Энээхэн саһа зөөлгэн сүм минии ажал бэлэй.

Һургуулидаа ошохо сагайнгаа болоходо, Мэлс ахай түхээржэ эхилхэ. Нэгэтэ үдэшэлэн тээ доошолхоор түхээрбэ.

– Би ошолдохом. Тэрэ һургуулиин газар гээшые харадаһамни хүрэнэ, – гэжэ гэнтэ байһаар би мэдүүлбэб.

Тэрэ һургуулидаа ябагаар ошодог, тэндэһээ манайдаашье ябагаар лэ ерэдэг гээд һанаһан байгаа бээб.

– Орой боложо байна, ииһээр харанхы болохо, – гэхэдэнь:

– Хоёр ха юмбиди. Тантай ябахадаа юунһээ айхабиб?

– Шоно ябана ааб даа.

– Теэд та шоноһоо айнагүй бэшэ аалта?

– Би томо байнаб, гүйгөөд ябашана бээб даа. Намае шоно хүсэхгүй. Ши хүсэгдэхэш.

Хөөрхы, хээрэ байхадаа айдаг лэ юумэмни шоно бэлэй.

– Хожом томо болоод, өөрөө ябадаг болохош, – гэхэдэнь, дурата дурегүй үлэдэг бэлэйб.

– Ши мүнөө болотор юугээ эндэ тоосолдожо һуугаабши. Ябаха һаа, ябаад орхи. Харанхы болоогүйдэ Шабартын хушуу гаража аба! – гэжэ эжы тэрээнээ яаруулха. Зон, юундэшье юм, Шабартын хушуунһаал залхуурһан байдаг һэн. Хооһон торхошые мухарижа ябаһан байха, моритой хүндэ хойнонь һундалдаһаншые юумэн харагдаһан, мориниинь даажа ядан хүлэршэһэн – байгаалиин таагдашагүй нюусануудай нэгэн байгаа юм бэшэ гү? Хожом, ехэ болоһон хойноо, гансаараа морёоршые, ябагааршые, тракторааршые, машинааршые яһалал ябагдаа, тиимэрхүү ушарал үзэгдөөгүй юм даа. Манай нютагта:

– Замта юумэ замаараа, – гэлсэдэг. Тиимэл юм гээбы.

Мэлс ахай һургуулиа дүүргээд, тэрэ үеын аймагай МТС-тэ хэдэн һарын һургуули хэжэ, манай колхоздо хубаарилагдаһан

кабинагүй «Беларусь» түхэлэй трактор асараа бэлэй. Тэрээгээрээ колхозой бүхы ажал хэдэг байгаа, пилорамада табяад модошые хюрөөдэжэ байдаг һэн.

Хожомын Улаан-Үдэ хотодо советскэ-партийна хургуули дүүргэжэ, зоотехник мэргэжэлтэй боложо ерээд, нютагтаа олон жэлэй туршада зоотехнигээр хүдэлөө.

Улаан-Үдэдэ Түнхэн тоонтотой Наташа эзытэй танилсажа гэрлэһэн юм. Наталья Балдыновна Сагаан-Морин ерэхэдээ оройдоошые буряад хэлэ мэдэхэгүй ерэхэн аад, түргэн сагта хэнһээшые найнаар хэлэдэг болоо бэлэй. Хотодо өөдөө болоһон, хүдөөгэй ажал огтолон мэдэхэгүй ерэхэн хүн үнээ хааха, үбһэ сабшаха гээд лэ хүдөөгэй хүнгэн бэшэ ажалда баһал түргэн дүршэжэ, хэнһээшые дутуугүй хэдэг болоо һэн. Михаил Бадмаевич хожомын Закаменск хотодо аймагай үүлтэр найжаруулгын кооперативай түрүүлэгшэ болоод ажаллажа байтараа үбшэндэ нэрбэгдэжэ, тэрээндээ диилдээ бэлэй...

Лена, Эржена, Марина басагадаараа, тэдээнэйнгээ үхибүүдые харалсажа, Наташа эзымнай Закаменск хотодо ажаһуудаг, тэрэл ажалша бүхэриг зандаа, үнээ, гахай, тахья баряад, үбһыень абаад, огород найжалаад һуудаг юм...

Сарамтаһаа сээнтэр ошохо харгыгаар уруудажа, урда түглэ гараад, Ехэ булагай эхин хүрэжэ, боори зайгаад зүүлэбэл, Хужарай зүүн энгэртэ Бурхии гэжэ баһа нэгэ малшадай байра байһан юм. Тэндэ эжын эгэшэ Долгор нагадцы, Шара-Хүбүүн хуряахайнхи гэр бүлөөрөө малда байгаа. Басаганиинь – Хорло эгэшэ байлсаа.

Хорло эгэшин хүбүүниинь, намтайгаа сасуу Цырен-Доржо (үеыншые һаа, нагасань гээшэ бээб) үргэлжэ манайда гүйгөөд ерэхэ. Бишые ошодог һэм, теэд ехэнхи ушарта, ажалаа хэлсэдэг болоһоор, минии зайлган үсөөрһэн байгаа. Ушархадаа наадажа абахабди, эжыдэ заруулаад, энэ тэрые хэлсэхэ.

Сонхын шэлдэ хүрэн сэнхэг дээрэ хадааһаар үзэгүүдые бэшэхэбди. Мэлс ахайн шабинар һэмди. Нэгэтэ тэрэл «хэшээлээ» хоюулаа хэжэ байтараа:

– Энэ үзэгийгээд бэшэгдэдэг, ши буруу бэшэбэш, – гэжэ намдаа дээрэлхэхэдэнь, би уншажа һураһан хүн, бээе абтабагүйб.

– Буруу бэшэ, иимэл байдаг, – гэхэдэмни,

– Ши нагасаһаа ехэ мэдэхэ хүн гүш, нагаса намда иигэжэ заажа үгэн юм, – гээд хоюулан гансахан үзэгэй түлөө хэрэлдээд, хэзээдэшье гэртээ байһан нохойн һүүл үргүү һэмнай даа, сүхалдаһан бинь баряад байһан хадааһаараа тархиень шулга һэшэжэ, тэрэм уй-хай, гэр тээшээ гүйгөө һэн. Энээндээ тэрэм янгалжа, ехэ удаан соо хоорондоо ябалсаагүйбди.

Хожомынь, Цырен-Доржынгоо албанда ошоходо, нагадцыдаа ошожо, уһыень асаржа, түлөөнь хахалжа үгэдэг һэм, тииһээр миниишье һурахаяа ябашахада, Цырен-Доржо эжидэмни хамһалсаад, харалсаад байлсаа.

Мүнөө Бадма нүхэртээ һообо-Жунды дээрэ байра түхээрээд, тэндээ үбһеэ абажа, малаа хараад байдаг, Хорло эгэшэмнишье хада гэртээ харья бэлэй даа.

Ехэ булагһаа гүүртынгээ мал уһалдаг ажалтай бологдобо. Мал субаад лэ, сэд сэхэ өөһдөөл ошоо бээ, дахалдажа ошоод хаража байхаш, шадалтай зариманиинь һулашагуудаа түрихэ, мүргэхэ. Унагаахадаашье болохо, хоорондонь, модохониие баряад зонхилоошон байдаг һэм.

Нэгэ үе Бурхидээрэмнай Санжай-Ханда тээбии басагадаараа байгаа. Баабайтай морёор нэгэтэ ошожо, тээбииндэ һайшаагдаад, ехэ хүндэлүүлээ бэлэйб. Тэрээхэн хүндэдөө амтаһаһан би малайнгаа уһа уужа гараһан хойно зүүлээд лэ Санжай-Ханда тээбииндээ гүйгөөд ябашахаб. Ошоходомни, али олон юумэ асуужа байгаад, заврууха зууража сайлуулха, зарим ушарта зөөхэйшье шанаха.

Манай үшөөл багада, эхин хургуулида хуража байхада, Санжайдан тээби (тэрэ Санжай-Ханда тээбиимни) эльбэтэй болобо, эндэ муу юумэ хэбэ, тэндэ мал үбдэбэ гэхэн хураг гарадаг болоо. Айлнуудай дал-дамхуу соогуур ябуултана гэлсэхэ.

Байгаалиимнай баһа нэгэ таабаринь энэл юм бээ, лаб мэдээгүй юумэээ бэшэхэсье аргамни үгы. Нютагайхид тээбиие үлүү харадаг болоо...

Тииһээр нютагһаа ошохо баатай болоо бэлэй. Басагадайнь нэгэн Ринчин Харсаада Максар нүхэртэээ үри бэээр үнэр баян ажаһууна.

Ханда бидэ хоёр залуу мэргэжэлтэд 1974 ондо Харсаада ажаллажа байхадаа, Максартанаараа ехэ нүхэсөөбди, нютагайхид гэжэ маанартаа ехэл мээхэй хэн. Үбэлэй хүйтэндэ Сагаан-Мориндоо 2-3 үдэрөөр ошоходомнай, галыемнай түлижэ байха, үргэлжэ орожо ерээд лэ, хөөрэжэ, хөөрөжэ гараха...

Сарамтадаа байхадаа колхозой ноёдые барагшалжа мэдэдэг хэм.

Байд гээд лэ Радна ноён орожо ерэхэ. Манайхинаар ажал албангаал хөөрэлдөө бээ даа, юундэб даа, манай эжын ганиржал байдагынь ханагшаб. Радна Данзанович Найданов бүхы наһаараа «Родина» колхозой хүтэлбэрилэгшэдэй нэгэн ябаа. Хожомоо, ехэ болоодшые ябахадаа, Михаил Бадмаевич, Радна Данзанович, Цырен-Доржо Жамбалович гурбаниел үргэлжэ, бүхы наһаараа хүдэлжэ байһан зон шэнгил ханагшаб. Хоорондоо эбтэйнүүд, ажалдаа хандасатай – тусагаар хүнүүд гээшэ хэн ха.

Радна Данзанович хүшэр сагта эрэ болоһон, ехэ хургуули хэжэ шадаагүй:

– Мүнөө, таанар шэнги институт дүүргэһэн хаа, эндэ иигэжэ байхагүй, ЦК-да хүрэтэр дээгүүр ноён ябаха хэм, – гэдэг бэлэй.

Мал ажалайнгаа хара бүрийн тоосоо хэхэдэнь, харахадашни, ехэ нарин, тоо бүхэниие шоотолжо һууха, атаархамаар гоёор бэшэдэг хүн бэлэй.

Ухаансар хүн байгаа гэжэ эли һэн. Тэрээхэн шоото дээрээ үшөө процент гаргаха, минии харахада удаан шэнги байхадань:

– Хаяыт тэрэ шоотоёо. Процент гаргахада ябууд бэлэн, энэл гоё юумэн байна, – гээд, нэгэ үдэшэ логарифмическа линейкэ баряад ерэбэб.

– Энэшни юун гээшэб? – гээд, ехэл һонюушархажа оробо.

Үбгэндэ «ухаа» заажа удаан тухашараагаагүйб, хэды дахин харуулһамни тэрээхэн процентэе юумын амараар гаргадаг боложо, ехэ хүхигшэ бэлэй.

Минии дээрэ нэрлэһэн гурбан ехэ эбтэйнүүд, бэе бээе шоглохо дуратайнууд бэлэй.

Михаил Бадмаевич нэгэтэ:

– Радна Данзановичаа хараһам шоотоёо хаяад, нюдэндөө шэл зүүһэн үбгэн логарифмическа линейкэ баряад һуужа һуубал. Би үшөө барижа үзөөгүй ябанаб, – гээ бэлэй.

Шоотошье юу хаягдахаб даа, нэгэ бишыхан шоото үргэлжэ сүүмхэ соогоо хээд ябадаг юм һэн, тэрээн дээрэнь нэмэхэ, хороохо, үдхэхэдэ түргэн, бэлэн ха юм, хубаахадашье халта ажалтайшаг, гэбэшье амархан юм даа.

Тэрэ үедэ энээхэн калькуляторнууд үшөө үгы байгаа, ямараар ажалынь хүнгэрхэ байгааб, тоо толгой, нэмэлтэ шэгнүүр, тэжээлэй баланс гэхэ мэтэ тоолохо юумэ юу барагдахаб, хүниез дүүрэн һуудаг байгаа. Үшөө тиихэдэ малшадай салин эдэл зоной гар соо байгаа ха юм.

– Утаатадаа байхадаа, багадамни, заахан Долгор гэжэ ехэ найхан, залуу эхэнэр колхозой амбаар барیداг байгаа. Бил тэрээниие үргэлжэ дахасалдажа, юу хээндэ хүртэжэ байдаг һэм, – гэжэ Санагын совхозой ахамад зоотехнигээр, удаань директорээр хүдэлһэн Байкал Цыренович дурсагша

бэлэй. Түрэлэйнь хүн юм. Тэрэл заахан Долгорынь (Долгор Лубсановна) Сагаан-Мориндо Радна Данзановичта хадамда гарахан, зургаан үхибүүдые үргэжэ, эрдэмтэй номтой болгожо табиһан минии хадам аба эжы хоёр гээшэ. Би хүхижэ ерээд, хөөрөжэ захалбал «Гурбан эсэгэтэй, гурбан эхэтэй хүн гээшэб» гэдэг байгаа. Үнэндөөшье тиимэ – түрэхэн эхэ эсэгэ хоёрни, үргэхэн эхэ эсэгэ хоёрни, хадам эхэ эсэгэ хоёрни. Намһаа баян хүн ондоо тээ бии юм гү? Түрэхэн, үргэхэн, тэнжэхэн – намда энэ ойлгосо оройдоошье илгаа үгы, адли хүндэлжэ, адли сэгнэжэ ябадаг хүм. Нээрээ һонин, тоонто нютагаа, газар дээрэ гансахан нютагаа юунһээшье үлүү ханажа ябаха ёһотой гэхэн эсэн мэргэн хургаал байдаг. Харин минии тоонтомни Хориин аймагта, үргэжэ абаһан эсэгынгээ нютагта – Захааминай аймагай Сагаан-Мориндо эрэ болооб. Эхэмни Санагын. Эсэгымни түрэл хамаатад баһал Санагаар нютагжаһан, олон боложо дэлгэршэхэн байдаг, эхымни аха дүүнэр хайшаа ошобо гээшэб, бии. Хургуулида Санагадаа хурааб, ажалда нютагжан хуугаабди, үхибүүднай Санагын хургуули дүүргэжэ гарахан, багшанарнай тэндэ, нүхэд олон. Эгээл тиимэхээ юм бээ, намда эдэ гурбан нэрлэхэн нютагуудни аб адлихан сэнтэй, адли хүндэлжэ, адли дурсажа, адли хүгэдэжэ ябадаг хүм.

Сагаан-Мориндоо бусая даа. Радна Данзанович Долгор Лубсановна хоёр гурбан хүбүүд, гурбан басагадтай һэн. Барандаа эрдэм хуража, мэргэжэлээ олоһон, зоной дунда хүндэтэйхүдэлжэябаа. Сагябажа, тэдэньшье баһал наһанайнгаа амаралтада гарашанад ха юм даа. Ашанар, зээнэр олон, Ханда бидэ хоёр гурбан хүүгэдтэйбди, 7 ашанар, зээнэр, Борис Валя нүхэртээ хоёр басагдтай, хоёр зээнэртэй, Валя Даша нүхэртээ хоёр басагад, нэгэ хүбүүтэй, хоёр зээнэртэй, Цырен-Ханда Борис нүхэртээ хоёр хүүгэдтэй. Радна Данзановичай обогые үргэлжэлүүлхэ хоёр хүбүүд байна (залуугаар мордошоһон Эрдэмэй хүбүүд).

Мүн лэ даажа абаһан ажалдаа үнэн сэхээр хандадаг хүнүүдэй нэгэн Цырен-Доржо Жамбалович Ширапов байһан юм. Бэшэхэдээ ехэ хайханаар бэшэхэ, гоёор зураха, тусгаар бэлигтэй үбгэн ябаа. Алишье сагта олдоод лэ байдаг дутуу дунданууд хаана ябашахань һэм, байгаал бээ, өөрһөөнь дээгүүр тушаалтадтаа сэхэ хандажа, малшадайнгаа эрилтэ харюулха, хүшэр байдалдань халташые һаа тэдэнэй анхарал хандуулжа шададаг байһанайнь гэршэ нэгэнтэ бэшэ болоһон хүм. (Хожомоо суг хүдэлөөшые һэмди).

Түбэд номтой үбгэн бэлэй. Наһа бараһан абымни бурха бүтээжэ үгэһэн юм, угалза шэнги гоёор бэшэһэн, зураһан байдаг һэн. Сэрэн тээбии хүнгэн, сарюун, тугал буруунуудаа «зонхилһоор», гэр тойронгоо газар-досоохи ажалаа жэншэдгүй янзалһаар ябталһаар, яһалашые үндэр наһа наһалаа һэн даа.

Үри бэень мүн лэ гартаа дүйтэй, уран, нарин, бэрхэ хүнүүд байха.

Василий Цырендоржиевич Ханда нүхэртээ Улаан-Үдэдэ, барилгын инженер мэргэжэлтэй, Дари аба эжынгээ гуламта сахижа, үри хүүгэдээ хараад һууна. Бальжан ямарханшые ажалда, барилгада бэрхэ, Оля нүхэртээ мүн лэ нютагтаа, Ольга Лубсановна бүхы наһаараа эмшэн мэргэжэлээрээ ажалтай, «Буряад Республикын элүүрые хамгаалгын габьяата хүдэлмэрилэгшэ» гэһэн нэрэ зэргэдэ хүртэнхэй. Ута-Жалгадаа ябаһан үбһэшэдэймни нэгэн байһаншые байхадаа болохо. Нэгэ жэл һэн гү...

Серёжа ойн ажахын мэргэжэлтэн. Иигэжэл ажалша бэрхэ, уран нарин үри хүүгэдынь ашата эсэгынгээ нангин гуламта сахижа, аддар нэрыень уг залгуулан нэрлүүлжэ һуудаг юм.

Малай тобироо алдангүй үбэлжэхэ хэрэгтэ ури үбһэн хоёр лэ бээ. Тэрэ сагта таряа талханшые үгы, элдэбын концентрат, багсармал тэжээлшые гэжэ байхагүй, үбһэ ехээр лэ абагдадаг байгаа.

Сарамта. Баабай үглөөгүүр малдаа тараажа үгэхэ үбһэээ үдэшэндөө нэгэ шаргада тээжэ бэлдээд хонохо. Үглөөгүүр бодоод тэрэ шаргадаа сар хүллөөд, намайе үргөөд сартаа мордохуулха, тиигээд хаагуур ябахыемни заажа үгөөд, аса барижа, шаргын ябуудта үбһэээ тарааха. (Тэрээхэн сартаа «ноён», хайн «жолоошон» болонхой байгаа). Тэрэ үбһэээ тараажа дүүргээд, малаа дал сооһоонь гаргахад амни, хурашаһан мал гүйдэлөөрөө тэрэ үбһэндөө ошожо эдижэ орохо.

Малай үбһэээ эдижэ, хогложо дүүргэтэр дал соогоо сэбэрлэжэ үрдихэш. Мүнөөхил сар шаргаяа далайнгаа үүдэндэ залаад, шарга дээрээ хабтагайнууды дэлгээд, мүн лэ зэргэлүүлжэ хадажа холбоһон 2-3 хабтагайнуудаар хана хээд, хүни соо малайнгаа дал соогоо табатлаһан шабааһа зөөжэ тээхэш. Залуу мал тэршээ, тэрэ шабааһаа сооро гэшхээд, хоргооһон мэтэ болгожорхиһон байха. Хоёр тааз асараад, баабай дал соогуур мүлхижэ ябаад гараараа тэрэ хоргооһыень тааз соо эгээл дүүрэн бэшэхэнээр, минии даахыса хээд үгэхэдэнь, газар шаргада абаашажа тээгээд ерэхэдэ амни, хоёрдохы таазни бэлэн болоод байха...

Шаргын дүүрэхэдэ, сараа хүллэжэ унажа абаад, байраһаан саашаа, хабартаа урияа абаха газартаа абаашаад шаргын хабтагайнууды унагаажа, тараажа адхадаг байгаа.

«Гунан бухын хэбтэһэн газарта гурбан жэлдэ ногоон ургахагүй», – гэхэн таабари байдаг. Тэрээхэн таабариин заабаряар урияа жэл бүри, хэды газарта, нэгэл доронь обоолдог. Элбэг, хайн найжалжа, хуурайгаар абаһан ури (хий гээдшые нэрлэдэг, ондоо аймагуудта хохир гэхэ) ерэхэ үбэлдөөл олзо бээ. Сагаан-Мориной малшад урияа элбэгээр абаха, малдаа дал соонь зузаанаар дэбдихэ заншал али саһаа сахидаг юм, мүнөө хүрэтэр тэрэл хэбээрээ. «Үбэлэй сагта ури гээшэ малай хахад «хоол» гэлсэдэг. Далаа сэбэрлэхэ ажалаа хэдэн шарга зөөжэ дүүргээд, тэрэл шаргадаа ури тээжэ асараад, дал соогуураа адхажа тараагаад гэртээ орохо.

Тиһээр малшые хогложо дүүргэдэг байгаа бээ, тэдэнээ бараниень туугаад (дадаһан мал өөһэдөөл субаа юм бээ), Ехэ булагтаа уһалхаяа ошогшо һэм. Энэ һамбаанда баабай сайлажа абаад, үдэр сайлаха хүнэһее ганзагалаад, булаг дээрэ ерэжэ, уһа уугаад гараһан малаа туугаад харюулхаяа ошогшо бэлэй.

Тиигээдшые Ехэ булаг дээрэһээ хайшаа ошохобиб – Хужар гү, Бурхии гү, али гэртээ – миниил мэдэлэй болодог һэн.

Малаа Сарамтаһаа аяар Шабарта, Тархайн болдогой баруугаар, Баруун-Адагаар харюулдаг байгаа.

Дулаархада, зуһаланда гарахаһаа урдашагуур, ядаржа үбэлжэһэн нэгэ хэдэн толгой малаа хойшонь абаашажа, Сарамтын хушуунһаа доогуур, шугы соогуур харюулдаг бэлэйб.

Ямарааршые найжалжа үбэлжэхэдэ, заал һаа хэды толгой муудаһан байха, үргэдэгшые гараха.

Арайхан хүлнүүдээ хүдэлгэжэ ябаһан тэдэ хаана холо ошохоб даа, гэбэшье унаха, дуһаха, хүйтэн, шиигтэй газарта удаан хэбтэбэл үбшэлхэ, тиимын тула хараха хүн хэрэгтэй, тэрэ хүнийнь би болодог бэлэйб. Тэдэм эндэ тэндэ хагда зулгаахатай үгытэй, бинь энэ тэрые шугы соогуур шэншэхэб, хабарай наранда игаажа һуухаш...

Тиһээр шугы сооһоо эжы сагаан забьяагаа баряд, нэгэ бүд мүнэһэтэйхэн бии болохо. Энэ «ажалшанай» үдын хоол ерэбэ гээшэ.

Халуун сай, мүнэһэн сооһоонь кружка, ёпоошхын хухархай, тиигээд лэ «бүдүүн» хүн һуужа сайлахаб. Гоёл бэлэй...

Займаг зайгаад, шугы соогуур шубуу шонхорой шууян, дуулаан, Сарамтын горхоной шолшогоноон, ехэ харгыгаар үгсэһэн, уруудаһан моритойшуул – даншые гансаардаагүй, уйдахаар бэшэл һэн.

Байһаар, эсээдлэюмбээ, малнуудай али нэгэнийнь хэбтэшэхэ. Эдээнэйш алинийнь өөрөө бодожо шадахаб, алинийнь хэбтээ һаа бодожо шадахагүйб гэжэ мэдээд ябадаг һэм.

Тэрэ шадалтайнуудыень нэгэ хэды хэбтүүлээд, һүүлыень үргэн һагад мушхажа барижа, хашажа, хаажа бодхохош. Хэбтэшэһэн үргэдэгы (үгышые һаа үргүүлһэн мал гэхэ, үргүүлжэ бододог) нам мэтын хүнэй үргөөд бодхожорхихо гээшэ холо, гэбэшье олонхиень бодхоод лэ байдаг байгаа. Энээнэй мэхэнь юуб гэбэл, хэбтэжэ эсэшөөд, бодохо һанаатайшые һаа, тэнхээгүй хэбтэһэн амитаншни хүнэй үргөөшэ болоходо хүшэлжэ захалаад, нээрээ үргүүлжэ бодоһон шэнги өөрөө бодошохо. Хүшэлхэшые тэнхээгүй үргэдэгүүд байха. Тиимэ үргэдэгэйнгөө хэбтэшэбэл уруудаһан, үгсэһэн моритойшуулые «захиржа» моринһоонь буулгаад үргүүлжэ, тэрээхэнээ бодхуулжа абаха. Удаан соо моритойшуулай үгы һаань гэртээ гүйжэ ерээд, эжытэй ошожо, арай шамайхан лэ бодхохош.

Нэгтэ хүнүүдэй ябахагүйдэ, мүн лэ гэр тээшээ гүйбэб. Горхо гараад саашаа сабшалан дээрэ гараад ябатарни, урдаһаамни, манай гэрһээ нааша, нэгэ моритой хүн ерэжэ ябаба. Хараһаар таяаб – колхозой түрүүлэгшэ.

Хэнииншые ябаг, намда, хөөрхы, ямар хамааб?

– Тэндэ нэгэ хашарагни хэбтээд, бодхожо даанагүйб, бодхоод үгэгты! – гэжэ захираа бээб.

– Алим даа, хаанаб, дахуулаад ошо даа, – гээд, ехэл гоёор намтай хөөрэлдэһөөр ошожо, тэрэ хашарагыемни бодхожо үгөөд, намайгаа «Мал харюулжа ябаха бэрхэл хүнши», – гэжэ тэһэ магтаад, дээшэлжэ, Бэлшэр ошохо харгыгаар ябашаба...

Тиэхэдэ муу малаа ноёдой нюдэндэ аргатайл һаа харуулхагүй гэжэ хаанаһаашые мэдэхэмни һэм, «Шаралдаев ноён» гэжэ мэдээшэмни хүрөө һэн, малшадаа эрьежэ үргэлжэ ябажа байдаг бэлэй.

Сагаан-Мориндо хэдэн жэл һуужа, «Родина» колхозой түрүүлэгшээр хүдэлһэн юм.

Хэжэнгын аймагай Могсохон нютагай Бальжинима Шаралдаевич Шаралдаев нютагаймнай түүхэдэ ороһон хүн юм.

Мүнөөшье манай нютагта мартагдаагүй, хүн талаараа эрхим, бэрхэ хүтэлбэрилэгшэ байһан, тэрэ үедэ ажаллажа байһан нютагаймнай аха зон «Шаралдаев түрүүлэгшэ», – гээд лэ аманһаа унагаадаггүй, манай нютагта ехэ тааража, ехэл хайн бууһан, хүдэлһэн юм гэлсэгшэ.

Минии хожомоо хургуулида ороод, хэдышье класста хүрэтэрни юм нэм, Сагаан-Мориндоол байһан юм. Янжил-Һама басаганиинь намтай нэгэ наһанай, намһаа нэгэ класс дээгүүр бурадаг һэн. Зүрхэтэй, шуран, урдаа байһан хүбүүдтэшье диилдэхэгүй, хүнөөр ниилэсэтэй, үргэлжэ шууян, наадан соогуур ябадагынь ханагдана. Доогуур наһанай хүбүүд бии бэлэй: Баян-Жаргал, Баян-Дэлгэр, Баян-Далай...

Үнинэй юумэ хадаа мартагдаал юм байна, Баян-Жаргалһаа бэшыень хэниинь хэм гэжэ илгахаяа болигдоо даа. Баян-Дэлгэр ха, нютагтаа (Могсохондоо) хүдөө ажахын мэргэжэлтэн болонхой ажалтай һэн. Нүгөөдэнь Улаан-Үдын оперо болон баледэй театрта дууладаг бэлэй...

Одоол минии лаб таниха Баян-Жаргал нютагтаа – Хэжэнгын аймагай захиргаанай толгойлогшо байгаа. Зүүн Сибиيريин технологическэ университетдэ багшалдаг һэн, Сагаан-Мориндоо түрэхэн хүн юм.

Энэньшье энэ, хэниинь хэм гэжэ худхаа хуймаашье һаа, нэрэнүүдын үшөө мартаагүй ханажа ябаһан байба ха юмбиб.

Гэбэшье багымни сэдхэлдэ нэгэтэ шэнгээд лэ минии зосоо мүнхэ үлэхэн Шаралдаев ноёмнай олон удаан жэлнүүд соо хариин нютагта тон тааража, амжалтатай, магтаалтай ажаллаа. Сагаан-Моримнай хариин холоһоо нютагжан бууһан хүн бүхэнэй сэдхэл зүрхы саанаһаа эзэлэн бээдээ татаха, үнэн хайхан нэрээ ханажа, тэдэ зоной хии мориинь саг үргэлжэ дээгүүр хиидхэжэ байдаг. Морин ха юм даа, Хии Морин...

Нютагаймни залуушуул мэдэхэшьегүй, минии үетэн, намһаа дээшэ наһатайшуул Шаралдаев түрүүлэгшээ мүнөөшье

хүрэтэр үнэн сэдхэлэй найхан үгөөр дурдажа байгша.

Бальжинима Шаралдаевич олон жэл хүдэлөөд нютагтаа харихадаа, унажа ябаһан үндэр малаан мориёо орхижо ошоһон юм. Тэрэнь Шаралдай-Малаан гэжэ нэрэтэй болоһон, үшөөл олон жэлэй туршада нютагай зунай найндэрнүүдэй манлайда ябаһан, мори урилдаанда үргэлжэ, заал хаа, түрүүлжэ ерэдэг бэлэй.

Бальжинима Шаралдаевичай нютагаа нүүхэдэнь, манай «Родина» колхоз баяр баясхалангаа мэдүүлэн, нэгэ харлаг үнэз бэлэг үгэжэ мордуулһан байха...

Улаан-Үдын оперо болон баледэй театрай артист, Могсохонһоо гарбалтай Баатар Ванданов нэгэтэ хөөрэлдэжэ байтараа:

– Одоо тэрэ харлагынь Могсохоной зоной, илангаяа хүүгэдэй, зоболон болооһэн. Урдань нюдэ амандашье үзэгдөөгүй арьяатан баабгай шэнги малай гэнтэ бии болошоходо, тэрээнһэнь айхал гэжэ айдаг бэлэйбди.

Ямар нэгэн хэрэгээр тосхоной нэгэ тээһээ нүгөө тээшэ ошожо ябатараа урдаа, гудамжада байхыень харажархибал, гэдэргээ эрьеэд, нүгөө гудамжада орожо, ошохо газартаа ошогдодог бэлэй, – гэжэ хэлээ бэлэй.

Баатарай хөөрэхые миил шагнажа болодоггүй ха юм даа, харлагта хабаатай олон тоото ушаралнуудые маанартаа хөөрөжэ, тэһэртэрээ энээлдэжэ тараа хэмди. Баатар миниил үеын, манай харлагай Могсохон ошожо «буухада», баһал үхибүүн ябаа ха юм...

1968 он болотор «Родина» колхоздо хоёр тосхон ородог байһан юм. Хоорондоо 17 модо зайтай Борто Сагаан-Морин хоёр. Колхозой түб Сагаан-Мориндо байгаа, тиимэһээ колхозой хамтын суглаанууд Сагаан-Мориндо үнгэрдэг байһан юм.

Хүдөөгэй зон ажалһаа суглаанда ерэхэ, суглаанһаа гараад, ажалдаа ябашаха, тэрэ үедэ ехэ гоёжо хубсалхые тоодогшьегүй

байхадаа болоо. Ажалайнгаа хубсаһаар лэ ерээд ошодог байгаа юм бээ.

Нэгэ суглаанда Бальжинима Шаралдаевич энээн тушаа хэлээ юм ха, хүршэ тосхонһоо ерээшэд халта барагаар хубсалаад ерэдэг байһан байха, суглаанда һууһан Сэбэг-Жаб тракторист:

– Энэ таанад түжүүххэ углаад, данхайлдажа, муухай гээшэн. Мани Боттооххин хуу пилтоотой, – гэжэ хэлээд, нэгэ ехэ энеэлдээн болоһон, энээниень аха зон мүнөөшье болотор һанан энеэлдэдэг юм. Тэрээнһээ хойшо Бортынхидые харахадаа «хуу пилтоотой Боттооххин» гэдэг бологдоо, мүнөөшье мэдэхэшүүл тиигэжэ хэлэжэ байдаг юм.

Энэ мэтэл ажалша зоной гар доро үнгэрһэн үхибүүн наһамнай ошоходоо, минии үетэнэй ажалша, бэрхэ, томоотой тоолхотой байгаагүйдэ аргань үгы бшуу даа.

Нютагаймни залуушуул, минии үетэниие захаһаань абаад харагты, мүнөө эхэ, эсэгэтнай ха юм, ажалша, бэрхэ, үнэхөөрөөл үльгэр жэшээ абахаар зон байна хаяа!

Үбэлжөөнэймнай гэрэй баруун хойгошогуур, дүтэхэнэ, нэгэ томошогхон һүрийн һуурийн зэргэ талмайда саһанай нимгэртэр буудалаа түхээрһэн торхируунууд байрладаг бэлэй. Урдандаа саг ехэл амгалан һэн. Манайхяар дайраад уруудажа, үгсэжэ ябаһан эрэ хүн бүхэн тооной буунуудаа үргэлөөд ябадаг бэлэй. Тиигээдшье хүдөө холын, (Захаамин аймагнай бүхэлеэрээ тайга соо ха юм даа) дүтыншье малшадай байранууд, һуурин, тосхонууд барандаал ой соо, тэрэ үедөө шоно тон элбэг байгаа гэлсээ һэмди. Гадна эдихэшье юумэн тиимэ элбэг байгаагүй, малшад ой гаража, мяхаяашье буулгадаг байгаа. Гол замааршье ябаад, ямар нэгэн антай дайралдаха ушар элбэг байгаа, мүнөөшье дайралдаад лэ байдаг...

Тэрээхэн торхируунуудыемни уруудагшад, үгсөөшэд буудажа алахадаа болохо гэжэ айһан би, хэн нэгэнэй харгы

дээрэ бии боломсоор лэ, гүйжэ ошоод, үргээжэ нийдхүүлдэг
һэм.

Торхируунууд, ямар нэгэн аюул тухайлбал, хороод
хэбтэшэдэг гээбы. Тэрэньшые зүб юм. Буудалайнь эрмэгтэ
хүрэжэ ошоторни, юунэйшые байһан тэмдэг үгы байтараа гэнтэ
«Пүр-р!» гэлдээд лэ абятайгаар нийдэшэхэ. Хэдышые хорохо
ухаантайшые һаа, хүн гээшые мэхэлхэ гээшэл үгы ха юм даа.

Энэ дэлхэйдэ хүн гээшэ торхирууханһаашые болохо амитан,
ан бүхэнэй абари зан үни галабта тааһан гээшэ бээ.

Тиигэжэ миниишые һайгаар нэгэ хүрэг торхируунууд мэндэ
бүтэн үбэлжэжэ гарана гэжэ ехэл омогорходог бэлэйб.

Нэгэтэ үдэшэлэн, хэдышые он байһан юм агшаб, мүнөө
баглахадам 1955 гү, 56 гү, байһан байха, нэгэ хүрөөтэй
ехээр таршаганаһан абяан холоһоо дуулдаад, хаанаһаашые
дуулдаһыень ойлгожо ядаһаар байтараа харан гэхэм, Хужарай
хойто оломоор нэгэ монсогор хара юумэнэй хойноһоо бүхэли
һүри дахаад... олом гараад асатаһан харгы хүрэхэдөө, манайхин
тээшэ сэб сэхэ зүглэбэ. Дүтэ ерэхэдээ, тэрэмни монсогоршые
бэшэ, тэб тэбхэрхэн хара, ялалзаһан түмэр гэнжэ сахаригтай, утаа
бушхаһан. Харгымнайшые гэжэ, хээрын талада мори сараар шарга
тэргэ шэрэжэ гаргаһан, адуу малай гэшхэжэ зүргэ гаргаһан харгы
бэлэй, эндэ тэндэ ехэ бага хонхосогууд байгаал бээ. Тэрээхэн
хонхосогуудта үргэлжэ хэндэшыеб дохижо ябаһан хэбэртэй,
арадаа шэрэхэн бүхэли һүриез, уур сухалда абтаһан мэтэ угзагад-
угзагад жүдхэхөөр, хүрөөтэйгөөр дүтэлбэ. Нюдөөрөө үзэхэхөө
болохо, зүүдэндээшые хараагүй, хүнэйшые хөөрэхые дуулаагүй
хүрөөтэй иимэ «арьяатаниие» хаража, айхашые гэжэ айгдаа бэлэй.
Гэрэйнгээ газаа би гансаараа һэм. Манайхин дал, хашаанууд
руугаа ажалдаа, айһан би бээ абарха газараа бэдэржэ, гэрээ
тойрожо гүйгөөд, үбһэнэй хашаа соо ябаһан баабайе хаража, сэб
сэхэ тиишээ гүйбэб. Баабай хашаагайнгаа үүдэ нээжэрхиһэн,
ерэжэ ябаһан тэрэ һүри хүлээнэ хэбэртэй...

Тиигэжэ наһан үеэрээ түрүүшынхээ трактор гээшэтэйн танилсаа бэлэйб. Трактористнь минии танихагүй хүн, байн нөөхил хүриеэ шэрээд манайда гү, али алад дээшэнь абаад ошоходоо ороод гараха, намайе «һуулсаад ябаад ерэ», – гэхэдэнь айжа, һуужа үгэдэггүй бэлэйб. Нэгэтэшье һуужа үгөөгүйб, гэбэшье манайхинай тэрэ хүнөө нэрлэдэгыень хайн хадуужа абаа агша һэм. Яндайн Будажаб гэдэг бэлэй. Хожомынь мэдэхэдэм, Далахайда тиимэ хүн бии һэн, лаб тэрэл хүн манай колхоздо тракторист боложо ерэхэн байхадаа болоо. Тракторист гээшэнь тэрэ үеын тон лэ хоморой мэргэжэлнүүдэй нэгэн байгаа гэжэ эли, тэрээхэн тракторшые (ДТ-54) хоёр отделенитэй бүхэли «Родина» колхозой оройдоол гансахан, түрүүшын трактор байһан байха. Тэрээгээрээ гүүртэнүүд дээгүүр ногоон голоомо шэрэжэ тараадаг байгаа. Тэрэ зеленко гээшыеньшые түрүүшынхией хаража, «Яагаа һонин үбһэн гээшэб? Хаана ургадаг юм, хаанаһаа асарна гээшэб?» – гэжэ ехэл һонирхогшо бэлэйб.

Жаргалтай хайхан мантан ехэ СССР гүрэниие бии болгоод, һөөргэньүгыхэжэшадаһанХХзуунжэлэйтэнхахадһаань(минии мэдэхын) нютагаймни ута, богонишье һаа, алхам бүхэниинь тэрээхэн түрүүшын тракторһаашые эхилээд, урагшаал байгаа! Мүнөө ХХI зуун жэлэй эхин дээрэ тэрэл мори сартаа, зарим газарта харшиин лаампадаа (харшиин оройдоошые үгы, солярка үнэтэй, гэбэшье олдохо) орожо захалагдаа. Тэрэ олон тоото гүүртэнүүд, мянгаадаараа тоологдодог адуу малшые үгы даа. Хаа-яагүй арад зон барандаа шахуу ажалгүй болоо, ондоо юу хэхэб, үглөөһөө үдэшэ болотор түхэрээн жэл соо, эрэ эмэгүй үһан хара архидаан...

Хэзээ нэгэтэ энэшье дүүрхэл байха, теэд хэзээ? Ямар сэнгээр!?..

Байрамнай улайма харгы дээрэ, тиимэһээ айлшад таһардаггүй бэлэй. Ороһон лэ хүниинь намайе гасаалха. Энэ

тэрые хэлэхэдэнь үнэншөөд, зарим нэгэнһэнь айдаг һэм. Илангаяа Ёонгинодо байдаг Моонхо таабайн бии бололго минии зоболон һэн. Гансал намтай «дай лалда хаяа» ородог гээшэ һэн ха. Хүүгэдээр үргэлжэ дайралдажа ябаха тиимэ хүхюу зон байдаг гээбы, Моонхо таабаймнай тэдэнэйн нэгэн байһан юм даа. Һүбэлгэн, ухаансар үбгэн ябаа һэн байна. Тэрэ хүнтэй дайралдаһан нэгэ ушарал манай нютагайхид мүнөөшье болотор хүхижэ хөөрэлдэдэг.

1956-57 онууд лэ юм бээ. Ямарханшье гэм хэһэн хүниие ула мүргүй абаашажа хаажархидаг байһан үе һэмнай даа. Энээхэнэй дүлэндэ хэды олон зэмэшьегүй зон нютаг нугаһаа сүлэгдөөб?

Шагдар Жигжитов гээшэ бэлэй, тиихэдэ «Моонхо таабайл» гэхэһээ ондоо мэдэдэггүй һэм, теэд хожомыншье нэрэгүйл Моонхо бэлэй. Бурхандаа мордотороо Баян-Гол һууринда ажаһууһан юм.

Үгсэжэ, Сагаан-Моринһоо 60-аад модо газарта, адуунда юм гү байдаг байгаа. Тэрэнь Ёонгино гэжэ газар, мүнөөшье манай нютагай харьяата газар, манай хубиин ажахынхид байрладаг.

Нүхэ малтажа, сенаж юм гү, силос гү, дарадаг байһан юм ха, нэгэтэ, намар тээшэ гэлсэгшэ, юугээшье хэжэрхиһэн юм, тэрэ үеын аймагай сээнтэр байһан Сахир тосхонһоо моритой милициин хоёр албатан Ёонгино хүрэжэ ерэбэд. Сагаан-Моринһоо Ёонгино хүрэтэр үргэлжэ хүбшэ, зам мэдэхэгүй хүнэй ябууд лэ төөрихөөр, заалгажа ошоһон хоёр юм бээ, оложо ошоол ха юм.

Үбгэнөө түхээрүүлжэ мориндонь мордохуулаад, гурбуулан Ёонгиноһоо гараад доошолбод. Моонхо таабай хүбшэ соогуур ябатараа гэнтэ мориёо байлгажа: – Зай, таанар, залуу нүхэд, ябажа ябагты. Гэдэһэмни худхаба. Би таанарые мэнэ хүсэхэб, – гээд моринһоон бууба.

Ямаршые гэнэн хоёр дайралдаһан юм, үбгэнэй үгөөр аалишагхан, хүлээн һагад саашалбад. Хүбшэ соо хэдыхэн метр ябаад лэ харагдахаяа болёод бээ.

Зайл бээ, тэрээхэн тойроноо һайн мэдэхэ Моонхо таабай түргэхэн мориндоо мордоод, ондоо замда орожо, зүүгээр Баян-Гол зүглэжэ ябашаба.

Үбгэнэйнгөө удаан соо ерээгүйдэ эрьежэ хараһан юм гү, үгы гү, мэхэлүүлһэнэ мэдэһэн хоёр ябаһаар ябажа, Сахиртаал ошоод бээ.

Баян-Гол һууринда Зэдын комбинадай энергоцехэй, байрын гэрнүүдэй барилга ехээр боложо байһан томо һуурин. Мэлын бэрхэ ангуушан Шампи таабайн олоһон нүүрһэ малтахашахтатай, тиимэһэ тэрээн тойроһон Мэлэ, Борто, Сагаан-Морин тосхонуудые хангалсадаг эмнэлгын байшантай.

Таабай Баян-Гол хүрэжэ, танилайдаа мориёо орхёод, тэрэ эмнэлгын байшанда орожо, эндэмни тэндэмни иигэбэ тиигэбэ гээд, хэдэн үдэр «эмнүүлбэ».

«Эмнүүлжэ» гараад лэ сэб сэхэ Сахир ошожо, аймагай милицийн таһагай даргада орожо, «Ой соо үбдөөд үхэхөө байхадамни, танай хоёр намайе хаяад ябаа», – гэжэ зарга баряад, тэрэ үдэрһөө хойшо хэдэн үдэр эмнүүлһэн тухай гэршэ саарһа гаргажа даргада һарбайба.

Милициимнай мүнөө хоёр зэмэдэ унаһан юм гү, үгы гү, бү мэдэе, милицийн дарга мүрдэгшые дуудажа ерүүлээд, үбгэнөө тушааба ха.

Мүрдэгшэнь таабайе дахуулжа өөрынгөө таһалгада оруулаад, стол дээрэхи олон хэрэг дансануудһаан нэгые ходолжо, үбгэнэй ямар үндэһөөр гэмнэгдэһэн тухай ойлгуулаад, мүрдэлгэ эхилбэ. «Юушые мэдэнгүйб. Энэ худал. Тэрэ тиимэ бэшэ», – гэхэ мэтээр тэрэ үдэрөө үнгэргөө, «үглөөдэр тэды сагта ерэхэш», – гүүлээд гаража ошобо юм ха. Холошые ошоогүй, ноёдой, мүрдэгшын гаража харихада

hөөргөө эрьежэ, шорой хамагшын нээгээд байха хамбаанда, тэрэ өөрынгөө данса (хэрэг) абажа гараад, танилайдаа ошожо галдажархиба ха.

Үглөөдэрын эртэшэг милицин байшанда ерэжэ, тэрэ мурдэгшэдөө оронгүй, сэб сэхэ даргадань ороод:

– Үгы, битнай хайн ойлгобогүйб, ямар ушараар юундэ мурдэлгэдэ ороһон хүнбиб? – гэхэдэнь, сухалдаһан дарга мурдэгшые дуудажа:

– Энэ хүнэй хэрэг абаад ерэ! – гэжэ захирба.

Тээд хаанаһаа тэрэ хэрэгынь байба гээшэб, хардажа юм гү, үнэн гү, бэшэгдэһэн заргатай дансын үгы болоод байхада, таабайе гэмнэхэ үндэхгүй болоһоноо ойлгоһон милицинхид юушье хэжэ шадангүй, таабайгаа табиха баатай болоо бэлэй.

Моонхо таабай хожомын нютаг зондоо энэ ушараа хөөрөжэ, тэдээнээ хүхөөһэн байгаа.

Нютагайхидтань ойлгосогүй нэгэл юумэн эндэ байһан юм. Балар сагта түрэхэн Шагдар үбгэн үзэг бэшэг мэдэхгүй, уншажа шададаггүй байһан юм гэлсэгшэ.

– Ши яагаад өөрынгөө данса оложо абаһан хүмши? – гэжэ зоной асуухада:

– Тэрэ дансыем хаанахана табиба, ямар үнгэтэй, ямархан дансаб гэжэ, хаража һуухадаа, хадуужа абаа бээзб даа, – гэжэ харюусаһан юм ха.

Хоёр сагдаада туулгажа, һонгиноһоон гарахадаа:

– Зай, нүхэд, баяртай! Битнай иигээд лэ «Родиногоо» байхаяа болёол хүн бээзб, – гээд мордожо гараһан байгаа. Тэрэ гэхээр мүнөөшье хүрэтэр манай нютагта хэн нэгэн ямар нэгэн зэмэ хэжэрхибэл, таабайнгаа хэлэдэгээр «Зай, иигээд лэ «Родиногоо» байхаяа болёол хүн бээзб» – гэжэ хөөрэлдэдэг болонхой... Тиихэдэ Борто Сагаан-Морин хоёр нэгэ, «Родина» колхоз байгаа бэлэй.

Хашаа барихадаа хабшалга хадханабди, барилга хэхэдээ бахана зоонобди. Алтан дэлхэйдэ хүн иигэжэл ажабайдалаа зохёоно ха юм даа. Газарта зоолготой хэрэгнээ гаража үлэһэн хабшалга, баханануудые, хухаржа, аяржа үлэһэн узуурнуудыень ходолжо хаяха гээшэ ехэ буян юм гээд хэлсэгшэ. Хүнэй хургандаа шэртэгнэшье оруулхада ямар үбшэнтэй байдаг бэ? Ходолжо хаяхада ямар зохид бологшоб?

Гансал морин эрдэнийн жолоо дүнгэхэ сэргэл ходолжо болохогүй юм ха...

Нэгэтэ, 1970-дахи онуудай эхээр, Шэтын советскэ-партийна хургуулида нуража байхадаа, зунайнгаа амаралтада ерээд байгаа, совхозой гурбадахи отделение эрхилэгшэ, энээхэн туужын эхин багаар уншагшадта танил болоһон Цыренжаб Цыденович Цыренов намайе (тиихэдэ нэгэ шара ДТ-75 түхэлэй гэнжэтэ трактор зунай туршада тушаажа абаһан, хүдэлжэ байгаа) Сарамтын буусаар дүүрэн байдаг баханануудай узуурнуудые ходолжо хаяхыемни эльгээбэ.

Тэрэл Балган хурайхын ехэ хүбүүн, Хужарта малда байһан Бурядай АССР-эй габыята малшан зэргэтэй Дамдин Балганович Данзанов бидэ хоёр тэрэ баханануудайнь узуурнуудые дууһан ходолжо хаяа агша һэмди.

Тиигэжэ нарай багадаа наадажа тэнжэһэн Сарамтынгаа талмайе сэбэрлэжэ, буянда хүртэхэ хуби, юундэшьеб, намдал тудаа бэлэй...

ДАЛАН ХАЛЬАН

Домог түүхэтэ Агын дайдые зүүн далидаа үргэжэ,
алдар сууень алад саагуур суурхуулхан Онон гол
алишье сагта нэгэл янзаар, томоотой түбшэн,
амидаралта уһаяа туужал байдаг.
Хэдэн олон зуугаад жэлнүүд соо халташье хубилаагүй
юртэмсын урасхал гээшэ айхабтар түргэнөөр
хэлгэлдэжэ байдаг арад зоной ажабайдалай
ама хэлэгүй гэршэл юм бээ...
Голой мүнөө урдажа байдаг һабаар мухарижа ошоһон
түрүүшын дуһал дахажа бии болоһон Онон мүрэн,
гэнтэ хөөрөжэ захалшоо хаа, юун гээшые хөөрэхэ байба хаб?..

Амгалан, түбшэн ажаһууха дурагүй арад зон байд гээд лэ
ажабайдалдаа тад һөөргэ хубилалтануудые зохёогоод, тэрэ
хубилалтануудаа зоболон үзэжэ дабажа байха ушарнууд гэбэл,
Онон мүрэнэй дуһал бүхэнэй нэжээд гээ хаа үнэндөө дүтэрхы
байхадаа болохо.

Хүн түрэлтэнэй хэдэн үеын хара мяхаараа, улаан шуһаараа
оролдожо байгуулхан амгалан байдалые гансаха далайгаад
лэ үгы хэжэ гү, али үндэһөөрнь хубилгажа хаяха ушарнуудай
хэды олон байһые агууехэ Совет гүрэндэ эрдэмтэй, номтой эрэ
боложо үндыһэн хадаа ойлгоно гээшэбди.

Тиигэжэ үшөө нэгэ зоболонто тама өөртөө зохёоһон хүн
түрэлтэн...

ХХ зуун жэлэй хахад багаар алтан дэлхэйн арад зоной
тархида бууһан зоболонто тамын дүлэн соогуур габ гансахан
сүлөөтэ гүрэнэйнгөө эрхэ, хүлдэ аршалжа, абаржа гараһан олон
түмэнэй нэгэн тухай энээхэн хөөрөөмни...

Агууехэ Эсэгын дайнай илалтаар дүүрэнэн энээхэн хугасаа
соо оройдоол хоёр, гурбашье гү үе хэлгэлдэжэ байна шахуу,
дайнһаа хойшо жэлнүүдтэ түрэнэн зон мүнөө бээе хүсэжэ, үбгэд
боложо ябана. Гэбэшье хүн бүхэниинь хургуулиин номуудһаа

эхилээд, али олон номууд, газетэ, журналнууд соогуур, Берлиндэ, Бранденбургын ехэ үүдэнэй дэргэдэ, дүрэ зурагаа абхуулхан залуухан 1 ород, 4 буряад хүбүүдэй зураг ханана ёһотой. Бишье ханагшаб. Тэрээхэн зураг харахадаа хүдөөгэй шэрхи буряад хүбүүд, шуран, солбон, ямарханшье бэрхэшээлые бэрхэшээл гэжэ анхарангүй, немецүүдые тууһаар туугаад лэ, Берлин хүрэтэр ябаһаар ябаад хүрэшэһэн, одоол баатарнууд гээшэнь эдэл байна ха даа гээд ханадаг бэлэйб...

Сталинградтай 62-хи армиин политтаһагай гэрэл зураг буулгадаг корреспондент, Яруунын аймагай Иисэнгэһээ гарбалтай Семён Митупович Дугароной 1945 оной май харада буулгаһан тэрээхэн зураг дээрэхи табанай тэгэн дундань – Бата-Мүнхэ Лодонович Лодонов...

Агын дайдые бүхэлжэ урдаһан Онон голой адаг багаар, нүгөө эрьедэнь, хаял мүндэлжэ байһан колхозуудай нэгэн – «Шэлэ» колхоз Хужарта байһан юм.

Үлгы ехэ Буряад дайдын үзэсхэлэн хайхан энээхэн буланда 1923 ондо Бата-Мүнхэ Лодонович түрэхэн байна. Бишыхан Бата-Мүнхын Ононой эрьеэр, шугы соогуур шубуу шонхортой сэнгэһээр, наадаһаар, тала дайдаараа тугал, хурьгадаа эрьюулһээр, тууһаар 6-тай боложо ябахадань, Хужарайхид буусаяа урилжа, Онон голой зүүн эрьедэ, мүнөө байһан Урта тосхоной хуури табижа, түбхинэхэн байгаа. Тэрэл 1929 онһоо уртынхидай түүхээ тоолоһоор байтар 80 гаран жэлнүүд үнгэршэбэ.

Талын нюсэгэн гүбээнүүдые орёоһоор, баруун тээһээ зүүлжээ годирһоор урдажа байдаг Урта голой адагта буусаяа түхээрһэн энэ тосхон тэрэ гэхээр энээхэн голынгоо нэрые зүүжэ ябана. Ага нютагай зүүн урда буланда буддын шажантанай томохон түбүүдэй нэгэн болохо Сүүгэл дасанай хуури табигдажа, тэрэ багай, мүн эндэхээ холошье бэшэ Монгол ороной хүзэгтэнэй олон түмөөрөө бараалхадаг газар болоһон, тиигэжэ монголшууд

дасан зорижо гарахан замайнгаа эсэс багаар, аяшархандаа юм гү, энээхэн горхоние «Урта» (Буряадаар «Ута») гээд лэ нэрлэһэн байхадаа болоо. Яабашье энэ буряад тосхоной нэрэдэ монголой нүлөөн элил даа...

Уртынхидай колхозойнгоо ажабайдал хүгжөөжэ, бээс сэгнэжэ, хүл дээрээ эгээл гаража байха хирэдэнь Эсэгийн ехэ дайн эхилээ бэлэй.

Тиигээд лэ колхозой алтан жаса – хүдэр шиираг хүдэлмэришэ хүбүүд мордоол бэд даа. Эдир ябаһан Бата-Мүнхэшье энэ үйлэһөө зайсаагүй, 1942 оной мартын 1-дэ, 19 наһатайдаа, сэрэгтэ мордоо бэлэй...

Сталинградшадарай тулалдаанда «Сибириин зэрлиг дивизи» гээд зар тараһан, энэнь бүгэдэндэ эли бээ, энэ дивизиин эхи үндэһэнийнь Шэтын областиин «Таһархай» («Безречная») станцида байха. Эндэл Эрхүүгэй, Шэтын областьнуудһаа, Яхад, Буряад республикануудһаа хүбүүдые суглуулжа, 1942 оной мартын 1-һээ юниин 13 болотор 321-хи дивизиин бии болгоһон байха юм. Энэ үе хадаа дайнай эгээл хүшэр хүндэ үенүүдэй нэгэн байгаа, Совет сэрэгэй газар газартаа сухарижашье байһан үе һэн, сэрэгшэдэй плендэ абтаха ушарнууд олон, манай сэрэгшэдэй хураг суугүй үгы болошохо ушарнууд баһал олон байгаа гээд түүхэшэдэй бэшэһэн баримтанууд байдаг.

3 һара хахад шахуу сэрэгэй хургуули гараад лэ, юниин 13-да баруун тээшээ мордобод. Эндэһээ гараһан бүхэли дивизи 15 хоног ябажа Сталинград хүрэбэ.

– Ноябриин 19-дэ ехэ довтолго эхилээ бэлэй. Манай сэрэг Сталинград хотые эзэмдэжэ ерэһэн немецүүдые хожомынь хүрээлхэ һэдэлгээ эндэһээшье эхилһэн байхадаа болоо. Наадан бэшэ ха юм даа, аймшагтайшье байгаа һэн, – гэжэ аяар тэрэ жэлнүүдээр үнгэрһэн ябадалаа Бата-Мүнхэ Лодонович дурсаһаар хуутараа хөөрөөгөө таһалдуулан, юуншье тухай юм, бодолгото болон хуушана. Дайн байлдаанай болоһон, тиихэдэ

өөрөнгөө ябаһан газарнуудаар, бодолоороо тэндэ хүрэжэ ошоод, ябашье ябаа аалам..? Ябад гэг лэ даа, яарал маанарта үгы ха юм...

...Бата-Мүнхэ Лодоновичой байшан гэрэй арада байһан бишыхан зуһалан соо хөөрэлдэжэ һуунабди. Газааһаа Лыгжима төөдэй орожо ерээд, хониной мяханай бусалжа байһан түмэр зууха соохи галдаа аргал нэмэжэ һэргээнэ...

Минии үбгэнтэй хөөрэлдэһэйб гэжэ ерэхэмни гаража ябашаһан, үгы байгаа һэн.

– Үхэрөө эрьежэ ерэхэмни гээд ошоно һэн, ииһээр бии болоно ааб даа, – гэжэ хүгшөөгэй хэлэхэдэ, газаа гараад, хорёо хотыень шэншэжэ, гэр тойрон ажахыдаа хэрэгтэй зэр зэмсэгүүдэйнь, түлэ залһанайнь нарин нягтаар табяатайе ажаглаһаар ябатарни гэнтэ нэгэ сухалтай, бэээр багашаг сагаан нохой бии болоод... төөдэйн ойромни үгы һаа яахашье байгаа юм һэнбиб... Лыгжима төөдэйн нохойгоо хараад:

– Үбгэн ерэбэ даа, гэхэтэй Бата-Мүнхэ Лодонович велосипед хүтэлэнхэй хорёо руугаа орожо ерэбэ. Үбгэжөөл уһаа гэмэргэн ха:

– Гайхалтай саг болоод байна гээшэб даа? Хэдэн жэлэй дайн соогуур хэды олон хүнүүдэй ами наһаар абарагдаһан энэ ехэ гүрэниие ойрын саг соо гансаханшыё һомо хүргэнгүй һалгаажа хаябал. Иигээд харахада мүнөө хэндэшыё юуншыё хэрэггүй, хуу һандаржа, һалажа байна. Тэрэ ехэ таряалан, тэрэ олон адуу мал...

Яахабши теэд, арад зоной тархида бууһан ээлжээтэ нэгэ зоболон, ээлжээтэ нэгэ гайхал бэээ. Дайнай газарта алалсаа, хюдалсаа харахыса хараһан, үлэдхэ, даарахыешье үзэһэн, дайнай һүүлээрхи амгалан ажалдаа ами бэээ сүм зорюулжа, хоёр наранай хоорондо хүдэлхысэ хүдэлһэн хүнэй досоо багтанагүй ха юм даа...

– ...Манай 321-хи дивизидэ баруулхадаа буряадууд ехэ олон һэмди. Сасуутан хоёр – Бооржоһоо Балданжабай Базар Сагаан-

Шулуутайгаа Бата Рабжаев хоёр бии нэн. Тэдэ хоёрнишые мүнөө үгы даа. Иигээд лэ үдэр хоногоор үсөөрэгдэжэ байна гээшэ бэээ... Дайнай дүүрэхэдэ Берлиндэ оройдоол 7 буряад хүбүүд байгаабди. Эрхүүгэй Озонов гэжэ майор байгаа...

Хөөрэлдөөмнай саашаа ябажа захалба ха.

Дайн гээшые зүүдэндээшые үзөөгүй ябаһан залуу хүбүүд гэд гэнтэ иимэ ехэ хүлгөөн соо орошоходоо мэгдэжэ абаһан байха. Тохёолдоод байһан ушар байдалаа зүбөөр сэгнэжэ ойлгохын тула саг хэрэгтэй. Эбсэшэгүй хоёр ехэ хүсэнэй урда урдаһаа тулаад, тойроод байһан нүхэдэйшни улаан шүһаяа адхажэ байхада хэн шамда дадаха, дүршэхэ саг үгэхэб даа? Нэгэл мэдэхэдээ бүхы наһаараа дайралдажа ябаһан хүн мэтэ дадашанхай байхаш, дайн гээшэ үдэр хүнигүй хэжэ ябадаг ажалшни мэтэ болошоод байха. Эндэ командирай үүргэ тон ехэ байха ёһотой гээшэ бшуу...

– Сталинградһаа Берлин хүрэтэр миин лэ буунуудаа үргэлөөд ябажа гараа бэшэ ха юмбиди даа. Гурбан жэл соо үзэгдэхэ ёһотой юумыень яһалал үзэгдөө гээшэ. Немецүүд хайра гамгүй ородог нэн, бултыемнай алаха, һалгааха гэхэн зорилготой байгаа. Мүнөө болоходо нүхэд болошонхой... нэгэтэ Ельцинэй тэдэнэй урда «дирижировайжа» байхые телевизорээр харуулаа бэлэй...

Үдэр бүриин ажал мэтэ болоһон дайнай тэрэ сагые хөөрөжэ һууха дураниинь балай үгы хэбэртэй. Халта болоод лэ үндэһөөрөө хубилһан мүнөө сагые халаглан дурдаха, хосорһон тэрэ ехэ баялигы шаналжа эхилхэ...

– Ондоогоор гүрэн түрээ хубилгажа болохогүй байһан юм гү? Тэрэ реформа гээшэнь хэрэгтэйшые байһан байгаа бэээ. Теэд иигэжэ үндэһөөрнь үгы хэжэ хаяха гээшэ юун гээшэб? Манай колхоз Урта дээрэ тогтоходоо 6 000 хонитой байһан юм. 3 модон гэр бии бэлэй, бэшэниинь хуу һэеы гэрнүүд нэн. Колхознай хүгжэхэшые гэжэ хүгжэһэн бэлэй. Һандаралгын урда тээ 32

000 хонитой, 2 000 толгой үхэртэй, 1 000 гаран толгой адуутай болоод байгаабди. Агын бараг колхозуудай нэгэн байгаа...

Сэрэгэй албанда 5 жэл соо ябажа гарахадаа тэрэнэйнгээ бүхэли 3 жэлыень гал дүлэн, туулган мүндэр соогуур үнгэргөө. Дайнай хүүлээр хоёр жэлэй туршада Берлин хотыхе хоёр хубааһан «хилэ» дээрэ албаяа үргэлжэлүүлээд, 1947 оной апрелин 17-до элүүр энхэ нютагаа бусажа ерэнэн байна. Дайнһаа ерээд, 24-тэй шиираг хүбүүн яагаад миин нуухаб даа, хара багаһаан хэжэ дүршэнэн, орёо бэшэшье хаа, хүшэрхэн хүдөөгэйнгөө ажалда хамсыгаа шамажал ороо бэд даа...

Дайнай газарта, фронт дээрэ болоһон үйлэ ушаралнууд тухай хөөрэнөөр байтараа, нэгэл мэдэхэдэш, «Улаан-Одон» колхозойнгоо ажабайдалда, мүнөө байһан үе сагта ерэшэнхэй байха юм.

– Хөөрхы, хэды ехэ таряанай газар байгаа гээшэ һэм. Орооһото ургамалнууды 7 000 гектарта таридаг бэлэйбди. Тэрэнэйнгээ 3 000 гектарта шэниисэ тарихаш. Мүнөө тарилгын талмай дээрэ ямар ажал хэгдэнэ гээшэб? Оройдоол 1 500 га шэниисэ, 1 000-аад га овёстой хабди. Энээхэнээшье, ядалдажал захадань гарадаг хабди. Урдандаа 37 комбайн байһан юм, мүнөө хэды юм, 20 бии гү? КПСС-эй ЦК-гай, Министрнүүдэй Соведэй, ВЛКСМ-эй ЦК-гай, ВЦСПС-эй Дамжуулгын Улаан туг 3 дахин абаһан байгаабди...

Дээдын зургаанай иимэ ехэ шагнал урдаа байһан ажахынуудта үгтэжэ байдаггүй һэн гээд яһала ойлгонобди. Тэрэ Улаан тугуудайнь саана уртынхидай хэды шэнээн ажалай баатаршалга байгаа гээшэб...? Үшөө 3 дахин абаха гээшэ...

Хуурайхан аргалай нүүрһэнэй нурма шэнги халуухан ульһанда бусалжа байһан мяхамнайшье бэлэн боложо гараба хэбэртэй. Лыгжима хүгшөө мяхаяа гаргажа табяад, маанарые столдо уриба. Хоёр хүгшэдэй олон тоото зээнэрэй нэгэн Доржо-Жабтан гэрбүлөөрөө Захааминһаа айлшад боложо ерэнхэйнүүд,

барандаа нууабди. Хажуудань баряад нууһан саарһанайм гэнтэ үгы болоходо, Бата-Мүнхэ Лодоновичой хөөрөөн хоол барихын хоорондуур улыгам болошобо...

Бата-Мүнхэ Лодонович «Таһархай» дээрэ нютагайнгаа, Уртынгаа хүбүүдээр – Ч. Раднаевтай, С. Юндуновтай, Г. Раднабазаровтай, Г. Дагбаевтай суг миномётчигуудай нургуули гаража, хамта баруулһан, тиихэдээ тэдэ хүбүүдээрээ нэгэ полкдо туданһан байгаа. Сибириин шэрүүн уларилда эрэ болоһон Забайкалийн хүбүүд Сталинград шадарай саһата талаар, тэндэхи үбэлэйнэ хүйтэндэ ядахые мэдэнгүй, ёһотойл эрэлхэг зориг, баатаршалга харуулһан байха. Немецүүд эдээниие ямаршые довтолгоор эзэлһэн позициһоонь хобхолжо шададаггүй байһан, гэбэшые манай хүбүүдтэ энэ дайнай амархан байгаагүйнэ мэдээжэ бээ.

Уртын хүбүүд Юндунов, Раднабазаров, Дагбаев гэгшэд Сталинград хотые хамгаалжа унабад...

Февралийн 13-да миномётчигууд Котельниковые дайсанһаа сүлөөлхэ байлдаанда хабаадабад. Дайсанай таһалгаряагүй довтолгонуудые угтажа, манай сэрэгшэд 7 хоног шахуу окопууд сооһоо гарангүй буудалдаба. Окопууд соо хүйтэн, хоолшые үгы, Бата-Мүнхые тойроод хэды олон хүбүүдынэ алуулна, шархатана гээшэб. Бата-Мүнхэ Лодонович энэшые мүндэр мэтэ һомонууд соогуур дайруулангүй бүтэн гараба... 3 жэлэй туршада энэ мэтэ хэды олон буудалдаанууд болоһон байгаа юм. Тиигэжэ Волго шадарай ехэ тулалдаанда дивизинэ «Гвардейскэ» гэхэн нэрэ зэргэдэ хүртэнэ. Гвардииин сержант Лодонов Донбассые, Одесса, Николаев хотонуудые сүлөөлэлсөө. Тирасполь хотые сүлөөлөөд байхадань Лодоновой соединении I Белорусска фронтын мэдэлдэ оруулна. Тиигэжэ 8-дахи гвардейскэ арми В. И. Чуйковай командовани доро Днепр мүнрэниие гараад, Белоруссиие сүлөөлөөд, 1944 оной намар Польшын хилэ хүрэжэ ербэ...

70 гаран жэлэй саана болоһон үйлэ хэрэгүүд... Олон юумэ мартагдаа юм бээ, гэбэшье Днепр мүнрэниие гаталһан ушараа Бата-Мүнхэ Лодонович бүхы наһаараа ханажа ябадаг. Яажа мартахаб, хүн гээшэ ганса наһандаа оройдоол нэгэ дахин, наһанайнгаал эсэстэ, газарай хүрьһөөр булуулдаг бэшэ аал...

Миномётчигуудай Днепрые гаталхаяа ерэнэн эрьсын метр бүхэн немецүүдэй үсэд нэтэрүү буудалган доро байгаа. Днепр гээшые барандаа баглана бээбди, ехэ мүнэн гээшэ ха юм, дээрэнэ һуугаад гарашаха онгосо, халашье байхагүй, немецүүдэй таһалгаряагүй буудалган доро «...яагаад гаранат, саада эрьедэнь гараад, үшөө тогтожо үзэхэ хэрэгтэй» – гэнэн даалгабари дүүргэнгүй байжа болохогүй, дайнай үеын сэрэгэй журам тиймэ. Б-М. Лодонов хэдэн сэрэгшэдтээ эндэ тэндэһээ, уһан сооһоошье элдэб эсын хабтагайнуудые суглуулжа халашуу юумэ бүтээгөөд, саада эрьедэнь гараха зорилготой ошобод. Зүрхэлжэ ороһон 6 эдэ сэрэгшэдэй бараг хахадтань шахуу хүрөөд ябатар, немецүүдэй һүнийн харанхые гэрэлтүүлдэг ракетэ дэгдэжэ, һаруул болоһон уһанай нюруудээрэ эли болоһон эдэ сэрэгшэдые одоол буудажал мэдээ бэд даа. Сэрэгшэдшые барандаа уһа руу унажа, хүн бүхэнийнь өөрын лэ арга бэдэрээ бээ, Бата-Мүнхэшые өөрынгөө аргаар, бурханайшые хайраар юм гү, тамарһаар бариһаар саада эрьедэнь гарашаба. Хэдынийнь энэ ехэ уһан сооһоо гараа юм, бэе бээ үгы болгоһон, Бата-Мүнхэ уһанһаа гарамсаараа, бомбын тэһэрһэн нэгэ ехэ нүхэ руу хүрэжэ орошобо...

Бомбо гээшэ нэгэ нүхэ руу хоёр дахин унадаггүй юм гээд хэлсэдэг бэшэ аал, тиибэшье хажуудань унаха гэжэ нэгэ ехэ гэнэтэй юм ха юм. Нүхэн соо ороһон Бата-Мүнхын шал норшоһон хубсаһаяа бажуужа һуутар нэгэ бомбо тэрэл нүхэнэйн хажуудахана унажа, тэһэрэлгэһээ бодоһон бүхы газарын дээшээ хөөрөжэ һөөргөө унахадаа, манай нүхэрые хушажархиба...

Хүдэлхыншье, амилхыншье арга үгы, «...зай, иигээдшье, одоо дүүрэбэл ха даа...» – гэнэн бодол тархидань орожо үрдээ юм ха...

Бүүр-түүр мэдэрэлдэнь хэншьеб үһэнһөөнь татана хэбэртэй... арайхан гэжэ нюдээ нээхэдэнь, элһэ шэгэшэһэн нюдэд соонь бүхы юумэн улаа-эреэнээр... шуһан улаан сэсэгүүд харагдаад... дахин мэдээгээ алдажархиба...

Үргэн голой тэгэн дунда уһа руу унаһан сэрэгшэд элдэб аргаар эрьедэ хүрэжэ гараа юм байна, старшина Филимоновой нюдэндэ нүхэн соо хубсаһаяа бажуужа һууһан Бата-Мүнхэ тороһон байба.

Үгы, эндэхэнэ һуугаа һэмнэй, бомбо дээрэнь тэһэрээ бэшэ ха юм, хайшаа орошобо гээшэб, – гэжэ гайхаһаар байһан старшина гэнтэ ухаа орожо, булагдаһыень тухайлаад, түргэн гэгшэ малтажа, үшөө «бурхантаяа» байхадань гаргаба ха юм. Бата-Мүнхэ тэрэ газар дороо хэды шэнээн хэбтээ юм, гэнтэ хүнэй сабхиинь ула руу шангаар үдхэлжэрхихэдэ һэгээ ороод харахадань, муртэй юумэ харагданагүй, нэгэ хүн бүүдэлзэхэ шэнги, немец юм гү, манай хүн гү? Шэхэниинь бүглэшэһэн, юушье дууланагүй, байн халта бараг боложо, нүхэрөө танижа, тэрэнэйнгээ, өөрынь амиды үлэхэндэ баяртай, энеэжэ байхада үшөө сухалдаад абадаг юм ха.

Старшина Филимонов Днепрые гаталхадаа тарашаһан нүхэдөө бэдэржэ ябаһаар энэ нэгэнээ олобо ха юм, тиигэжэ Бата-Мүнхээ шэрэжэ, мүн лэ контузи абаад хэбтэһэн Ильясов капитандаа асарба. Капитан Ильясов сержант Лодонов хоёр медсанбат гээшээ хоёр үдэрэй туршада бэдэржэ олоод, сэрэгэй госпитальда оруулагдабад. Бата-Мүнхэ Лодоновичой хүзүүнһээ тэрэ тэһэрэлгэһээ шаагдаһан хэлтэрхэй абтажа, бээ аргалуулаад, дахин өөрынгөө частьда бусажа, дайнай газарта үдэр һүнигүй хэжэ байдаг «ажалдаа» одоол хамсыгаа шамажа оробо гээшэ.

Бата-Мүнхэ Лодоновичой бүхы дайнай үедэ «шархатаба» гээшэнь энэл юм аа гү...

Түрүүшын шагнал. Сталинградай байлдаанда «Эрэлхэг зоригой түлөө» гэнэн медальда хүртэжэ, удаань, тэрэ зоболонто Днепр мүрэнөө гаталһанай түлөө Улаан Одоной ордендо хүртэбэ. Тиигээд лэ Улаан Одоной ордендо «Улаан Одоной» хүбүүн дайнай газараар баруулһаар баруулжа, энэ ехэ зоболонгой эхин болохо Берлин хүрэбэ ха.

1945 оной хабар. Берлин шадархи байлдаанууд. Эндэ немецүүдэй одоол үсэд шанга эсэргүүсэл байгаа гэжэ мэдээжэ бэлэй даа...

Сагаан нохойшые эзэнэйнгээ байхада барагтай бээз, би ехэ зүрхэтэй хүн боложо, газаа гараад, гудамжа талаһаа гэрэйн ханада «Заслуженный колхозник колхоза «Улан-Одон» Могойтуйского района Агинского национального округа Читинской области» гэжэ бэшээтэй хабтагайн доро табяатай хандала дээрэ һуубабди. Би ямаршые хүнһээ үлүүгээр хэжэ шададаг нэгэ эрдэмтэй – тамхияа татанаб.

– Одоол энэ тамхи гээшые оройдоошые татаагүй хүм. Шадахашыгүйб, – гэжэ үбгэн хөөрэнэ. Тэрэ дээрэмнай бэшээтэй байһан хабтагай тушаа анхаралыень залаһамни:

Дайнай һүүлээр, 1947 ондо табигдажа ерээд, комсомолой Могойтын айкомой эмхидхэлэй таһагые даагшаар ажаллажа захалаа һэм, – гээд лэ, анхаралыень одоол дуратай тээшэнь шэглүүлһэндэмни баяртай мэтэ болоод, хөөрөжэ эхилбэ.

Тэрэ хөөрэлдэжэ байха үедэмнай буряадаараа аяар 88 наһатай боложо ябаһан хүнэй ажабайдал, ажал хэрэг, ябаһан ябадал тухай захаһаань абаад лэ бэшэхэ болоо һаа, энэ ехэ наһанайнь оройдоол 3 жэл бүхы бэшэлгын ехэнхи хубие эзэлхэ шэнги. Дүн хамта 5 жэл соо сэрэгэй алба хээ, наһанайнгаа бэшэ хубие миин һуугаагүй юм бэшэ гү. Тэрээхэн хабтагайшые хадагдахадаа, миил гэрыень гоёожо хадагдаагүй байһан байха.

Комсомолойнгоо хүдэлмэридэ хоёр жэл тухайтай ажаллаад, түрэл нютаг Уртадаа ошожо, нютагайнгаа хүдөөгэй Соведаэй гүйсэдкомой түрүүлэгшээр арбаад жэл хүдэлөө, колхозойнгоо эхин партийна эмхие толгойлжо ябаа... тииһээр наһанайнгаа амаралтада гараа юм ха. Амаралтадашые гараад хүнгэн, хурдан, хүдэлсэ хайтай хүн амархам гэжэ хууһан юм гү, автоклубые даагшаар, ондоошые энэ тэрэдэ яһалал ябалсаһан байха.

Амгалан үедэ хэһэн, ябаһаниинь иигэд гээд лэ дүүрэшэбэ гээшэ гү? Дүүрэгшыг лэ даа, үбгэн тухай хөөрэхэ юумэмнай үшөөл бии.

Агуухэ Илалтын ойн хайндэрнүүдые гүрэн түрын, хамаг арад зоной үргэнөөр угтажа, тэмдэглэжэ байхада, үсөөхэн үлэһэн ветерануудай дайнай газараар ябаһан баримтануудые дэлгэрэнгышг бэшэбэл, дайн гээшые дуулахаһаа бэшэ нюдөөрөө хараагүй зондо үльгэр, жэшээшые болохо аалам. Юушые үзөөгүй аад, дайгаар жүрөөдэһэн зарим зониие татад гэхэ, хойшолонгынь хайшааб гэжэ халташые хаа ойлгуулаа хаа хайн лэ байгаал даа.

Берлин шадарай байлдаанууд. Бата-Мүнхэ Лодоновичой часть Берлин хотоһоо 70-аад модо газарта байгаа. Нэгэтэ дээгүүрнь немец самолёдой ниидэжэ ябахада, Лодоновой отделениин сэрэгшэд буудажа оробод. Тагнуулай самолёт ябаһан байгаа, тэрэнь хэлбэлзээд, холо бэшэхэнэ ошожо унаба. Сэрэгшэд дайсанай һомон соогуур самолётто гүйлдэжэ ошоод, алуулһан лётчигой планшет асархадань, тэрээн соонь манай сэрэгэй хүтэлбэридэ тон хэрэгтэй мэдээсэлнүүд байшоо. Тиигэжэ Бата-Мүнхэ Лодонов отделениингээ сэрэгшэдтэй армиин командир Чуйковой баясхаланда хүртэһэн байна.

Берлин хотые абалгын шүһата байлдаанууд хоёр һара үргэлжэлөө. Ехэ хотын үйлсэнүүдээр болоһон байлдаанууд илангаяа аймшагтай һэн. Зарим ушарта хаанань манайхин, хаанань дайсад байнаб гэжэ мэдэхын аргагүй...

Нэгэтэ армиин штабта нюуса дансануудые хүргэхэ захиралта ерэбэ. Командирын Лодонов түрүүтэй гурбан зүрхэтэй хүбүүдтэ энэ даалгабари үгэжэ, немецүүдэй буудалган доро байһан Шпрее голой саана байһан штаб тээшэ ябуулба. Тойроод утаа уняар, холошье харагданагүй. Ябаһаар Бата-Мүнхын хоёр нүхэд шархатажа, саашаа гансаардаад, үлгэгдэмэл хүүргээр голые гараад, штабтаа хүрэжэ, командованиин шухала даабари дүүргэһэн байна.

Энэ болон бусад баатаршалгануудайнгаа түлөө Бата-Мүнхэ Лодонов Алдар Солын III шатын орденээр шагнагдажа, армиин командир өөрөө бүхы сэрэгшэдэй зэргын урда үбсүүндэнь ордениен үлгэһэн байгаа.

Б-М. Л. Лодоновой алба хэдэг батальон Берлин хотын тэгэн дунда һэн. Тойроод хандарһан олон дабхар гэрнүүд. Сталинградһаа Берлин хүрэтэр Лодоновтой суг ошоһон Власик гэжэ батальонхойн командир хандарһан гэрнүүдэй нэгэн соо ангажа хэбтэһэн шархатагшадта уһа оложо асархыень ябуулба.

– Хаанаһаа ологшобши, оло... – гэжэ захиржа бэшэ, гуйжа хэлээд гаргаһан байгаа.

Уһа бэдэржэ нэгэ хандарһан ехэ гэрэй подвал соо ороод ябажа ябатарнь, урдаһаань немецүүд гаража ерэшэбэ. Халаг даа, бүхы даие ото ябажа гараад, дайсанай түб хүрэжэ ерээд... харатайхан энэ уулзалга... Хэдэн немец сэрэгшэдтэй хүлээгдээгүй гэнтэ уулзалгаһаа сошошод байхадань, немцүүдэй араһаа гэнтэ манай сэрэгшэ бии болоод, Бата-Мүнхын бүришье ойлгохоо болишод, нюдэнүүдээ түхэрээн болгожо байхые хараад:

– Мэдээгүй хүн гүш, дайн дүүрээ ха юм, – гэжэ хэлэбэ. Тэрэнь тэдэ немецүүдые туужа ябаһан сэрэгшэ байһан байгаа. Тэрэ дороо хүлнүүдын ээдэлдээд, унан алдабашье, бээ шанга барижа, бэдэрһэн тэрэ уһаяа олоод нүхэдтөө ерэхэдэнь, тэдэнь дайнай дүүрэһэн тухай мүн лэ мэдэһэн

байбад. Баяр гээшэшье болоол бэд даа. Энээнэй удаа хоёр гурба хоноод байхада сэрэгшэдтэ шагналнууд барюулагдажа, энэ удаа Бата-Мүнхэ Лодонов Алдар Солын II шатын орденээр шагнагдаба.

Эзэлэгдэһэн тэрэ Берлин хотын гудамжануудай нэгэндэ ябажаябаһан Бата-Мүнхэ Лодонович связистнуудай отделиин командир Семён Дугаронтой уулзашаба. Хоюулан бэдэржэ нютагайнгаа үшөө гурбан хүбүүдые олоод, дарагдаһан дайсанай гуламта дээрэ – Бранденбургын ехэ үүдэнэй хажууда дүрээ буулгуулха гэжэ шиидэбэд. Тиигэжэ Оловяннаһаа Георгий Викулов, Бооржоһоо Базар Балданжапов, Сагаан-Шулуутайһаа Бата Ражбаев гэхэн 5 баатар хүбүүдэй Бранденбургын үүдэндэ абхуулһан зураг газетэ, журнал, номууд соогуур үргэн олондо үльгэр жэшээ боложо үзэгдэдэг бэлэй...

...Улаан Одоной, Эсэгэ ороноо хамгаалалгын Агууехэ дайнай, Алдар Солын III, II шатануудай орденууд, 20-оод медальнууд... үхэлтэ дайнай газар дайдаар юрын сэрэгшын үдэр, хүнигүй үнэн сэхээр туйлажа гараһан баатаршалга... тэрээхэн бомбын тэһэрхэдэ амидыгаар булагдаһан ушаршье... Берлин хотые абалга... Бранденбургын үүдэн...

Бата-Мүнхэ Лодонович эдэ бүгэдые үзэхэ, дабажа гараха үйлэтэй, золтойшье байгаа гээд хэлэбэлнай хэн хорихоб? «Дайн гээшые үзэхэ, тэрээндэ хабаадаха золтой байгаа» – гэхэн үгэнүүд хоорондоо хажар, яашье таарахагүй үгэнүүд байна, гэбэшье Бата-Мүнхэ Лодонович нээрээл золтой байгаа.

Үгыл хаа дайнда ороһон түрүүшынгээ намар, Сталинград шадарай байлдаануудай нэгэндэ лаб лэ хосорһон байха һэн. Тээд золтой хүниие түрэл нютагынь гараа һарбайжа, дайсанай һомонһоо альгаараа халхалжа абараа бэлэй...

Хүсэндөө найдаһан, диилэхэбди гэжэ батаар этигэхэн дайсан зарим ушартаа үхэл тарижа наададагшье байһан байхадаа болоо...

Дайсан гээшые үнэн бэээрнь һаял хараһан, дариин амта һаял танижа ябаһан гүлмэрхэн хүбүүдэй Дербенёвка шадар, хээрэ ябахада, тиимэ нэгэ «наадан» болоо юм ха. Дээшээ нэгэ голхон, хадагдаагүй таряан – эдэ бүгэдые таряата газарай хүдөөгэй хүбүүн хадаа Бата-Мүнхэ обёоржо ябаа. Таряанай ехэ поли шатана хэбэртэй – утаан, уняар...

Гэнтэ дабхар далитай шара румынскэ самолёт бии болоод, хүбүүд дээгүүр мүндэр шэнги һомонуудаа адхажа мэдэбэ... Связист алуулба хэбэртэй, нэгэн шархатаба, командиршье хаана юм, мэдэхэ юумэ үгы... Самолёдшье хэдэ эрьеэд лэ буудажал байна... Тээ тэндэ байһан хонхор обёорһон Бата-Мүнхын тэрээн тээшэ гүйхэдэ, самолёт эрьежэ ерээд лэ, һомонуудаа хажуугаарнь табжагархай буулгаад алад ниидэшэбэ. Тудаагүйгөө хараа юм бээз, дахин эрьеэд ерэбэ... Энэ үедэ Бата-Мүнхэ гүйдэлөөрөө ошожо, үндэрынь нэгэ 50 см тухайтай ургамалнуудай хоорондуур шургаад, бээе халта хушаһан болоод, хүдэлэнгүй хэбтэшэбэ. Ороһон газарыень лётчигууд хараһан байгаа юм гү, нөөхил һомонуудаа хажуугаарнь зай талагүй адхаад саашалжа, эрьеэд ерэхэдээ буудангүй гараба. Алаабди гэжэ һанаһан байха...

– Юумын намдахада харахадам, эгээл манай эндэ ургадаг далан хальһаншуу ургамал соо орожо хороһон байгааб. Энэ ургамал харахадаа нютагаймни далан хальһан һанаандамни ороо бэлэй, – гэжэ Бата-Мүнхэ Лодонович дулааханаар дурсана.

Далан хальһан. Хаанаһаа тэрэ Сталинград шадарай газарта ошожо ургаһан далан хальһан байба гээшэб? Бата-Мүнхые заяашань лэ хүтэлжэ, тэрээхэн далан хальһан соо абашажа, нюужа абарһан байха...

Алдар Солын орденуудай дүүрэн кавалер гээшэмнай Советскэ Союзай Герой гэхэн нэрэ зэргэтэй тон адли гэдэг гээбы даа. Энэнь сэрэгшын алдар хүсэд, түгэс гэршэлһэн баатар хүнүүдтэл барюулагдадаг орденууд байха. Эндэ Бата-Мүнхэ

Лодоновичой дайнай шэрүүн жэлнүүдтэ туйлажа гараһан замайнь оройдоол хэдыхэн хуби дурдагдаа, Алдар Солын орден гээшэ тул дайралдаһан лэ хүндээ барюулагдажа байдаг орден бэшэ ха юм даа.

Нэгэтэ полкын штабай начальник Бата-Мүнхэ Лодоновичто «Алдар Солын I шатын ордендо зууршалаад байнабди», – гэжэ хэлэһэн байгаа...

Газар түбидэ габ гансахан Агууехэ Эхэ оронойнгоо аюулда ороод байхада, нютаг дайдаяа абарха, аршалха нангин хэрэгтэ үнэн сэхээр бээ зорюулжа, уялгата албаяа 1947 ондо дүүргэжэ, нютагаа бусажа ерэнэ. Тэрээхэн орден тухай һураг суушые даб дээрээ үгы.

1951 ондо, байтараа гэд гэнтэ, Бата-Мүнхэ Лодоновичто Агын округой сэрэгэй комиссариадһаа «Алдар Солын II шатын орден ерээ» – гэжэ дуулгаба.

Сэрэгэй комиссариадта дуудуулһан Бата-Мүнхэ Лодонович хүрэжэ ерээд:

– Алдуу болоогүй юм гү, I шатын ордендо зууршалагдаһан байгаалби. Тиигээдшые нэгэ адли шатын орденуудые хоёр дахин үгэдэггүй ха юм, – гэжэ Бата-Мүнхэ Лодоновичой харюусахада, сэрэгэй комиссариадайхид удаан бодожо байнгүй тэрээхэн ордениень һөөргэнь ябуулжархиһан байгаа. «Эндэ алдуу болоо, тэндээ һайсар харагты, зууршалагдаһан саарһа, дансаниинь байха ёһотой» – гэжэ хэлэһэншые юм гү, үгы гү, Алдар Солын I шатын орден мүнөөшые болотор үгыл даа. Үндэр наһатай, үнэн сэхэ сэрэгшын зүрхэн хүлээнэл байха...

Тэрээхэн сэрэгэй «бухгалтери» гээшыень шэнээр, хайнаар хаража болохогүй юм гү? Бата-Мүнхэ Лодонович Агуу Илалтын 60 жэлэй ойн һайндэрые Москва хотодо угтаха уряал абанхай, ябаад ерээ һэн. Тиихэдэ баатар сэрэгшэдэ «Хани барисаанай» орден барюулагдаа бэлэй. Тиихэдэ төөриһэн тэрээхэн эгээл үнэтэй, эгээл сэнтэй, Сталинград хотоһоо

Берлин хүрэтэр ябагаар ябажа олоһон ордениинь үнэн эзээс олохошье аалам?!

Агын дайдын алдар суута хүбүүдэй нэгэн – Шойжол-Һама Базарон.

1878 ондо түрэнхэн Шойжол-Һама Базарон XX зуун жэлэй эхин багай түүхэдэ лаб нуурияа эзэлжэ, тэрэ үеын эгээл эрхим хүнүүдэй зэргэдэ мүнхэрһэн байха юм. Агын тойрогто гэгээрэлэй ехэ хүдэлмэри ябуулһан, хүүгэдэй нургуулинуудта үзэхэ олон тоото номуудые бэшэһэн, тэдээн соонь үзэглэл, буряад хэлэнэй дүримүүд, «Улаан одон» болон бусад уншаха номууд, арадай заншал, гуримуудые, аман зохёол һайнаар мэдэхэ, хэдэн зүжэгүүдэй, бусад зохёолнуудай автор, РСФСР-эй, удаань СССР-эй уран зохёолшодой холбооной гэшүүн, газетын редактор, Агын аймгүйсэдкомой түрүүлэгшэ болон бусад хүтэлбэрилхы тушаалнуудта ажаллаһан, алишье талаараа түрэхын ялас гэмэ бэлигтэй Шойжол-Һама Базароной хуби заяан бусад, тэрэ үеын, эгээл бэлигтэйшүүлэй хуби заяанһаа холо ошоогүй, 1937 оной апрелиин 17-до түрмэдэ хаягдаад, удааншье болонгүй буудуулжа хосорһон байха юм.

Урта нютаг Ага соогоо «Улаан одон» гээд суурхаһан гээбы даа... Шойжол-Һама Базароной «Улаан одон»... Бата-Мүнхэ Лодоновой «Улаан одон»... Шойжол-Һама Базароной апрелиин 17... Бата - Мүнхэ Лодоновой апрелиин 17...

Бата-Мүнхэ Лодонович 1947 оной апрелиин 17-до дайнай газарһаа нютагтаа бусажа ерээд, Шойжол-Һама Базароной хүбэлгэн бэрхэ Лыгжима басагантай хуби заяагаа ниилүүлжэ, 5 хүүгэдэй эхэ, эсэгэ боложо, нютаг нугадаа гуламтаяа тахижа нуудаг хоёр лэ даа.

Лыгжима Шойжолхамаева нютагтаа бүхы наһаараа бухгалтер мэргэжэлээрээ хүдэлжэ гараһан, мүн лэ Эсэгийн ехэ дайнай арын хүдэлмэрийн ветеран. Хүгшэн мүнөө үгыл даа, бурхандаа ябаа.

Хүүгэдын, гэлтэй, өөхэдөө хэдэн олон хүүгэдэй эхэ, эсэгэнэр, үбгэн аба, эжынэр, нагаса аба, эжынэр болонхойнууд, нэрлэмээр байна:

Арайл яаража, хүндэ үбшэндэ нэрбэгдэжэ, алтан дэлхэйһээ халижа ошоһон Сэдэн-Ешэ, Уртынгаа хургуулида наһаараа багшалһан, Россиин эрдэм һуралсалай габьяата хүдэлмэрилэгшэ, инженер мэргэжэлтэй, нютагтаа хүтэлбэрилхы тушаалнуудта ажаллаһаар наһанайнгаа амаралтада гараһан Сэбээн-Гэлэг нүхэртээ, Володя, өөрөө инженер мэргэжэлтэй, Света нүхэртээ, Дабаа Бэлигмаа нүхэртээ багшанар – үлэһэн эдэ хоёр хүүгэдын барандаа нютагтаа, хоёр хүгшэдөө тойроод ажаһуудаг.

Дари-Жаб басаганиинь Зүүн Сибирийн соёлой академидэ ажалтай, сэрэгэй мэргэжэлтэн Гарма-Жаб нүхэртээ Улаан-Үдэдэ, Дулма-Жаб Баяр нүхэртээ хэлхээ холбооной мэргэжэлтэд, Могойтодо. Эдээнэй хүүгэд, хүүгэдэйн хүүгэд гээд тоолохо болоо һаа хэды юм бэ-ээ, иигээд лэ газар дэлхэйгээр дүүрэн таража һуудаг үнэр баян бүлэл даа.

Нэгтэ Сэбээн-Гэлэг худында һуутарнай Бата-Мүнхэ худа орожо ерээд, элүүр энхэнээ эхилээд энэ тэрые хөөрэлдэһөөр һуутараа, тэрээхэн велосипедыень һанууллаһамни:

Өө, миниишни шарнирнууд гэжэ, отлично работают – гэжэ, үбдэгөө хүдэлгэжэ байжа хүхээ бэлэй...

Үнэхөөрөөшье, үнгэрһэн дайнай баатарнуудай нэгэн, үндэр наһатай Бата-Мүнхэ Лодонович Лодонов худамнай гайхалтай хүнгэн, худал, буруу юумэндэ огтолон дурагүй, эрилтэ ехэтэй, хатуу, тэрэ мүртөө хүхюу, шогтой хүн юумэл даа. Мүнөө үнгэрһэн дайнай ветерануудые гэр байраар хангаха хүдэлмэрийн үргэнөөр ябуулагдажа байһанай ашаар Бата-Мүнхэ Лодонович Могойто һууринда болбосон түхэлтэй гэр абанхай, амгалан тэнюухэн ажаһууна.

Велосипедээрээшье, ябагааршье һаа ябажал ябаг лэ даа, эдэ үбгэдэй жаргажа һууха сагын хэзээ дахин ерэхэ юм.

...Минии Аюр Даша хоёр зээнэршье бэлигтэй бэрхэ, алдартай
суутай уг удамаараа энэ наһандаа омогорхожол ябанад бэээ...

*Берлин. Бранденбургын үүдэндэ.
Дундань Бата-Мүнхэ Лодонов.*

ТУВАН

(үнэн болоһон ушараар үгүүлэл)

Сонхоор ороһон наранай туяа гэрэй шала дээгүүр яаралгүйхэн мүлхиһөөр, унтаж хэбтэһэн Туванай нюур дээрэ тогтожо, «Энэмни иихэдээ яатараа унтаһан хүйхэр бэ?» – гэхэндэл, дулаахан элшээрээ гэжэгэнүүлжэ захалба. Хуняһаар, тэнийһээр арайхан гэжэ нюдээ нээжэ, ханада үлгөөтэй «Ходик» часаа оножо харахадань, арбанһаа үлэшэнхэй «Бо-до!», «Я-ба!», «Бо-до!», «Я-ба!» гэхэндэл, дүүжэндэжэ наадаһан бишыхан түхрээсгэйн мултаржа ошохо аад лэ ядалдан, нишэ тиишээ тэршэлхэ тума, дээрэнь миисгэйн нюдэхэнүүд, мүн лэ Туванаа түрүүшынхией хараһандал гайхалдан, хоёр тээшээ бэлтэгэшэлдэн байба.

–Мотоциклни хаана гээшэб? Хэдыдээ энэ гэртээ ерэжэ унтаһан хүнбиб? Ядахадаа энэ түрүүлэгшынгээ нүдэндэ тороогүй хаа хайн юм хэн. Яатараашье үбдэһэн толгой гээшэб даа, нэгэ «зууханиешье» балгажархёо хаа, мүнөөдэртөө эрын эрхим ябаха бэлэйб, – гэхээр үрзышэһэн юумэн бодожо, энээгүүр, тэрээгүүр бэдэрхын хайгаар хубсалжа, нюуртаа уһа түрхээд, мүртэй юумэ эдиншьегүй хэрэлсы дээрэ гаража, тамхияа носоон хараашалжа, мүн лэ иимэрхүүгээр захалһан үсэгэлдэрөө яажа үнгэргэһэнөө ханажа ядан зогсоно.

Гэрэй ханада хайша хэрэг түшүүлэгдэһэн мотоциклынь: «Юуншьэ гэхэн муухай юумэн гаража ерэхэ юм, мүнөөдэртөө намайгаа баһал хаагуураа тамалхань ааб?» – гэжэ зүрхэсэһэн хэбэртэй, булангай саанаһаа ганса нүдөөрөө шагаһандал, бултайжа харагдана...

– Амар сайн, Туван Шагдурович! – гэжэ хорёогой саанаһаа хүн гэнтэ шангаар мэндэшэлжэрхибэ. Соһоһон Туванай эрьежэ

харахада, колхозой ашаанай машинын жолоошон Дарма, юундэшьеб даа, баярлахан шарайтай юумэн орожо ябаба.

– Хүнэй арай голтойхон байхада, ямар буянтай зон иимэ хүхюутэй ябадаг юм? Үгы, энэ машинаая яагаад ябагалбаш?

– Колхозой түрүүлэгшэ таниие бэдэржэ олоод, энээхэниие Баян-Гол орожо гагнуулаад ерэхэ гэжэ эльгээбэ. Үдэшэ энэм хухаржа, байха ушартай болооб, – гэжэ Дарма нэгэ түмэр харуулна. Колхозой механик тушаалтай Туван мангартай тархяараа тэрэ түмэрыень танияшье юм гү, үгы гү, абажа:

– Алим, асарал даа, яаһан харатайгаар таһардаг юм. Энээниие хараад, машинаая байлгажа байха аалди, ошохол болоо бээзбди даа, – гэжэ колхозойнгоо түбэй магазинда архиин барагдаһаар Баян-Гол, Мэлэ, Бортоор али элдэб шалтаг ханаад ябашадаг болоһон Туван бүтүү баяртайхан мотоцикл тээшээ ошобо. Колхозой түрүүлэгшэтэй ушарангүй албан хэрэгээрээ ошохо болоһондоо баһал досоонь баяр түрэнэ хэбэртэй. Ошожо мотоциклаа эбэрһэнь. наашань болгожо, хэды-еды һэжэржэ үзөөд:

– Дарма, мүнөөдэрэймнай ябадалда бензин хүрэхэгүй хэбэртэй, машинашни хаана байгаа юм, ошожо бензинһээшни хээд ябая даа, – гэбэ.

– Газаагаа байна, ошоод хэл...

Нөө хоёрнай машинаһаа бензин хээд, колхозой түбһөө хорёод модоной газарта оршодог Баян-Гол тээшэ табилуулбад. Нүүлэй үедэ наратай байжа, харгы шабаргүй арюухан. Тэдэнэр унишье болонгүй Баян-Гол орожо, «Сагаан магазин» гэжэ алдаршаһан эдээ хоолой магазинай газаа тогтобод.

– Тэрэ гагнууршадтаа гар хоһон ошохогүйш, энэ толгоймнишье, үсэгэлдэрэй бариһан аад, хахархаяа байна. Нэгэ шэлтэе абажа ошоёбди, – гэжэ Туван Дармадаа хэлээд, алаабхи руу оробод. Баян-Голой ород, буряад, немкэнүүдэй зорёолһон мэтэ яаралгүй жэжэ-бужа юумэ шэгнүүлэн абажа

байхыень харасагаан, тэсэбэритэйгээр зогсоһон Дарма арай гэжэ нэгэ хахадай шэлтэй ээлжээнһээ мултаржа, хоюулан мүнөөхил мотоциклдаа һундалдаад, Мэлэ горхониие хүндэлэн хааһан плотинатай хүүргэ дээгүүр зүүн бээдэнь гаража, Зэдын комбинадай ЦЭС-эй газраа ерэжэ тогтобод. Гагнууршадай ажалладаг газар ерэхэдэнь, тэдэнь үдынгөө хоол барихаяа ябашанхай байба?

– Ай жаалда, зай, яахаб, хүлээ даа. Миил һуужа байнхаар тархияа заһая, алим үнөөхи хахаднай, – гэжэ Туван мотоциклаа түшүүлээд, гагнууршадай тамхияа татадаг хандалида нүхэрөө дуудаба.

– Бишни аягагүй уужа һураагүйлби, яагаад энээнээ уухабиди? – гэхээр Дармын ерэхэдэ:

– Эдэ золигуудтайшни хэрэг бүтээжэ хэды хахадые хооһолһон зонбидеэ, шэлтэйхэнээл абаад ерэлши, – гэжэ Туван Шагдурович хандалиин саагуур эзэн хүн мэтэ харбагад гэжэ нэгэ даг болошоһон сайр кружка гаргаад, олон юмэ үзөөгүй Дармынгаа урда бүдүүн хүн аршасагаажа һууба.

Тиигэхээрүдын забхарлалгаһаа гагнууршадшые ерэжэ, Туван Шагдурович Дарма хоёр һонин-һорьмойгоороо андалдаһаар, хүүлэхэ ажалаа хүүлэжэ: «Нүхэдэйнгөө гар сагаалха, мүн баһа хожомойхиёо һанаха хэрэгтэй», – гэлдэхээр баһал алаабхи даража ошоод ерэбэд. Дармын халааһанһаа «хахад» гаража, барандаа тэрээхэнээ хубаажа уугаад тарабад.

Эдэ һайхан «жаргалай орондо» хүрэжэ ерэхэн хоёр бусаха замдаа яагаад гар хооһон гараха бэлэй, замдаа нэгыень, гэртээ хүрөөд нүгөөдыень уухабди гэлсэн, нэгэ нэгэ шэлтэеэ заа-зуухан эдихэ юумэтэйхэнээр абаад, гэр тээшээ зүглэбэ.

Хүндэлэн олом. Горхо хүндэлэн гараһан хүүргын хажууда үдхэнөөр ургаһан бургааһадай үбэртэ хүрэжэ, «сэржэмдэжэ» бээ тэниилгэжэ амархаяа буубад. Һаял буужа, хахадаа гаргаһаар байтарнь, хайшаашьеб албан хэрэгээрээ ябаһан

колхозойнь түрүүлэгшэ жолоошонтойгоо «жаран юһөөрөө» гэнтэ бии боложо, хээрэ уулзаһан хадаа тэдэ хоёрһоошье ехэ бэшүүрхэнгүй һуужа, найршье эхилбэ даа...

Шэб харанхы. Хирэ-хирэ сахилгаан ялас гэжэ, тэнгэрийн лүжэгэнөөн дундуур солоохой орожо үндыхэдөө, Туван шал норшоһон юмэ гайхалаа баран сошожо, гүйжэ бодоходоо яажа эндэ ерэхэнээ гэнтэ һанажархиба. «Зай иигээд байхада, эдэшни намайгаа энэ яндан мотоциклтай хадамни орхижо, нүхэрыемни машинадаа һуулгаад ябаа юм байна. Тэд-ты! Хүйтэн гээшэнь. Тэлэрүүлгын газар гээшэнь одоол иимэрхүү байһан байха даа. Хэдэн үдэр соо яһала сэлмэг байһан аад, хаанаһаа гэнтэ ороһон бороонь гээшэб? Харгышье хуу шабар болоо ёһотой, ябажа үзэе даа...» – гэхээр, мотоциклаа орхиһон газараа бараглажа ошоод, механик хүнэй мотоцикл хадаа һаадгүй абья гараад үгэдэг хадань нэгэ дараһаар абья гаргажа мордоод, гэр тээшээ шэглэбэ.

Туван Шагдурович һайн солоохой орожо мордоһон хадаа хүрөөл юм аабза, харин Дарма...

Дармын һэрин гэхээнэ, орожо байһан бороо ороһон хэбээрээ, норожо даарашаһан юмэ бодожо, тохёолдоод байһан ушараа гайхаһаар, нүхэрөө үгылэн шагнаархажа, нэгэ хэды зогсобо. Байһаар Баян-Голһоо нааша зүглэһэн замаар, хүүргын саана, багахан дабаан дээрэ хэбэртэй, нэгэ мотоциклай абья гараха дуулдаба.

«Зай минииш нүхэр намайгаа бэдэржэ, баарһан, зобожо байгаа юм байна. Харанхыда, архиин мангараар төөрижэ, гэдэргээ ябашоо гэжэ бодоод лэ, тиишээ ошоһон байха даа», – гэжэ Дарма бодомсоороо, харгыда орожо хүүргэ гараад, тэрээхэн дабаан өөдэ зүглэбэ. Тиигэхээр дабаан дээрэ гаража ерэхэдэнь, харгын хажуудахи нэгэ томо шулуунай ойро гэрэлшьегүй дуугарһаар байһан мотоциклай хажууда һогтуу хэбэртэй нэгэ хүн мотоциклайнгаа эбэрнүүд тушаа юушьеб һабардасагаан,

элдэб хараал элбэгээр дурдажа, гунхалзан байна. Тэрэ hogтуунь бэдэрhэн юумээ ооножо, олоо хэбэртэй, гэнтэ мотоциклай гэрэл хүнийн харанхые хаха зүhэн, хажуудань тооной ерэхэн Дармын нюдэ харгааба.

Hогтожо ерэхэдээ олигой аашатай, колхозойнгоо складуудые барیداг, дундуур наhанай Гэмпил гэгшын мотоциклайнгаа гэрэлдэ hogтуу нюдөөрөө харан гэхээн хаб хара нюуртай, хүн хэбэртэй нэгэ юумэн дүтэлhөөр ябатараа зог татан зогсошобо хэбэртэй...

– Ah-haa ерэбэ аалши?! – гэжэ Гэмпилэй муухайгаар һүүхирөөд, алишье сагта абажа ябадаг донгорог хутагаяа хармаанһаа гаргаха зуураа даб гэхэдэнь, сошоhон Дарма нэгэ мэдэхэдээ бургааһа руу тэмтэрэн орожо ябахадаа: «Үгы энэмни Гэмпил бэшэ аал даа? Хяаран ошог саашаа, тэрээнтэй орёолдонхаар хара мүрөөрөө ябаашамни дээрэ ха даа», – гэжэ бодоhоор саашалба.

Эгээл энэ үедэ Гэмпил гээшэнь (ухаангүй хүзэгшэ хүн юм) мотоциклаашье унтарааһан юумэгүй, мэдээ табижархинхай: «Ай, бурхан! Альбан шүдхэр гээшэнь эгээл иимэ, хүнэй түхэлтэй юумэ ябадаг юм ха юм! Оршолонто юртэмсые али сагтаа муудхаһан нүгэлни гээшэб? Заһал-зальбаралыетнай бүтээлгэхэлби, абагты, намдагты!» – гэхээр, хармаандаа байһан бүхы юумээ гаргажа, иишэ-тиишэнь сасажа үргэжэрхёод, дуу гараһан зандаа байһан мотоциклдаа мордоод, шабарта халгаһаар бариһаар ябажа ошобо.

Энэ үедэ Баян-Гол колхозой түб хоёрые холбоhон харгы дээрэхи Шэрэнгийн посхоодой үүдэнһээ баруулжаа уурсухалдаа хүнгэн болошоhон эхэнэр хонхосогоуд соогуур тогтоhон уһа, шабар шабхашье тоожо ойлгохоёо болишоhон юумэ гэшхэлжэ ябаба. Энэ хадаа посхоодой үүдэ буужа нээхэ үедэнь мартаад гүйлгэшэһэн hogтуу Гэмпилэй һамган бэлэй.

ЛУБСАН ТААБАЙ

(зураглал)

Олон зоной ами наһа абаашаһан, арад түмэнэй ажабайдал абарһан, Агуухэ дайнай жэлнүүд алтан дэлхэйдэ түүхэ болон, жэлһээ жэлдэ холодон үнгэржэл байна. Гашуудал, зоболонгой мартагдашагүй жэлнүүд...

Жэлэй туршада һэлгэлдэн үнгэрһэй һаранууд сооһоо сэсэрлиг дэлхэйн зохёон сэсэгтэ майһаа жаргалаа тоолоһоор, 42 жэлэй хугасаа соо дүрбэн тэгшэ байдал байгуулжа, ажал хэжэ, дуулан сэнгэжэ, дайнай үүлэгүй сэнхирхэн огторгой доро оршолон юртэмсын жаргал эдлэжэ ябаһамнай юугээршые сэгнэшэгүй гээшэ ааб даа. Эды ехэ баяр һайндэрэй оршондо эгээл һайхан сэдхэлэй дулаахан үгэнүүдые Агуухэ Октябриин туйлаһан ажабайдалые 1941-1945 онуудай Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнда абаралсаһан хүнүүдэй нэгэн тухай хөөрөхэмни. Лубсан Цыренович Нохоров...

Урдамни ута эшэтэй гаһаһа яаралгүйхэн хорожо һууһан, бөөр багашаһан үбгэнэй хамаг бүхы наһан соогоо үзэһэн зоболон, жаргалын нь нюурайнь олон тоото уршалаанууд соо элихэнээр уншамаар. Хара багһаан һүбэлгэн ухаансар Лубсан хүбүүхэн дархан угаа дамжуулан, үзэһэн юумээ һонирхожо, Дампил абгынгаа дарха хэхэдэнь тойбо боложо орёолдоһоор бариһаар, хожомынь туһалалсан һажааһаар, өөрөө юу хээ тоншожо һураа, гартаа дүйтэйхэн байһанаа мэдүүлээ һэн. Тиигэжэ тэрэ нютагайнгаа суута мүнгэшэ дархан болоо. Басагад бэрээдүүдые уран гоё зүүбшэ гоёолтонуудаар шэмэглэн, холо ойгуур нэрэтэй болоо бэлэй. Энэ һүүлдэ хэлэгдэһэн үгэнүүдэй саана өөрын хуби заяанда гайхалтай һонин, шиидхэхы удхатай үйлэ болоһон байха юм. Санагада залуу, бэрхэ мүнгэшэ дархан байна гэжэ аймаг

соогуур иишэ тиишээ һураг суу ябаһан лэ байха, Дархинтада һуужа байдаг Аримпилай Бабу (Шойсорон) гэдэг басагаяа хадамда мордуулха, тиихэдэ тэрэл зүүбшэ, гоёолтонуудыень мүнгөөр бүтээлгэхэ гэжэ мүнгэшэ дархан Лубсан Нохоровые урижа асаруулба. Дархан хэдэн хоног соо басаганайнь заһал бүтээгөөд, хариха болзортоо тэрэ айлайнгаа хадамнажа байһан Бадма-Ханда гэжэ басагыень сагаан мориндонь өөрөө мордожо, арадуу һундалдуулаад, (миил сагаа үнгэргэжэ байгаагүйл юм байна) абажа ябашаһан гэжэ домог шэнги баримта бии юм. Бадма-Ханда бодхуултажа мордоходоо дүү Намжалдаа дарханайнгаа бүтээһэн хамаг гоёолто зүүбшэнүүдые үгэжэрхёод, ябашаһан байгаа. Тиигэжэ Лубсан Цыренович Санагадаа ерэжэ, үнэр бүлэ зохёожо түбхинөө, басаганай эсэгэ байд гээд Санага ерэжэ хараад, бодхуултаһан хулууһан хоёрто зүбшөөлөө үгэжэ, һөөргөө мордожо ошоһон юм байха...

1931 ондо Санагада түрүүшын колхоз эмхидхэгдэжэ, уран дархан Лубсан Нохоров колхозойнгоо түмэршэ дарханаар ажаллажа эхилнэ.

– Тэрэ үедэ тоног зэбсэг хомор, колхозойнгоо анзаһа, борной заһабарилхада түмэршые олдохоор муу һэн даа, – гэжэ Лубсан таабай үхэлтэ һомоной түгдэрхэйнүүдые түүлгэһэн толгойхоноо эльбэсэгээн зугаална.

Хэды мянган һомоной түгдэрхэйнүүд хэды олон хүбүүдэй ами наһыень абаашааб? Үхэлтэ аюулай ара үбэрөөр сэрэгшэ һомон хоёрой хоргодолсон үнгэргэһэн шэрүүн тэрэ үеые эдэ һайхан жаргалтай сагта эрэ болоһон залуу нүхэдни, сэдхэл ухаандаа шэбшэн сэгнэжэ, аюулта дайнһаа амиды мэндэ бусажа ерэхэн, мүнөө үедэ буурал болоод һууһан үбгэдые нангинаар гамнажа, наһанайнгаа хэтын һургаал болгон, үри хүүгэдтээ дамжуулан зугаалжа байал...

Хэтэ хутага, элдэб гоёолто бүтээжэ, амар тэнигэлэн ажаллажа байһан Лубсан Цыренович нангин эрмэлзэл үгы

хэжэ, үлгэн дэлхэйн жаргал гэшхэжэ, үхэл туужа ерэнэн фашис булимтарагшадтай байлдахаяа табан уулын хоорондо тэниин хабтайһан Санагаһаан бусад нүхэдтээ баруулан зорижо мордоо һэн. Энэ жэлдэ бүхы дэлхэйн түрүү үзэлтэ хүн түрэлтэнэй баяр баясхалангай, хубисхалай, эб найрамдалай оршон байдалда 70 жэлыень тэмдэглэжэ байһан Агууехэ Октябриин нангин үлгы Ленинград хотые хамгаалалсан, дайшалхы намтарын эхилһэн юм. Тиихэдэ оройдоол гансахан буудаха ажалтай юрын буряад, ябаган сэрэгшын хамаг ябадалайн үрэ – тэнгэрийн дуунһаа ондоо нээрээ дуулаагүй эрэ болоһон, алтан дэлхэйдэ эгээл жаргалтай орон нютагтаа ажаллажа байһан бидэнэрэй сэсэн мэргэн партиингаа хүтэлбэри доро коммунизм байгуулха нангин зорилгомнай.

Лубсан таабай Ленинград хотоһоо Украина ошожо сүлөөлхы үүргээ дүүргэлсэһэн, Ржев шадарай шанга тулалдаануудта хабаадалсаһан байна. 1944 оной март нарада дайсанай һомоной түгдэрхэйнүүдһээ хүндөөр шархатажа, дайшалхы замынь иигээд лэ дүүрэн байна. Байлдаанай газарта үймөөн соо сэрэгэй эмнэлгыналбанда олдожо, Калинин, Москва хотонуудай госпитальнуудта эмнүүлжэ, аһамагшыё һаа, амиды мэндэ айл нүхэдтөө, үри бээдээ, үргэн Санагадаа бусаха хубитай байгаа.

Бусажа ерээд, дайнай I-дэхи группын инвалид болобошыё, тэрэ үеын зоной хоморто миин хуугаагүй, колхозойнгоо мал ажалда хамһалсаа, ажалша бэрхэ, һайхан сэдхэлтэй хүбүүд, басагадые хүмүүжүүлжэ, амжалтаарнь урмашан, ашанараа энхэржэ, 86-тай болобошыё, орон гаран, хүнгэн зандаа хоймор таладаа гааһаяа һоросоогоон, ороһон зонтой хүндэмүүшэ уринаар һониноо андалдан хуудаг юм. Энэ хадаа партиин, ажалай, дайнай ветеран, үндэр наһатай үбгэжөөл Лубсан Цыренович Нохоров.

1987 он.

СЭНХИР ХАДЫН ХОРМОЙДО

(зураглал)

– Тээ тэрээхэн сэнхир хадын хормой тулахадаш, багахан тосхон байха. Тэрэл даа, Уулзар гээшэмнай, – гэжэ Дээдэ-Ториин хүдөөгэй Соведедэй гүйсэдкомой түрүүлэгшэ Ж. Д-С. Батуев ойлгуулхадаа:

– Жунды үбгэндэ хүрөөрэй. Уулзар нютагай байдал тухай хайн мэдэхэ үбгэн байха. Дайнай, ажалай ветеран, одоол урагшаа ханаатай үбгэн юм, – гэжэ Жаргал Дамба-Самбуевич, тэрэ багахан хуурин тухай өөрөө үлүү мэдэхэ хүниие зууршалһандаа баяртайгаар гарыем адхаад, албанайнгаа хэрэгээр Петропавловка ябашоо хэн.

Дээдэ-Ториноо харахада, үнэхөөрөөсье, сэнхирлэн харагдааша хадын хормой тулажа ерэхэдэмни, хэдэн тээһээ олон тоото жалгануудай ушарһан адагта багахан тосхон байба. Эдэ олон жалгануудай уулзаһан адаг хадаа энэшни Уулзар гээд нэрлэгдэһэн юм байгаа ха гэжэ бодоһоор, дайралдаһан нэгэ хүнһөө нютаг зонойнгоо дунда «Жунды үбгэжөөл» гэжэ алдаршаһан Жэмбэ Данзанович Вандановые асууһамни, тэрэмни хүбүүнийнь байжа, намайе абаашажа, абатаяа уулзуулаа...

– Зүүн-ТориБаруун-Торихоёрууданерэжэ, энээхэнтөлгойн хушуунда уулзадаг. Тиигээд лэ Уулзар гэжэ нэрлэгдэһэн нютаг юм даа. Бүри урдань Номто гэжэ нэрэтэй байгаа. 1930 ондо «Улаан-Номто» гэжэ колхоз бии болоһон юм. Мал үсхэбэрилдэг багахансье хаа, барагхан колхоз байһан юм. Тиихэдэ 100 гаран үрхэтэ айл ажаһуудаг байгаа, – гэжэ Жэмбэ Данзанович хөөрэнэ. Колхозой бии болоходо, түрүүлэгшээр Жабаа Гармаев һунгагдажа, Улаан-Номтын түрүүшын түрүүлэгшэ болоһон юм.

1960-аад онуудаар Номто Дээдэ-Торитоёо суг Оёорой совхозой гурбадахи отделени болоһон түүхэтэй. Мүнөөдэрэй Номтын ажабайдал эндэхээ эхилһэн болоно: нютагаймнай зон, илангаяа залуу айлнууд, Дээдэ-Ториһоо захалаад, Улаан-Үдэ хүрэтэр зөөжэ, Уулзарай зон үсөөржэ захалаа.

– Тиигэжэ үнгэрһэн 1988 он болотор үдэрһөө үдэртэ һалбаран хүгжэхын орондо Уулзар нютаг уруугаа «хүгжэжэ» байһан болоно, – гэжэ Ж. Д. Ванданов нютагайнгаа түүхэтэй намайе танилсуулан, Уулзарай үйлсөөр дахуулан гэшхэлнэ.

Одоол 1988 ондо бага тосхонуудые һэргээн хүгжөөхэ хүдэлөөнэй нүлөөн доро Уулзарташые арад зон ажабайдалаа һэргээжэ захална.

– Һургуули үгы һэн тула хүүгэд арга хургаараа боложо, мори тэргээр гү, үгышые хаа, ябагаар Дээдэ-Тори ябажа, Һургуулида Һураха баатай байгаа. Иимэ ушарһаа залуушуулнай олоор зөөжэ захалаа гүб даа, – гэжэ Жунды үбгэжөөл хөөрэнэ, – 1946 он болотор эндэмнай эхин Һургуули байһан юм. Тэрэ гэхээр нёдондо жэл болотор Һургуулигүй байгаабди, – гэжэ саашань үргэлжэлүүлнэ.

1988 ондо Уулзарта Һургуули-саад (1-дэхихээ 3-дахи класс хүрэтэр) хүдэлжэ захалаа. Энэнь совхозой бариһан хоёр айлай байха залгалаа гэртэ оршоно. Багшанарай училищи дүүргэжэ ерэхэн Ц.Д. А. Тучинова, нүүжэ ошоһон аад, нютагаа бусажа ерэхэн Б. Д. Гармаева гэгшэд эндэ багшална. Нютагай зоноор хөөрэлдэхэдэмни: «Залуушуулнай, үсөөнөөршые хаа, бусажа байна даа», – гэлсэнэ.

– Хяагта хотоһоо залуухан фельдшер ерэхээр хоёрдохи жэлээ хүдэлнэ. Нютагаймнай Гомбожабта хадамда гараа. Манай болонхой даа, – гэжэ тэдэ омогорхон дуулганад. Һургуули-саадһаа гадна хүдэлхэ ажал үгы дээрэхээ, залуу зон олоороо ондоо тээшээ нүүһэн байгаа гэжэ элирбэ. Мүнөөшые нютагтаа үлэхэн,

эндэһээ хайшаашье гаража ошоогүй Б. Данзанов, А. Нанзутов, Г-Ж. Жамбалдоржиев болон бусад залуушуул ажалгүй байһаар. Зүүн-Торидо, Баруун-Торидо, Уулзарта малай гүүртэнүүд, Хүндэлэн-Номтодо хаалин нэгэ фермэ – энэ нютагай зоной ажалламаар газарнууд иигээд лэ дүүрээ. Эндээ байһан, мүн бусажа ерэнэн зоноо ажалтай болгохо тушаа Оёорой совхозой хүтэлбэрилэгшэдэй ханаагаа зобохо сагынь тулажа ерээ гэжэ ханагдана. Гансашье Уулзар бэшэ, мүн бусадсье бага тосхонууд тон лэ иимэ «үбшэнтэй» байдаг.

Уулзартосхондомүнөө 15 залууайлшэнэгэрнүүдыебарихаар модо оруулжа, бэлэдхэл хэжэ байна. Нютагтаа тракторай үгы дээрэнэ Дээдэ-Торинһоо трактор асаруулжа, модыень ойһоо асарха баатай бологдоно. Энэ хэрэгтэ хаад ушаруулдаг үшөө нэгэ юмэ бии – Уулзарта пилорама үгы юм. Ойһоо модо буулгажа, Дээдэ-Тори абаашаад, тэндээ пилорамада гаргажа, һөөргэнь Уулзар зөөнэ. Тиигэжэ гэр барихада хэрэгтэй материал дүн хамта 30-аад километртэ «аяншалжа», барилгынгаа газартаа ерэдэг болоно. Бага тосхоние һэргээжэ байгаа хадаа Уулзарта өөрын машинануудтай, пилораматай болгоо хаа, ажал бүтэсэтэй болохо бэшэ юм гү? Модонһоо бэшэ барилгын материалнууд хомор: хирпиисэ, шифер, шэл, шэрэ олохонь хүндэ. Совхозой хүтэлбэрилэгшэдэй анхаралаа хандуулаагүй хаа, энэнь мүн лэ хүсэндөө хүрэхэнь хүшэрхэн хэрэг гээшэ ааб даа. Анхандаа «Улаан-Үдэ-Уулзар» гэхэн маршрудаар тусхай автобус ябадаг байһан юм. Мүнөө энэ маршрут һэргээхэ зорилготой, энэ зундаа Уулзарта гараж баригдахань. Тиигэжэ энэ нютагта республикын түб хотоһоо автобус ябахаар хараалагдаа, зүбшэн хэлсэгдээ һэн. Байгша онһоо Уулзар тосхойхид телевизор хаража эхилээ, радио оруулагданхай, телефон бии. Шэнэ бани баригдаа. Клуб, магазин шэнээр баригдахаар хараалагдана...

Жунды үбгэжөөлтэй яаралгүйхэн тосхоноор хөөрэлдэн ябажа, шэнэ гэрнүүдэй барилгаар, тосхой ажабайдалаар һонирхообди. Хорёо соо гэрэй шэнэ модо зулажа байһан хүнэй хажууда ерэжэ хөөрэлдэбди.

– Иигэжэ бэе бээдээ туһалжа, гэрнүүдые бариабди. Би мүнөө малшанаар хүдэлдэг Жамбалдоржиевта барилгадань хамһалсажа байнаб, – гэжэ С. Ц-Ж. Аюшеев хөөрэнэ.

Уулзар нютаг үбһэ тэжээлэй талаар үндэр ургасатай газар юм. Эндэ таряа талха ургуулдаггүй, хони баридаггүй. Тойроод хадануудаар хүрээлэгдэнхэй, бүгшэм, үбэлэй сагта ехээр хүйтэрдэггүй нютаг юм байна. Эндэһээ 20-ёод модоной зайда олон зоной дунда мэдээжэ болоһон Таглиин нуур оршодог. Тэрэ нуурай уһан арһанай үбшэнүүдые (маажуур, обоо яра гэхэ мэтэ) аргалдаг шэдитэй уһан юм. Тэндэ гансал морёор хүрэжэ болохоор. Гэбэшье олоороо зон ябажа, бээ аргалдаг байна. Таглиин нуур хүрэтэр харгы хэжэ, зоной амарха, бээ аргалха байрануудые түхээрбэл, олондо туһатай байхал һэн.

Жунды үбгэн түрэл нютагайнгаа түүхэтэй танилсуулхадаа, һүүлэй үедэ хүгжэхэ замдаа орожо байһан тухайнь баясан хөөрэнэ. Тиигэншьегүй яахаб даа. Энэ нютагта түрэжэ, хүлөө шоройдожо, уһа-булагһаань ундалжа, хүн болоһон тоонтонь ха юм. Жунды хүбүүнэй нютагтаа шэнэ байдал тогтоолсожо байхада, хархис фашистнууд СССР орондомнай добтолон ороо. Уулзар нютагһаа 72 хүбүүд фронтдо мордоһон байгаа. Тэдэнэй тоодо Ж. Д. Вандановсье ябалсаа. 1-дэхи Украинска фронтдо ябаган сэрэгтэ алба хэжэ, фашис булимтарагшадые һамна сохилсожо, Одер мүрэн хүрөөд, нютагаа бусаа һэн.

Уулзар нютагай 28 хүбүүд шуһата дайнай газарһаа бусажа ерээгүй. Баатар хүбүүдэйнгээ нэрые мүнхэлжэ, Дээдэ-Торидо хүшөө бодхоогдонхой. Тэндэ Уулзарайсье хүбүүдэй нэрэ һиилэгдэнхэй юм.

Жэмбэ Данзанович дайнгаа бусажа ерэхээр малшанаар ажаллажа, наһанайнгаа амаралтада гараа. Бусаха дээрээ Жунды үбгэнтэй баяраа хэлсэжэ байхадамнай, Уулзар тосхоной баруугаар хотирон урдаһан багахан горхон тээһээ ангир шубуунай ганганаан эдэлжэ, түрэл Уулзар нютагһаан гаража, иишэ тиишээ нүүһэн зоноо бусажа ерэхыень уряалһан мэтээр үзэгдөө бэлэй...

1989 он.

ЖАРГАЛТАЙ ЯБЫШ, ДАРИМА!

(зураглал)

Аляаһанай ниидэхэ дуулдамаар аалин зал соо шэдитэ хүгжэм үлэ мэдэгхэн зэдэлнэ. Ендэр дээрэ уян, сэбэрхэн басаган хүгжэмэй аялга доро гэхээр бэшэ, харин басаганай өөрынх хүдэлсэ бүхэнһөө хүгжэм зэдэлнэ гү гэхээр, харагшын сэдхэлдэ хамаг бэеэрээ орошонхой ябана...

1984 ондо Польшын Лодзь хотодо боложо байгаа уласхоорондын конкурсно хабаадажа байһан Бурядай АССР-эй арадай артист, эльбэ шэдитэ Владимир Цыренжапов, 8-дахи класста һурадаг 15-тай Дарима басагаяа абаад ошоһон байгаа. Тэрэ гурбадахи класста һуража байха үеһөө эсэгэдээ туһалжа захалһан юм.

Владимир Цыренжаповай программаяа харуулжа дүүргэхэдэнь, нэръемэ альга ташалга удаан замхаагүй, артистын туһалагша Дарима басаган харагшадай сэдхэл сүм эзэлжэ, харагшад эндэ тэндэһээн бахархалай үгэнүүдые хашхаралдана: «Жаргалтай ябыш, Дарима!».

Энэ харюусалгатай конкурсно хабаадаһан В. Цыренжапов конкурсын лауреат боложо, Дарима басаган «Мисс магии» гэхэн хүндэтэ нэрэ зэргэдэ хүртөө һэн. Конкурсно хабаадалсаһан бүхы гүрэнүүдэй түлөөлэгшэд Дариматай дурасхаал болгон дүрэ зурагаа абхуулһан, хамаг хайн хайхание хүсэжэ тараһан юм...

– Бүри һургуулида, наймадахи класста һуража байхадаа, уран хайханай концертнүүдтэ хабаадалсажа, ендэр дээрэһээ өөрынгөө иимэ арга шадалые харуулжа захалаа һэм. 8-дахи классаа дүүргээд, 1959 ондо Бурядай хүдөө ажахын техникумдэ орожо, 3-дахи курснаа сэрэгэй албанда мордоо бэлэйб, – гэжэ Владимир Александрович хөөрэнэ.

Далайн сэрэгэй хилын харуулай албанда байхадаа, уран найханай бүлгэмдэ эдэбхитэйгээр хабаадажа, өөрынгөө шадабарие бага багаар дээшэлүүлжэ, нүхэдэйнгөө найшаал магтаалда хүртэдэг байһан юм. Албанда байхадаа, хүсэд мэргэжэлхэн тооной фокусник-иллюзионист боложо гэртээ бусажа ерээд, дуратай мэргэжэлээрээ саашадаа һуража, наһанайнгаа хэрэг болгохо гэжэ шиидээ һэн. Энэ шиидхэбэринь эсэстээ хүрэтэрөө олон тоото бэрхэшээлнүүдтэй ушараа. Москвагай гүрэнэй циркын эстрадна искусствын училищидэ бэшэжэ урыал абаад, артист болохо хүсэлэнтэй шалгалта гарахаяа Москва мордоно. Тэндэ сууда гараһан артистнар О. Попов, А. Иммерманис болон бусад комиссиин гэшүүдээр һууһан байгаа. Владимир комиссиин урда бэлиг шадабарияа харуулжа, найшаалда хүртөө.

– Та өөрынгөө зам олоһон, хүсэд бэлэдхэлтэй иллюзионист боложо шадаһан хүн байнат. Теэд манайшни училищидэ иллюзионистнүүдые бэлдэдэггүй юм лэ, – гэжэ тэндэнь хэлээ юм ха. Тиигэхэдэ нүхэр А. Иммерманис Володиин саашанхи хуби заяаень заажа: «Хаража үзөөбди, хүсэндөө хүрэхэн тооной фокусник байна, найн багшые оложо һургабалтнай найн бэлэй», – гэхэн багахан бэшэгтэйгээр Росконцертын эстрадна искусствын бүхэроссиин творческо мастерскойдо эльгээһэн байна. Тэндэл иимэ мэргэжэлтэй артистнарые бэлдэдэг байгаа юм. ВТМЭИ-н директор М. М. Хрусталева, уран найханайнь хүтэлбэрилэгшэ Маслюков гэгшэд бэшэгыень уншажа үзөөд, Володиин бэлиг шадабарие хараһанайнгаа удаа Улаан-Үдээ бусажа, филармониһоо зууршалга абаад ерэлши гээ һэн. Буриадай филармониин хүтэлбэрилэгшэд Владимир Цыренжаповта зууршалга үгэжэ ябуулаа бэлэй.

Энэмнай хоморой мэргэжэл һэн тула ВТМЭИ-һээ адресуудые абаад, багшаяа өөрөө бэдэрдэг заншалтай юм. 60 наһатай Ван Тэн Тау гэжэ хитад иллюзионистда Володиин ерэхэдэнь,

тэрэнь арсаа. Сууда гараһан зарим бэрхэ иллюзионистнууд эди шэдиингээ нюусые ехэ нангин гамнажа, нэгэшье хүндэ мэдүүлхэгүй, нүгшэхэдөөшье абажа ошодог заншалтай юм гэдэг.

Останкинай телевышкэһээ холо бэшэхэнэ нэгэ гэрэй 38-дахи байрада Володиин хонходоходонь, урдаһаань адар томо бээтэй, хүниие соо харама хурса нюдэтэй, 90 шахуу наһанай үбгэн гаража ерэбэ. Энэнь Россиин эгээл һүүлшын факир Дмитриус Лонго байгаа. Дмитриус Лонго үе сагта дабагдашагүй факирай эди шэдитэй хүн байһан юм. Дэлхэй дээрэ тэрэл тархаануудые һургаха эдитэй һэн.

– Олон һэлмэнүүдые гэшхүүр болгожо үлгөөд, эри дээрэнь нюсэгэн хүлнүүдээрэ гэшхэжэ ябадаг шэдитэй һэн. Бусалжа байһан туулга амандаа балгаад гаргажа хаяхадань, халуун зандаа, гэрэй модон шала сорьёжо байгша бэлэй. Нюсэгэн бэээрэе бутарһан шэл соо хүльбэржэ наадаха аргатай хүн бэлэй, – гэжэ Владимир Александрович хөөрэнэ.

В. И. Лениниие хараһан, К. Э. Циолковскийе, А. М. Горькийе, И. Е. Репиниие мэдэхэ, эди шэдиингээ мэргэжэлээр дээрээ ахагүй иимэ хүнэй шаби болохо азатай байгаа. Д. Лонгодо 8 һарын туршада һуража, олон юумэ мэдэхэ, шадаха болоо, багшань өөрынгөө олон нюусануудта һургаһан юм. Тиигэжэ 1966 ондо Улаан-Үдээ, филармонидоо бусажа ерээд, бээ дааһан фокусник-иллюзионистаар ажаллажа эхилээ. Тэрэ гэхээр арбан нэгэн жэлэй туршада бэлиг шадабарияа улам мүлижэ, харагшадайнгаа сэдхэл баясуулан ябана.

– Ехэл хүшэр ажал даа. Наадахадаа хэрэглэхэ хамаг бүхы хэрэгсэлнүүдые хуу өөрынгөө гараар бүтээхэ хэрэгтэй. Гадна үргэлжэ шэнэ юумэ һанажа, эсэжэ сусатараа һорилго хэжэ нилээд дүйтэй болоод лэ, ендэр дээрэ гараха хэрэгтэй ха юм даа. Бэшэ бэлигтэй иллюзионистнүүдэй орёо хүшэр юумэ хэхые хараа һаа, нюусыень тайлбарилха гэжэ зобохош, ехэнхидээл

өөрөө ухаалан зохёохо бологдодог. Нэгэл хэдэг юумээ үргэлжэ харуулжа байхада, өөртэшнишье һонигүй ааб даа, – гэжэ Владимир Александрович юушьеб һанажа ядаһандал, дуугайхан һууба.

Сэнхирнуурнуудай Яруунынай магтаүдэһэн В. Цыренжапов юушьегүй хооһон газарһаа шэдитэ шадабарияа захалжа, үдэр бүрийн үсэд нэтэрүү ажалай хүсөөр республикынгаа арадай артист гэхэн нэрэ зэргэдэ хүрэтэрөө ургаад, мүнөө һаял дүшээ дабанхай, зохёохы наһанайнгаа эгээл түлэгтэ ажаллажа ябана...

Хүхюу хүгжэм доро ендэр дээрэ нэгэ хүнэй баймга багтажа орохо тэргэхэнүүд дээрэ хэгдэһэн ханза гаргана. Владимир Александрович харагшадай хаража һууһан талаһаань ханзын үүдэ нээжэ, хооһон ханза соо өөрынгөө туһалагша басагадай нэгыень оруулаад, үүдыень хаажа, тэрээхэн ханзаяа гурбан адлихан хуби болгожоху баана. Хуби бүхэнэйн 4 ханада байһан бишыхан нүхэнүүдээр соргохонууды хэрээһэлэн хэхэдэнь, зосоонь ороһон басаган яагаад аяар 6 соргохонуудаар ходоро, хэрээһэлэгдэн, гурбан хубида һалаһан ханза соо байгаа юм гэжэ харагшадай гайхаһаар байтар, соргохонуудаа һугалжа, гурбан хубида һалгаагдаһан ханзаяа һөөргэнь нэгэн болгож хамталаад, үүдыень нээхэдэнь, ороһон ганса басаганаймнай орондо гурбан басагад гүйлдэн гаража ерэнэ. Чехословакида үнгэрһэн конкуршоо бусамсаараа, 1985 ондо Ленинград хотын эстрадна искусствын творческо мастерскойдо жэлэй туршада ажаллажа, дээрэ хэлэгдэһэн номероо, мүн бусадыешье найруулан табижа ерээ һэн. Владимир Цыренжаповтай хамта тусхай коллектив боложо гараһан, Улаан-Үдэдөө хүгжэмэй училищи дүүргэһэн залуу басагад, иочин дээрэ Светлана Будажапова, флейтэ дээрэ Александра Данилова, чанза дээрэ Соёлма Санданова гэгшэд В. Цыренжаповай программые тусхай концерт болгон шэмэглэнэ. Оркестрэйн

хүтэлбэрилэгшөөр, өөрөө баян дээрэ наададаг Бимбажап Номинов ябалсана. Тэрэшэлэн концертдэнь Ленинградай консерватори дүүргэһэн залуу дуушан Виктор Хубаев болон тэрэл консерватори 1966 ондо дүүргэжэ гараһан, Владимир Цыренжаповай нүхэр Долгор Хунтохиева гэгшэд хабаадажа, бүришье гоё, үзэмжэтэй болгоно. Эдэмнай барандаа Ленинград хотодо эстрадна шэнэ коллектив боложо мүндэлөөд, һаял зохёохы ажалайнгаа аянда гараа ха юм даа. Гадна энэ коллективэй гэшүүн, оройдоол байгша оной хабар Улаан-Үдын хатарай училищи дүүргэһэн залуу хатаршан Лариса Донхорова А. Андреевэй хүгжэм доро манай оперо болон баледэй театрай балетмейстер О. Игнатьевай табиһан хатар уран гоёор гүйсэдхэжэ, программые улам үзэсхэлэн болгоно гэжэ хэлэлтэй. Ямарханшье концертын хахад амжалтань тэрэнэй хүтэлбэрилэгшэдһөө гэжэ дэмы хэлсэдэггүй ха. Энэ ушараар концертые хүтэлэгшэ, республикин олон тоото харагшадта үнинэй танил болоһон Зугдар Цыдыпов тушаа хэлэнгүй гаража болохо аал?

Институт дүүргэмсээрээ 1958 ондо Ленинградай «Сагаан хүнинүүд» гэжэ искусствын бүхэроссиин фестивальда лауреат боложо, тусхай дипломдо хүртэһэн Зугдар Цыдыпов Владимир Цыренжаповай концертые хүтэлхэдөө шог гаргажа, харагшадые баясуулжа шадана даа.

– Ябаһан лэ газартаа ажалдаа ехээр һанаата болодог, нэгэтэшые амар һуужа байхань харагдахагүй хүн даа, – гэжэ Зугдар Юмжапович Владимир Цыренжапов тухай хөөрэхэдөө, энэ ганса басаганай ороод, гурбан болоод гаража ерэдэг ханзые Ленинград хотын заводто өөрынгөө гараар бүтээгээд, энэ харуулжа ябана, – гэжэ үргэлжэлүүлнэ. – Эсэгынгээ мэргэжэл уг залгуулан дамжуулха хүн, эсэгын хамаг найдал – Даримань мүнөө Улаан-Үдынгөө П. И.

Чайковскийн нэрэмжэтэ хүгжэмэй училищидэ һуралсадаг.

Социалис оронуудай эди шэдитэнэй Чехословакиин Карловы Вары хотодо 1985 ондо болоһон уласхоорондын XX фестивальда Владимир Александрович мүн лэ Дариматаяа хабаадажа, конкурсын лауреадай нэрэ зэргэдэ хүртөөд, конкурсын алтан медаль абажа бусаа бэлэй.

СССР гүрэн соо «Мисс Магия» гэхэн нэрэ зэргэдэ хүртэһэн хоёрдохи хүн Дарима болоно. Түрүүшынхинь – урид Казахай ССР-һээ Сарра Кабиджинова байһан юм.

Дарима басаган хүгжэмэйнгөө һургуули дүүргэжэ, абынгаа энэ коллективтэ орожо, саашадаа суг ажаллахань лабтай.

Жаргалтай ябыш, Дарима!

1987 он.

САГААН СЭДЬХЭЛ

(зураглал)

Аяар тэрэ саанаһаа, молор найхан Монгол ороной хилэ зубшаһан мантан томо хада уула, ой тайгаһаа эхи абаһан хоёр ехэ жалга бии юм. Эдээнэй адагтахи нариншаг хоёр голой бэлшэр дээрэ Санагын совхозой эгээл холын үбэлжөөн оршодог.

Наяхан бидэ тиишэ зорижо ошобобди. Хадын хотирхой харгыгаар нилээд удаан нэшэжэ, одоолшые тэндэ хүрэжэ ерэхэдэмнай, эзэндээ абяа үгэн, хаб хара нохой хусажа, гэрэй үүдэн нээгдээд, үндэр бээтэй, үргэн хүдэр мүртэй хүн гаража, маниие ёһотойл хуушанай танил, дүтын зон мэтээр урин дулаанаар энеэбхилэн угтаба Нэгэ талаараа энэнь гайхалшыегүй хэн. Би Дамдин Дамбаевич Намсараевые үнинэй мэдэхэ, таниха байгаа. Бүри хори гаран жэлэй саана тэрэ Совет Армиин алба дүүргэжэ ерээд, Санага нютагтаа дунда һургуулида физкультурын багша байһан юм. Спортдо ехэ дуратай, өөрөөшье нилээд бараг спортсмен ябаһан энэ хүндэ заалгаһан байна. Нүгөө талаараа энэмнай анханһаа уужам даруу зантай, сэбэр сагаан сэдхэлтэй, хэнтэйшые, хэзээдэшые уулзахадаа урин дулаанаар урдаһааш харадаг хүн ха юм гэжэ нютагай зон булта мэдэхэ.

Тиимэһээ уулзаһаар лэ үни холын жэлнүүдһээ эхи абан, олон юумэ һанан һанан хөөрэлдэшэнэмнай гайхалгүй.

Дамдин Дамбаевич эгээл 13 жэлэй туршада энэ холын Сагаан-Бэлшэрэй гүүртэдэ гэр бүлөөрөө мал харууһалжа байна.

Мүнөө һанахадамни, энэ хүнэй оролдолгоор манай нютагай һургуулида физкультурын хэшээл угаа һонирхолтойгоор үнгэргэгдэгшэ бэлэй. Мүн хэшээлһээ гадуур сүлөө сагаа Дамдин Дамбаевичгүйгөөр үнгэргэдэг һурагшад тэрэ үедэ

хомор байхан ёһотой. Тэрэ элдэб һорилго, урилдаа барилдаа эмхидхэжэ, үхибүүдые олоор хабаадуулжа байдаг һэн гэжэ мүнөө элээр ханагшаб.

Хожомынь би өөрөө энэ совхоздо ажаллажа байхадаа, саг үргэлжэ тэрэнтэй уулзадаг, хөөрэлдэдэг байһанби. Аха нүхэртэй уулзаха, хөөрэлдэхэ, хэлэһэн юумыень шагнаха, хадууха гээшэ ехэ удха шанартай байгаа гэжэ ханагшаб. Би өөрөө малшанай бүлэдэ, мал соол эрэ болоһоншье хаа, малшанай ажалай арга дүрэ, баян дүй дүршэл, онол оншо тухай Дамдин Дамбаевичһаа олон тоото зүб мүртэй һургаал, заабаришье нилээд абаа бээб.

– Бүри 1960-аад онуудаар спортын талаар Санага нютагай нэрэ солье хамгаалжа суурхаһан волейболистнуудай командые Та бии болгожо, амжалтатай ябагша бэлэйт. Тэрэ үедэ бэрхээр наадажа ябаһан минии классай хүбүүд Аюша Уржанов, Владимир Пренглаев, Василий Бальжуров болон бусад олониие Та хурган хүмүүжүүлһэн байхат, – гэхэдэмни, Дамдин Дамбаевич энеэбхилэн:

– Яһала ябагдаал хааб даа. Урдань гүйгөөшэ ябаһан морин хүгшэрхэдөө, унага, даагадай тангаршаан гүйлдэхые хараад, нюдэнһөө нулимса гоожуулдаг гэлсэгшэ һэн. Тэрээн шэнги залуу ябаһанаа ханахадам ехэ һонин, заримдаа гунигтайшье шэнги байдаг, – гэнэ.

Нээрээшье урдань хэһэн хайн хайхан хэрэгүүдтээ ханаан соогоошье хаань эрьен бусажа, дурсажа һуухадаа, энэ мүнөө хэжэ байһан хүшэр ажалһаа ойро зуурашье холодожо, сэдхэлээрээ амардагшье байгаа аалам? Тиигэжэ хэлэхэдээ, холын гүүртэдэ малшан болошоод, энэ гуниглажа, халаглажа ябана гэнэгүйб. Энэшье ажалдаа тэрэ одоол оролдосо ехэтэй, үнэн сэдхэлһээ хүдэлдэг хүн юм гэжэ нютаг нугадаа үнинэй мэдээжэ болонхой. Ондоо хүнгэншэг ажалда орошье гээ хаа, эндэһээ ошохогүй хүн шуу.

– Нургуулида физругээр хүдэлхэнэй удаа хоёр жэлэй туршада совхозой отделение эрхилэгшээр ажаллааб. Энэ хүдэлмэрийн хара хүлхэ адхуулдаггүйшье хаа, хүнгэн бэшыень хайн мэдэхэб. Тээд ёһотойл улаан гараараа барижа хэхэ, бүтээхэ, туйлаһанаа хараха ажал хэхэйб гээд үнинэй ханагша һэм. Трактористаар хүдэлөөд, ойро зуура адуушаншые болоод туршааб. Тиин 1976 ондо малшан боложо, эндэ нүүжэ ерэхээр мүнөө хүрэтэр байналби даа, – гэжэ Д-Ц. Д. Намсараев хөөрэнэ.

Холын ой тайгын дунда оршодог Зэдэ голой үбэлжөөнүүдтэхи малшадта Санагын совхоз зайн галай гэрэл оруулһаар үнинэй юм. Гэбэшье энэ гол соогоо бүришье хаа холо, харгыһаа хажуу, таһархай газарта байрлаһан Моото, Дотоожо, Зуузайхан, Сагаан-Бэлшэр нютагуудай гүүртэнүүдтэ зайн галай бахананууд хүрэжэ ошоогүй.

– Сэнхир экранаа хараха аргагүйһөө байха, хүнинь керосинай лаампаханай гэрэлээр байдаг Сагаан Бэлшэртэ малшадаар хүдэлхээ ошохо дуратайшуулай, залуу зонһоо байха наһатайшье хүнүүдэй, олдохонь хүшэр юм. Дамдин Дамбаевич олонхи ушарта наһанайнгаа нүхэр Викэтэй энэ таһархай газарта хожуулан лэ үлэшэдэг байгаа. Гурбадахи малшанаар ерэхэн залуушуул бага зэргэ хүдэлөөд лэ ябашадаг, энэнь заншал болонхой һэн. Һаяхан болотор иимэ байгаал даа. Мүнөө һүүлэй хоёр жэлдэ зайн галай хүрэжэ ошоогүй гүүртэнүүдтэ барандань багахан электродвижогууд табигдажа, хэрэгтэй сагтань гэрэл носоогдодог, киношье харуулагдадаг, телевизоршье тодхохо аргатай болгогдоо.

– Урдань оройдоо мартагдаһан гэхээр байдалтай байһан Сагаан-Бэлшэр мүнөө танигдахаар бэшэ болонхой. Малшадтай гэрэй хажууда совхозой адуушад шэнэ байшан барижа ороо, бани баригдаа, сүлөө сагтаа телевизор харадаг болоо. Хэдэн жэлэй урда тээ Санагын совхоздо хайн дуранай хилын харуулай дружина эмхидхэгдээ һэн. Дамдин Дамбаевич дружинын

гэшүүн болохоор мүнөө хүрэтэр нүхэдэйнгөө найдал дүүргэжэ, нангинаар энэ албаяа сахижа байдаг хүн. Забайкалин погранична округой частиин хилын харуулшад энэ тойронхи хэдэн арбаад километр зайда ажаһууһан зоноор хөөрэлдэхэ, ойлгууламжын хүдэлмэри ябуулха найдамтай нүхэртэй болонхой, тэрэнээ саг үргэлжэ эрьежэ, хөөрэлдэжэ байдаг юм. Ой тайга, хада уула газарта ямаршые ушар тохёолдожо болохо бшуу. Саг үргэлжэ һэргэг ябаха тухай Дамдин мартадаггүй, ошоһон, ерэхэн зондо, нүхэдтөө захижа, ойлгуулжа байдаг.

Эсэгэ ороноо хамгаалгын дүлэтэ шэрүүн дайнай түлэг үедэ, 1942 ондо, түрэхэн хүбүүхэн дайнай һүүлээрхи хүшэр бэрхэтэй, хооһон нойтон жэлнүүдэй гашуун амта нилээд лэ үзэхэн гээшэ. Эгээл тиимэхээ ядарал зоболон соо эрэ болоһондоо гү, али анханай табисуураар гү, юрэдөөл, эльгэ нимгэнтэй, газар дэлхэйдэ амилжа ябаһан амитан бүхэниие хайрлаха, өөгшөөхэ сагаан сэдхэлтэй хүн гэжэ ньютагайхиниинь тэрээн тухай хэлсэдэг. Гансашье энэ бэшэ, Д. Д. Намсараев совхозойнгоо эгээл дүршэл шадабари ехэтэй эрхим малшадай нэгэн юм. Үнгэрхэн жэлэй дүн харая. 1987-1988 онуудай малай үбэлжэлгын эхиндэ 140 толгой эмэ хашарагуудые тушаажа абаад, гансаханшые толгой гарза хоролтодо оруулангүй зуһаландаа буугаа бэлэй. Сахюурта голой эрьедэхи үзэсхэлэн гоё байгаалитай, юугээрээшьеб үбэлжөөнэйнь нэрые хануулһан, малшанай өөрынь сэдхэлдэ тааруу Сагаан-Жалга гэжэ газарта түхээрэгдэхэн зуһаландаа баһал хайнаар зуһажа гараа.

– Бэрхэтэйшэг үбэлэй һүүлээр зуһаландаа ороходоо, үхэр мал болоод малшаншые одоол нэгэ заа амардаг гээшэ. Теэд манайшни тиимэ амаралтамнай аюултайхан лэ байдаг. Малаа ойро зуурашые харууһагүй орхижо болохогүй. Тайгын эзэн – баабгай эндэмнай элбэг. Үнгэржэ ерэхэдээ, бэлшээри дээгүүр дээрмэдэхэнээ хэтэрээд, гэрэйшни газаагуур зайгуулгадаг, зобоодог амитад бии. Үнгэрхэн зун яаха аргагүй нэгэ үхэрөө

баабгайн хүнэнэн болгооб. Үшөө ээллэжэ гараа гээшэб гэжэ хананаб. Энээнэй саадахи 1987 оной зун манай эндэ 10 үхэр баабгайда барюулаа нэн. Малшадташые добтолно. Манһаа дээшээ Холтоһондо зуһажа байһан малшан Цырен-Жап Гундуев баабгайн эдижэ байһан һэе дээрэ ойлгомторгүй гаража ерээд, тэрээндээ барюулан алдаа. Ямар ушарһаа юм, бү мэдэе, гэнтэл аржаганаад, Цырен-Жап тээшэ гүйжэ ерэнэн арьяатан, хажуудань туласа ерэмсээрээ, халба унажа, голой бургааһа руу талиигаа ха юм. Заяаниинь лэ хараа бээ. Айжашые үрдеэгүй Цырен-Жап гэртээ хүрөөд, сайлажа һуухадаа, бүхы бэеынгээ шэшэржэ байһые мэдэрээ юм ха гэжэ энеэлдээн болоо нэн, тохёолдоһон аюулай бараг хайн үнгэрхэдэл энеэлдээ бээбди. Үнэн дээрээ энэмнай энеэдэн бэшэ, Санагын холын малшадай ёһотойл зоболон болонхой даа, – гэжэ Дамдин Дамбаевич хэлэнэ.

Үнэхөөрөө иимэ бэрхэтэйхэн асуудал эндэ бии. Хадануудай забһараархи голнуудаар байрладаг эндэхи малшад, адуушад баабгайда малаа барюулна аа гүбди гэжэ айжа, мэгдэжэ, нилээд зоболон үзэдэг, яаха хээхээшые оложо ядадаг байна.

– Энэ ушарһаа гүүртые даагшада гү, али гүүртэдэ байһан коммунистда, депутатда гү, али юрэл томоотой нэгэндэнь буунуудые дари, һомотойнь үгэхэдэ болохо байгаа. Намар агнуурийн хаһада агнуурийн эмхи зургаануудтай хэлсээ баталжа, дуратай хүн буу абажа агнана ха юм. Бидэндэ буу барюулхаяа юундэ айнаб? Бэе дээрээ даажа абахадаа, хүн ямаршые сагта нарин нягта ябадаг. Хэлсээ баталжа абаһан бууһаа боложо, гэнэ оһол болобо гэжэ дуулдагшагүй. Бидэ ниитын адууһа мал хаража, хамгаалжа байна ха юмбиди. Теэд улаан гараараа юу хэхэбши даа? – гэжэ тэрэ хэлэнэ.

Дамдин Дамбаевичай малшадта буу үгэхэ тухай хэлээшэнь зүйтэйл гэжэ ханамаар. Баабгай элбэгтэй аймагуудай хүтэлбэрилэгшэд доро дороо адуу малаа аршалжа ябаһан

малшадайнгаа аюулгүй, айн зобонгүй хүдэлхынь түлөө
ханалаа табиha ёhotой гэхээр. Түргэн шийдхэхээр болоhon
асуудал энэл ха юм.

1964 онhoо партиин гэшүүн нүхэр Намсараев мүнөө үбэлэй
үедэшье үхэрнүүдээ тобир тарганаар ондо оруулжа байна.
Урзанда даажа абаһан эмэ хашарагуудаа һайнаар үбэлжүүлээд,
ерэхэ хабартаа-зундаа ороондо оруулхаар томо гунжад
болгонхой.

...Үбэлэй үдэшын һонорто бэлшээриһээ бусажа ябаһан олон
малай туруун доро саһанай шарьяха, шааяхые шагнан, тэдэнэй
хойноhoо ябаһан үндэр хара моритой, хүдэр бата бээтэй энэ
хүниие харахадаа, иимэл найдамтай хүнүүд хэзээдэшье
ажабайдалай, ажал хэрэгүүдэймнай ёhotойл түшэг тулгуури
болодог байна гэжэ ханаа һэм.

1989 он.

«АГЛАГ ТЭНЮУН ДАЙДЫНГАА АША ҮРЫНЬ ХАРЮУЛҮАЙБ...»

(очерк)

Мянгаад жэлдэ нэгэл янзаар, нюруу дээрэнь юунэйшье боложо байһые обёорхо забдагүй хэбэртэй үдэр, хүнинүүдээ хэлгүүлэн, эрьелдэжэ байһан энэ түхэреэхэн юртэмсэ дээрэ хүн гээшэ мүнделжэ гарахадаа, нэгэл ушартайхан мүнделдэг байһан байха. Үхибүүдэй бишыхан хаһада юун хэрэгтэйб даа? Эхэ, эсэгийн энхэрэл элбэг, хоморшье байг, олдohon тэдыхэнээр гэдэлхэнээ бордойлгожо абаад, унтаха, наадаха. Ондоо юум? Хубсалаа юм ааб даа. Байн хургуулиин наһа гүйсэжэ, эрдэмэй далайда гараха. Хүн гээшэ долоон наһа хүрэтэрөө бурханай гарта гэлсэдэг. Юунэй түлөө эдэ бүгэдые тооложо һуунаби гэбэл, хүн бүхэнэй эгээл жаргалтай хаһа – үхибүүн үень ямараар, ямар байдалда үнгэрнэб, энэнь саашанхи хуби заяандань горитойхон нүлөө үзүүлдэг гээшэ. Эрдэмээ гүйсөөжэ, өөрынгөө шадалаар бээ абажа ябаха сагайнгаа ерэтэр эхэ, эсэгһээнэ эхилээд, бусад олон түмэн арад зоной аша буянгаар энээхэн дэлхэйдэ хүн шанараа мэдүүлжэ захилдаг байна. Өөрөө өөртөө гүйсэд эзэн болоторнай хэды жэл үнгэрнэб?

Саашанхи ажабайдалдаа хайн, хайхан харгы шэлэһэн хамаг зон энхэрэл, эдэе хоол, эрдэм мэргэжэлэйнгээ түлөө энэ болгожо табиһан арад зондоо үритэйб гэжэ үргэлжэ ханажа ябадаг байһан байха. Тиигээд лэ бүхы наһан соогоо үриез бусааха, үри хүүгэдые үдхэжэ, хүлыень дүрөөдэ хүргэжэ табиха (үринь мүн лэ үриез бусаана ааб даа) – энэл даа ганса наһанай нангин зорилго.

Һүрөөтэ ехэ дайнай дүүрэлээр оройдоол долоохон жэл үнгэрөөд байгаа. Тэрэ үеын хүдөөгэй ажабайдал мэдээжэ юм

ааб даа, элдэб долоон бэрхэшээлнүүдые тоолоһоной хэрэг огтошье үгы, гэбэшье хүдөөгэй зоной сэдхэл ямар далай шэнги тэниглэн гээшэ һэм? Иимэл ажабайдалай гүн сооһоо һайхан сэдхэлтэй зон олоороо ургажа гараһан байха.

1952 он. Арад зондоо айхабтар олон бэлигтэй зоние бэлэглэһэн Агын дайдада үшөө нэгэ бэлигтэй басаган энэ жэлдэ түрөө бэлэй. Ага тосхонһоо Могойто зорижо гарабалтнай, аянайтнай эгээл тэгэндэнь Ага голой эрьедэ, ара тээшээ талатайшагхан хабшуу газарта, Ага-Хангил гэжэ тосхон байха. Эндэ хоёр басагад, нэгэ хүбүүтэй Батын Бальжиниматан үшөө нэгэ басагатай боложо, тэрээхэн басагаяа Хажадма гэжэ нэрлээ бэлэй.

Үнэр бүлын одхон Хажадмагай бага наһан дайнай хойто жэлнүүдэй бүхы үхибүүдэй ажабайдалтай тон адли байһан байгаал аабза, хэнэй байгуулһан онсо, тусгаар байдал байхань һэм.

Улаанхан занданаа ургуулһан
Уһанхан булагай һайханиинь бэ?
Уладай байдалые һайжаруулһан
Улаанхан хуулиимнай һайханиинь бэ?

Ага голой шугы соогуур хотирон ошоһон харгыгаар, Дондог уулын саада бээдэ оршодог Нарин хүрэхөөр зорижо гараһан мори тэргын яаралгүйхэн гэшхэдэл доро эдэлһэн энэ дуунай аялга эрьеын зоргоор годирон урдаһан Ага голой шууяантай ниилэн зэргэлжэ саашалаад, зэрэлгээтэ талаяа торгон долгёороо нэмэрин хушаһаар, таража замхана... Бишыхан Хажадма, хэнэйшьеб тэргэ дээрэ хайша хэрэг табижархиһан монсогорхон сумаа шэнги, тэргын хэлбэлзээнэй зоргоор, хамаг юумээе хуу мартажархёод, эжынгээ хонгёо аялга доро һажан дуурана...

Эжын түрэн газарта
Энэл нажартаа ябанхайб.
Сэleen, талаараа, гансата,
Сэдьхэл, бодолым абанхай...

Тоб гэмэ монсогорхон бээтэй чанза тэбэриһэн эхэнэрэй бүдүүшэгшые хаа, зөөлэн абятай меццо-сопрано хоолойгоор уринаар уянгатуулан, энэ дээрэ үгтэһэн М. Самбуевай үгэнүүдтэй дуунай аялга гаргажа, ендэр дээрэ зогсохонь нюдэндэ харагдахадал гэнэ.

Иигээд байхадаа республикымнай габыята артист Хажадма Аюржанаева тон элихэн тобойжо танигдаба хэбэртэй.

– Эжымни аргагүй гоёор дууладаг байһан юм. Илангаяа «Улаанхан занданаа ургуулһан...», – гээд эхилдэг дуунда ехэл дуратай һэн, саг үргэлжэ энэл дуугаа дууладаг бэлэй, – гэжэ Хажадма Бальжинимаевна дурсан хөөрэнэ.

Үри бээдээ бэлэглэһэн бэлиг шадабарияа Цымпилма хээтэй олон жэл соо шагнажа, дууша басаганайнгаа бэлигээр омогорхожо ябаа ха юм. Алтан энэ юртэмсын бэрхэшээл дүүрэн далан дабаа гаталжа, аша зээнэр, үри бээнэр, айл зонтоёо хахасаһан байна.

Батын Бальжиниматан дүрбэнхүүгэдтэй һэн гэжэ мэдэнэбди. Ехэ басаганиинь Цырен-Дулма 1939 ондо түрэн, мүнөө наһанайнгаа амаралтада гаранхай, хонин хүрэгөө дахажа мүн лэ хонгёо һайхан хоолойгоороо хээрэ талаая, хангай дайдаяа баясуулан хангюурдажа ябаһан байха. Хоёрдохинь хүбүүн – Мүнхэ-Жаргал, 1945 оной, колхозой малшан. Удаадахинь – басаган, Дарима, 1947 оной, нютагтаа мүнөө наймаалагшаар ажаллана.

– Ахамни, эгэшэнэрни барандаа һайхан хоолойтойнууд, Цырен-Дулма эгэшымни үхибүүдын мүн лэ һайханаар дууладаг юм, – гэжэ Хажадма хөөрэнэ.

Батын Бальжинима бэлигтэй бэрхэ үри хүүгэдэйнгээ аялга найхан дуунуудыг шагнажа, оршолонто энэ дэлхэй дээрэ олон жэлнүүд соо ябаха хубигүй байшоо, эртүүр, хүүгэдэйнгээ багада, алтан дэлхэйтээ хахасаж аялхан байна.

...1967 он. Арайхан гэжэ арбан зургаагаа алхахан, үшөөл гүлмэрхэн басаган дуушан болохом гэжэ Улаан-Үдэ ерэбэ. Нютагһаань гурбан басагад ерэхэн байгаа. Тэдэнэйн нэгэн мүнөө арадай дуунуудыг гоёор гүйсэдхэдэг Ешин-Хорло Гомбоин болоно. Тиигээд лэ Улаан-Үдын П. И. Чайковскийн нэрэмжэтэ хүгжэмэй училищидэ ерэжэ, одоол даруухан, түбшэн зантай Леонид Мелиховэй заадаг домрын класс дүүргэжэ гарахан юм. Хажадма тэрэ хүнэй ударидалга доро классическа хүгжэм гэшые мэдэхэ болоо. Леонид Мелихов ехэ наринаар инструмент дээрэ наадаха техникэдэ хургаа, тэндэл хургануудын хурдан гүйсэтэй болоһон байха. Хажадма училищиеэ дүүргэжэ гарахадаа, бүхэли концерт наадажа шададаг болоод гараа бэлэй. Энээнһээ гадна багшань консерваторидо орохоор хургадаг байгаа.

– Үгы хаа, «борохон» хүгжэмшэн ябанхаар, хүгжэмэй багша болоорой, – гэжэ заадаг байһан юм. Консерваторидо орожо хураха хүсэлын булижа, ябаха гэжэ шийдээ. Теэд эгээл ехээр шийдэхэн энэ хүсэлын хүсэндөө хүрэхгүй байшоо. Ушар юуб гэхэдэ, тэндэ ошоходоо, өөрын тиимэ инструмент Хажадмада байхагүй байба. Москвада Сержантов гэжэ мастер домро хэдэг, мүнгэтэй хаа, тэрэ хүндэ домро хүүлэжэ абаха арга байгаа, гэртэхэн мүнгэ захижа асаруулаад байтарнь, талаан буруулжа, тэрэ мастерын үни холын командировкодо ябашаһан байгаа. Тиигэжэ консерваторише бүтээгүй, училищингээ зууршалгаар дуу, хатарай «Байгал» ансамбльда хүгжэмшэн боложо ороо. «Байгал» ансамблиин буряад оркестртэ юунэйн домро байба гэшэб, түхэл маяг, аялгаараа дүтэрхы чанза дээрэ наададаг болобо.

– Хажадма училищи дүүргэмсээрээ манай ансамбльда орожо, чанза дээрэ наадажа захалаа. Хүдөө, газаа ябахадаа хүнгэн, шархааха гэжэ мэдэхэгүй, нээрээ амар һэн даа, – гэжэ Ч. Г. Шанюшкина дурсана.

– Наадаһаар байтараа, үнишье болоогүй, дуулахамни гэжэ хажуудам дүтэлөө. Тиигээд лэ хоюулан хэшээлнүүдые үнгэргэдэг болобобди. Гастрольнуудта гаралган гээшэмнай одоол захагүй олон һэн даа. Эдэ гастрольнуудта ябалган гээшэмнайл хайн дуунай хургуули боложо үгөө. Яһала хайн дууладаг болоо, – гэжэ Чимита Григорьевна хөөрөөгөө үргэлжэлүүлнэ.

– 1971 онһоо дуулажа захалаа бэлэйб. Чимита Григорьевна Шанюшкина энэ мэргэжэлдэмни яһалахан туһа хүргэһэн хүн юм. 1972 онһоо солонуудыг дууладаг болоо һэм. Клавдия Шулуновагай али нэгэн шалтагаанаар үгы байбалнь, орондонь дууладаг болобоб, – гэжэ Хажадма Бальжинимаевна хөөрэнэ.

Москва хотодо 1973 ондо үнгэрһэн манай республикын искусство болон литературы декадада хабаадалсаһан хоор соо Хажадма хоёрдохи алыт дуулалсаба.

– Иигэжэ Базар Очирович Цырендашиевой намайе шэлэжэ оруулһанайнь һайгаар буруугай бэлшээриһээ гараба гээшэб, – гэжэ Хажадма энеэбхилэн дурсана.

Уянхан гараараа хүзүүдээд,
Ухаае ехээр хүлгүүлээ.
Урихан налгай зангаараа
Үйдхарым сэлмээн тараагаа...

Мэдээжэ романсын эдээхэн үгэнүүды уншамсаараа, эрхим дуушадаймнай нэгэн байһан Бадма Балдаков эзэлүүдгүй нюдэндэтнай харагдаба бээ? Хүхюу, хөөрүү, гайхалтай гоёор дууладаг энэ ехэ артист Хажадмагай хуби заяанда айхабтар

ехэ нүлөө үзүүлхэн юм. Б. Балдаковой ударидадаг бригадада Хажадма оролсожо, хэдэн жэлэй туршада хүгжэмшын, дуушанай хайн гэгшын хургуули гараа.

– Ехэл гоё тембртэй баас хоолойтой хэн. Москвада Иван Сусанинай партиие буряадаар дуулахан байха. Одоол жэгтэй, гайхамаар хүн хэн, – гэжэ Хажадма энэ олоһон мэргэжэлэйнгээ хүтэлбэрилэгшэдэй нэгые урин дулаанаар дурсан хөөрэнэ. Иигэжэ энээхэн бүлэг республикынгаа бүхы аймагуудаар, Шэтын, Эрхүүгэй областнуудаар яһалашье гастрольдо ябажа, ажалша зоной зүрхэ сэдхэл амаруулдаг, сэнгүүлдэг байһан юм.

Хүн гээшэ хэзээшье хаа, нэгэтэ өөрын гал гуламта тухай бодомжолжо захалдаг гээшэ бэд даа. Тиигэһээр Хажадма хадамда гараа. Гастрольнуудшые үсөөрбэ, 1975 ондо хүбүүтэй боложо, хашалангүй ябаһан хаһашье үнгэрбэ. Үри хүбүүгээ энхэржэ, хүнэй зэргэ хүн болгожо табиха эхын үүргэ гээшэ, хэдышые дуулаха, наадаха дуратайшые хаань, булихал ёһоороо булиба ха юм даа.

1977 он. Хажадма Буряадай Гостелерадиогой (хожомын гүрэнэй телерадиокомпани) арадай инструментнүүдэй оркестртэ ажалда оробо.

– Б. Цырендашиев Г. Дашабылов хоёрой бэшэһэн «Энхэрэл» гэжэ дуун минии түрүүшымни дуун, – гэжэ Хажадма Аюржанаева хэлэнэ.

Хабсагайн дундуур
мушхаран урдаһан
Худан голнай үерлөөл...

Республикынгаа эрхим бэрхэ хүбүүд, басагадые захаһаань абаад тоолохо, нэрлэхэ болоо хаа, барандаа шахуу юундэшьеб даа, хүдөөгэйл байхаа ханадаг. Дэлгэр сэдхэлтэй хайхан зоной үри хүүгэдшые хайн мэргэжэлтэд, хайн хүнүүд боложо ургана ха юм даа гээд ханагдаха юм.

– Хажадмагай эгээл сэнтэйнэ юуб гэхэдэ, хоёр мэргэжэл тэгшэ шуудалхан хүн гэшэ. Республикымнай эрхим дуушадай, эрхим хүгжэмшэдэй нэгэн, – гэжэ Чимита Григорьевна шабияа энхэрэн дэмжэнэ. – Мүн буряад хэлээ хайн мэдэхэ, түрэл хэлэн дээрэ хайса хэлэхэ, энэнь хабатай, – гээд нэмэнэ. Тиихэдэ үнгэрһэн жэл Хажадмагай сольно концерт филармониин зал соо үнгэрөө, хоёр отделенитэй ехэ концерт яһала хайн үнгэрбэ һэн, – гэжэ Чимита Григорьевна онсолон тэмдэглэнэ бэлэй. Саашань хэлэхэдэ: – Хажадмамнай буряад арадай дунда дэлгэрһэн олон тоото дуунуудай түрүүшын гүйсэдхэгшэ болоно. Репертуарын аргагүй ехэ. Тэрээн соонь бүхы композиторнуудай дуунууд оролсоно. «Хүлээгээрэй», «Энхэрэл», «Ерэхэб гээ бэлэйш» гээд лэ, үшөөшье олон дуунуудые хэншье Хажадмаһаа үлүү дууланагүй, – гэбэ. Дундаршагүй баян, уян нугархай дуу хүгжэмөөрөө республикынгаа арад зонһоо гадна, Монголой, Японой, Франциин, Голландиин харагшадые гайхуулхан, баясуулхан байха.

Хажадма Бальжинимаевнагай хоёрдохи хүбүүниинь – Александр, 1982 ондо түрөө.

– Ехэ хүбүүмни, Андрей, хоол бэлдэхэ тусгаар дүйтэй, ехэл дуратайгаар шанаха, шараха. Юуншье гэхэн амтатай хоол бэлдэдэг гэшэб! Иигээд лэ концерт нааданһаа орой болгоод, гэртээ орожо ерэхэдэшни, бэлэн хоол угтажа байха, – гэжэ Хажадма эхын энхэргэн абари харуулан омогорхоно.

Эндэ тэндэ болоһон концертын дүүрэмсээр лэ:

– Зай, битнай, иигээд лэ, гурбан эрэшүүлдээ ябахам даа, – гээд лэ Хажадмаа нэгэтэ түхээрһэн гуламта тээшээ, хүбүүдтээ, нүхэртөө яаража ошодог гэжэ нэгэ танилни хэлээ бэлэй. Ондоогоор тээ дарганьшьегүй, хүбүүдээ хүнэй зэргэ хүн болгожо табиха эхын нангин уялга бусад олон тоото уялгануудһаань булюу хүсэтэй байдаг юм бээ.

Бусад олон тоото уялганууд...

Бурханай заяаһан һайхан хоолойн, бэлиг шадабариин байһан хадань тэрэ һайхан дуунуудые арадтаа дамжуулан дуулаха уялгатай. Иимэл бэлигтэй түрөө хадаа, иигэжэ зоной дунда нэрэеэ нэрлүүлжэ ябахадаа, арад зондоо дуулажа ябаха үритэйб гэжэ ойлгодогынь, үсэд нэтэрүүгээр оролдожо, энээхэн нангин уялгаяа аһан дуратайгаар дүүргэжэ ябадагынь юунһээшье үлүү сэгнэмээр байна. Хаанашье ябаад, хүн зоноор хөөрэлдэхэдөө, дуушад тухайл захалаа һаашни, заатагүй, Хажадма гэжэ нэрлэнгүй үлэхэ хүн хомор байдаг.

Республикын габьяата артист Хажадма Аюржанаевагай баян репертуарай иимэ нэгэ үгэнүүдээр энээхэн очеркоёо түгэсхэхэ һанаатайб. Эдэ мүннүүд Хажадмагай хамаг бодол, хамаг эрмэлзэлыень тон тодорхойгоор харуулна гэжэ һанагшаб:

Залгаа олон хүтэлнүүд,
Замай холы дабажа,
Аглаг тэнюун дайдынгаа
Аша урынь харюулһайб.

Шагнагты. Хажадма дуулана...

СЭНХИР ТОРГОН ХҮБСЭГЭЛ, САЯАН ХАНГАЙ, МУНДАРГА...

1. БУРЯАД ТЕАТР АЯНДАА

2006 оной зунай хаһада Гүрэнэй Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ Буряад драмын академическа театр республикынгаа баруун урда аймагуудаар амжалтатай найнаар ябажа байна. Энэ үедэ Россиин габыата артист Олег Бабуев, Буряадай арадай артист Должин Тангатова, Буряадай габыата артистнар Саян Аюшеев, Дарима Лубсанова, нютагай басаган Надежда Мунконова, артистнар Баяр Дондоков, Дарима Цыденова, Болот Динганорбоев, Жажан Динганорбоева, Солбон Субботин энэ нарын хоёрто Түнхэнэй аймагай Хэрэн тосхондо гастроль нээлгын хүлгөөтэй хүгтэй баяр зугаа дэлгээд, 13 болотор аймаг соогуур амжалтатай, урагшатай айлшалаад, хүршэ Монгол ороной Хүбсэгэл аймагай арад зонтой гурбан үдэрэй туршада уулзажа, аяар холын, аглаг үндэр Ахын аймагаар аялга дуунуудаа дуулажа, зүжэг наадаяа табижа ябана.

Доржо Сультимовай арадай аман зохёол, домогууд дээрэ үндэлжэ бэшэһэн «Амиды зула» гэхэн хүхюухэн зүжэг түнхэнэйхидтэ тон дулааханаар угтагдажа, түрэл хэлэн дээрээ наадажа байдаг театртаяа удаанай уулзаагүй зона аяма халуунда ангаһан мэтэ сэдхэлэйнгээ «ундыень харяжа», юрэдөөл хоёр талаһаа бэе бэендээ яараһан зүрхэнүүдэй эльгэлһэн эгээл ульһатайхан уулзалганууд болобо даа гээд баяртайнууд.

Дээрэ нэрлэгдэһэн зүжэгһөө гадна манай найруулагша Баярма Жалцановагай найруулан табиһан энеэдэтэй, шогтой, дуутай, хатартай концерт мүн лэ тэрэл тосхонуудаар харуулһан артистнарнай энэ жанрта наадахадаа дээрээ ахагүй бэрхэ

байханаа гэршэлжэ, харахаяа ерэнэн хүнүүдэй сэдхэлдэ шэнгэжэ шадаһан байбад.

Театрай гастрольдо ябахада хамаг ябадалын хүтэлбэрилэгшэһөө гол түлэб дулдыдадаг. Эндэ театрай директорэй театр харагшадай талаар асуудалнуудаар орлогшо, Буряадай соёлой габыята хүдэлмэрилэгшэ Маргарита Максимовна Цыренова хүтэлбэрилэгшэ боложо гараад, ехэхэн үүргэ дүүргэжэ ябана. Соёлой түбүүд, байра байдал, эдэе хоол, аян ябадал, бензин-харшин гээд лэ захигүй олон асуудалнууд үдэр бүри нэгэ доро тархи дээрэнэ унажа байдаг, тэрээнһээ гадна зар тунхаг, билет худалдаха гээд баһал нобшохон ажалнууд. Томоотой, журамтай, тиихэдээ суг ябаһан нүхэдтөө хүндэтэй М. Цыренова гастрольдо ябаһан театрай амжалтын гол үндэһэнүүдэй нэгэн болодог байха.

Энэ нарын арбан гурбанда би Аршаан хүрэжэ артистнартаа хамтараад, театрайнгаа үшөөл найдамтайхан КАВЗиктаа һуужа, саашаа Түнхэнэй түхэреэнээр үгсэжэ, Нилэй даяанай хиидэй аршаан-амаралтын газар (Нилова Пустынь) алад гараад, Хойто-Гол тосхон хүрэжэ, концерт харуулбабди. Холын хүдөөгэй хүнүүдэй хүлэжэ ядаһан элихэн байна. Захын энэ тосхондо соёлой байшан тон уринаар, зохидхоноор баригдаһан, газаагаашье, зосоогоошье эзэн хүнэй гарта байдаг гэжэ элихэн.

– Артист байха гээшэ гоёл даа. Хатараад, дуулаад, наадаад, отолһайндэrmэтэжабайдалсооябахаш. Жаргалтайлзонартист болодог байһан байха, – гээд олохон ушарта хүнүүдэй хэлэхэ дуулдажа байдаг. Энэнь зүбшье юм бээ, гэбэшье хатараад, дуулаад, наадаад ябахын тула үдэр һүнигүй, үргэнэ нойргүй үсэд нэтэрүү ажал туйлажа гараха хэрэгтэй. Тиигээдшье хүн үсэд нэтэрүү оролдолгын лэ ашаар артист болошодоггүй гэжэ мэдээжэ, тэрэ хүндэ бурханай заяаһан бэлиг, юрын маанарһаа ондоохон гол байха ёһотой. Артист болоходоо хүнэй сэдхэл эмнэхэ хүндэхэн уялга толгой дээрээ даажа абаад, үндэр нэрээ

нангин гамнажа, тэрээхэн уялгаяа бээлүүлэн, арад зондоо үнэн сэхээр алба хэхэ – иимэл хубитай хүн артист болохо ёһотой гээд ханагшаб.

Буряад драмын театрай артистнар өөрынгөө хайхан нэрэтэй суг түрэл театрайнгаа нэрэ хүндые дээрэ үргэжэ, нангин гамнажа ябадаг, хэдэн үдэрэй туршада артистнартаа суг ябахадаа, энэнь нээрээл үнэн гэжэ өөрынгөө урданһаа байһан этигэл батадхажа бусабаб. Артистнарнай Түнхэнэй аймагаар арад зонтоёо уулзажа ябахадаа, аймагай толгойлогшо Н. Д. Петуховой тон анхаралтай харгалзалга доро Аршан курорт дээрэ түбхинөөд, аймагай нютагуудаар ябажа байба. Гэр бүлэһөө бүхэли нарын туршада гараад, үдэр бүри автобус соо һэжэрүүлжэ, мүнөө жэлэй гайтай һонин сагай уларилда мүнөөдэр халуудажа, үглөөдэр хүлдэжэ ябахадашни халуун хоол, зохид байра, амгалан нойр гурбан лэ түбхын түрүүн хэрэгтэй байдаг.

Хойто-Гол тосхондо 13-най үдэшэ концерт харуулжа, удаань Туранда «Амиды зулаяа» харуулаабди. Концерт нааданай амжалтатай гарахын түлөө артистнартаа гадна театрай ондоо хүдэлмэрилэгшэд гэжэ байдаг. Хэдэн олон жэлнүүдэй туршада театртаа амжалтатай хайнаар ажаллажа, алдар нэрээ хайн хайхан талаһаань нэрлүүлжэ, үнэн сэхэ хандасаараа түрэл театрайнгаа нэрэ хүндые үргэлсэжэ ябадаг бүлэ – абья хабсаргадаг, дамжуулдаг цехые даагша Данзан Тангатов, тэрэнэй наһанайнь нүхэр, хубсаһа саг үргэлжэ бэлэн байлгаха талаар цехэй ахалагша мэргэжэлтэн Цырегма Бидагарова хоёр эндэ түрүүшынхией ябана бэшэ. Эдэ хоёрой ябаа сагта артистнарай ханаа зобохо юуншые үгы, ажалдаа нарин хандасатай энэ бүлэ доро дороо оноото ажалаа эрхимээр гүйсэдхэжэ, энэ багахан коллектив соогоо хүхюу шог дэлгэжэ, баранайнгаа сэдхэл үргэжэ ябана гээд элил даа. Тиэхэдэ манай театрта тайзан шэмэглэхэ,

нааданда бэлэн болгохо ехэ албан хүдэлжэ байдаг. Энэ албанай ахалагша машинист тушаалтай Балдан Цыдыпов олон үгэгүй, хэжэ байха уялгатай ажалаа саг соонь хэһэн, гастролиин үедэ үшөө ямар ажал гаранаб, бэшэнтээ сугтаа тон дуратайгаар тэрэниень хэлсээд, коллективэйнгээ залуушуулда найдамтайхан үеын нүхэр болонхой ябажа байна. Эгээл тиимэһээ Балданайнгаа түрэхэн үдэрые хилын саана, Хүбсэгэл далайн эрьедэ, манайхин ехэл баяртайгаар, ехэл хүхюутэйгээр үнгэргэбэ бэлэй. Хайн хүндэ хандасашье иимэ байха ёһтойл даа.

Хойто-Голой үтэлхэн тээбиинэр Дулма Папанова, Екатерина Аюшеева гэгшэд дулаахан үгэнүүдээр артистнартамнай хамаг хайниие хүсөөд, энээнһээ хойшо оло удаа ерэжэ байхыемнай хүлеэжэ байхаяа мэдүүлбэд. Тиихэдээ:

– Манайшье нютагта бэлигтэй хүбүүд, басагад олон, тэдэмнай үргэлжэ концерт-наадануудые харуулжа байдаг, хожомоо эндэхэмнай танай театрай нэрэ доро хүдэлхэ артистнар гарахал байха, – гэжэ нютагайнгаа залуушуулые магтаад абанад. Хойто-Голой дунда хургуулийн директорэй хуралсалай талаар орлогшо Любовь Бадмаевна Донитова:

– Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ театрай артистнарай концерт тон бахархан хараба гээшэбди. Ехэ хайхан дуунууд гүйсэдхэгдөө, һонирхолтой, шогтой нааданууд дэлгэгдэбэ. Хургуулийнгаа, нютагай зоной зүгһөө эдэ артистнарта саашадаа зохёохы ажалдаа ехэ амжалтануудые туйлажа, энхэ элүүр, толгойдоо «тон» гэхэ үбшэгүй, хоолойдоо «хон» гэхэ ханяадагүй, Буряадайнгаа соёл, урлалые үшөө дээшэнь үргэжэ, буряад хайхан нэрээс Росси гүрэн соогоо суурхуулжа ябахыень хүсэнэб, – гэжэ хэлэбэ.

Хойто-Гол орожо ябаад, Должин Жаргаловна:

– Урда жэлнүүдэй нэгэндэ энэ тосхондо зүжэг табяад, нютагай хайхан сэдхэлтэй үбгэдэй нэгэндэ орожо халуун

сай уугаад гарахадамнай, тэрэ зүүн хибэс мэтэ ногоон талмай дээрэ юрэ бусын холонго наадажа байгаа хэн. Холонго гээшэмнай хододоол хоёр талаараа газар хадхаад, тэнгэриһээ доохонуур хахад дүхэриг болодог ха юм. Энэ холонго миил газар дээрэ таран нагад, орохо наранай туяа доро тэрэл долоон үнгөөрөө зэрэлгээн мэтэ миралзан байгаа бэлэй, – гэбэ.

Наадаая дүүргээд байтарнай тэрэл үбгэжөөлынь маанарта дүтэлөөд:

– Хүгшэн бидэ хоёр сайгаа шанаад байнабди, манайдаа орожо халуун сай уугаад гарагты, – гэжэ уриба. Маниие урихан Виктор Жанчипович Мунконов Ахын аймагһаа гарбалтай, эндэхи хургуулида наһаараа тооной багшалһан, хургуулиин директорээр ажаллаһан, тэрэ мүртөө Надиимнай дүтын түрэлэй хүн байшаба. Хүндэмүүшэ хоёр хүгшэдтэ (наһанайнь нүхэр мүн лэ бүхы наһаараа багшалаа) орожо, халуун сайень уужа, һонин һорьмойгоороо андалдажа, хөөрэлдэжэ һуутараа, өөрөө манай хүндэдэ һууһан мэтэ уярһаншье, баярлаһаншье Виктор Жанчипович бодожо:

–Залуу зон байнат, аянда ябанат, хайхан хэрэг хэжэ ябанат, битнай таанартаа урданайнгаа нэгэ дуу дуулажа үгэхүүб даа, – гээд, ...бэлшэжэ гараһан үхэр, малнай эрьеэд ерэдэг лэ ха юм даа, аялжа мордохон аба эжымни мүн лэ ерэхэл байха гэхэн найдалтай хүлээлгэн тухай айхабтар хайхан хоолойгоор Түнхэнэй гэхэ юм гү, али хонгоодорнуудай сэгээн дуунай маягаар уянгатуулжа дуулаба. Шэнгэншэг хоолой, уянгатуулан татаһан аялга, дуунай үгэнүүд даамайхан хүдэлһэн шэдитэ һэбшээхэн мэтээр маанарые нэмэрижэ, энээхэн үедэ юу хэжэ, хаана ябаһанаа сүм мартанхай һуугаа бэлэйбди. «Баярлаһан хирээ бархирдаг», – гэдэг... Үбгэжөөлэй хоёр талада һууһан Дарима Надя хоёрнай нүдэхэнүүдээ мэлмэрүүлжэ һуубад хэн ха гээд обёорһон шэнгиб...

...Туранда болоһон уулзалгадамнай үгэ абаһан ажалай ветеран Мария Донитова:

–Энэ «Амиды зула» гэжэ зүжэг яһалашье һонирхобобди. Залуу артистнар өөрынгөө бэлигэй хажуугаар аха нүхэдэйнгөө нүлөөндэ яһала абтаһан, бэрхэнүүд болоһон, зүжэгөө ехэл уянгатай хайханаар харуулба. Эдэмнай хүндэхэн ажалтай зон, харгынь арюухан, хайхан байг лэ даа, – гэжэ юрөөл табиба.

– Үсгэлдэр концерт хараабди, мүнөөдэр зүжэг, үглөөдэр наадаал хаатнай ерэжэ харахаар бэлэмди. Манайдаа ходол ерэжэ байгыт, хүлэжэ байхабди, хайнта даа, – гэжэ Сэрэн-Ханда Аюшеева нэмэжэ хэлэбэ.

2. ХАНХ, ТУРТА. ХАЛУУН УУЛЗАЛГАНУУД

Һайн нүхэдэй оролдолгоор Нилэй хиидтэ санаториин тон зохидхон таһалганууд соо орожо хоноод, Түнхэнэй Мон дээгүүр юниин 14-дэ хилэ нэбтэржэ, Монгол орогдобо. Манай энэ ябадалые аймагай толгойлогшо Н. Д. Петухов түрүүн орожо шиидхэнхэй, энэ үдэр маанарые Ханх сумынхид хүлэжэ байгаа. Аймагайнгаа али олон хэрэгүүдээр хилэ нэбтэржэ яба ябаһаар дүршэлтэй, тиишээ танилшые олонтой болоһон Баяр Викторович Шаракшинов Дмитрий Доржиевич Дамшаев хоёр маанарые хүтэлжэ, ябадалыемнай тон урагшатай болгоо. Нэгэл тосхон гэхээр зэргэлээд байһан Ханх Турта хоёр тосхойхид соёлойнгоо түбтэ багтажа ядатараа суглараа, хүршэ Буряад ороной драмын театреэбгэжэ баярлаһаншые гээшэнь, сэхыень хэлэбэл, иимэ хэмжээнэй мэргэжэлтэ артистнарай концерт наадан анха түрүүшынхиеэ эндэ ерэхэн байба. Улаан-Баатарһаа болохо бусадшые хотонуудһаань хэншые, нэгэтэшые ерээгүй юм байха. Тон һонирхолтой уулзалганууд болоо. Буряадай арадай артист, композитор Б. Наранбаатар залуу наһандаа Ханх сумын хүүгэдтэ хүгжэм заажа багшалһан, тиимэхэ Наранбаатарай

найз нүхэдэй олоороо мантай уулзаһан һонин байгаа. Шэнэ найзнарнай Баярсайхан Бадарч хоёр халташые маанарые орхёогүй. Монголдо загаһан элбэг гээд мэдээжэ, эндэ юунэй нюуса байхаб даа, эдэ нүхэдэйнгөө туһаламжаар нэгэ үдэр хүдөө һуурин гаража, хубиингаа ажахы эрхилжэ байдаг Нэргүй гэгшын түхэрээн сагаан һэеы гэртэ түбхинөөд, манайхин гол зайжа амараабди. Загаһан Ханх голһоо гол түлэб ходороо, гэбэшье манай хуби байгаал даа. Ханх соо, гол тээшэ ошохоо ябатарнай, нэгэ монгол хүбүүхэн дүтэлөөд:

–Намае загаһанда абаашагты, би загаһатай газарнуудые хуу мэдэхэб, барихадаа бэрхэб, – гэжэ гуйба. Маниие абажа ябаһан Бадарч Баярсайхан хоёр энээхэн хүбүүхэнэй хуби заяае маанартаа зүбөөр ойлгуулжа, барһахан, эжын энхэрэл үгы зобоһошуулай нэгэн байба ха юм, тэрэ хүбүүхэнээ тон дуратайгаар абажа ябаабди. Гол дээрэ ото гүйдэлөөрөө, «Энд загас олон байн... тэнд алга...» гэхэ мэтээр хайн разведчигнай болоол. Манайхинтай хүхижэ, хоол эдижэ, нэгэ үдэр соо жаргаал даа, барһахан. Үдэшэлэн соёлой түбэй хажууһаа, концертымнай афиша бэлэгтэй, абатаая, аханартаяа байдаг гэр тээшээ, нютагайнгаа олон хүүгэдэй нюдэн дээрэ айхабтар томоотойхоноор, манай бишыхан Ганзоригоо найз алхалан ошоно бэлэй...

Манай хэмжээгээр гол соо загаһан элбэгээр ябана. Нюдэндөө торгоод лэ, заал хаа ехээр бариха гэхэн бодол манда байгаагүй, амандаа хүрэхыел баряад зогсоо һэмди. Загаһан номгон, бариханьшые бэлэн, загаһанай түрьһэлжэ байһан энэ үедэ тэдэниие хэрэгтэ хэрэггүй хюдаха гээшэ нүгэлшые юм бэээ, тиибэшье хүн гээшэ хангайн олзоор лэ ажамидардаг гээшэ ха юм даа. Юумэ гээшэ хуу хэмтэй, хэмжүүртэй байха ёһотой юм. Наранбаатар Улаан-Үдэдөөшые тон бэрхэ загаһашан гээд мэдээжэ юм, эгээл тэрэ манай байрлаһан газараар залуухан Наранбаатар «бэлшэдэг» байһан гээд Баярсайхан хөөрэнэ.

Загаһаха барижа эдижэ үзэхэ ханаатай гол тээшэ ошожо ябахадаа залуушуулнай:

–Олег Дамдинович, танайнгаа бариһан загаһа жэл бүри «эдижэ», тамнайш амаараа садхааж, бидэшни шэхээрээ садажа ябаабди. Мүнөө баһа юугээ эдигшэ аабибди, хараял даа, – гэлдэн хүхюу шог дэлгэнэ.

Ангууша, загаһаша, анханһаа хүдөөгэй шэрхи Олег Бабуев иигэжэ ябахадаа бээ ехээр найжалдаггүй, аянда юуншые болодог ха юм даа, шала дээрэшые, автобус соогоошые хэбтээд унташахадаа тоохогүй, залуушуулай шогто миин байжа үгэхэнь һэн гү даа. Үдэшэлэн тээ залуушуулаймнай дунда:

– Хэдэн жэлэй найдуулһан загаһыень наконец эдибэбди, – гэлсээн болоно бэлэй...

Хүдөөгэй харгынудаар һэжэрүүлжэ, үдэр бүри наада, зүжэг дэлгэжэ ябаһан артистнараймнай болон бусад ажалшадаймнай нэгэшые үдэр амарха аргын олдоһондо, тэдэнэйнгээ гол зайжа хүүгэд мэтэ шууялдахые хаража баярлааб.

Ханһаа гараад эндэ хүрэтэрөө нютагай үндэр обоо дээрэ гаража, нютагай эзэдтэ ерэнэн тухайгаа, ушар байдалаа мэдүүлээд буугаа һэмди. Эртэ урдадаа Хори буряадтай холбоотой байһан байба гү, үеһөө үе дамжан, аман зохёол мэтэ хүрэжэ ерэнэн обоодоо хандалгань ехэл һонин:

Үндэр, үргэн хаан аав минь,
Үргэн далай ээж минь,
Хори буряад нютаг минь,
Ханхын арбан гурбан обоо минь,
Энэ үедээ эм болж,
Эсэс сүүлдээ аршаан болоод,
Дэлгэржэ байха болтогой!

Яг тэдэнэйл хэлэнээр бэшэбэб, монгол, буряад үгэнүүд адлихан хэрэглэгдэнэ гэжэ элихэн бэд даа.

Ханх сумын арада, табсан дээрэ үргэлжэлэлын болон түбхинэнэн Туртада Дабаа-Доржо угтажа абаад, «Чандмань» гэдэг айлшадайнгаа буудалда байрлуулхан байгаа. Амаржа хоноод, үглөө үдэшэнийн концерт наадаяа дэлгэбэди. Эхилжэ хэлэбэл, эндэхи зоной олониинь манайл Аха, Түнхэн, Захааминһаа 1930-аад онуудаар али олон шалтагуудаар Монгол нүүхэн, малаа зуһалан бэлшээридэ адуулжа ороод, хилын хаагдахада тэндээ үлэшэһэншье буряадуудай үри һадаһад үдэжэ, үнэр баян болонхой ажаһуудаг байба. Маанарые нютагайнгаа зоной ерэнэн мэтэ сэдхэлээ хүдэлгэн угтахыень хараад, тэдэ зоной эхэ нютагһаа ошоһон бидэшье, зогсоһон газартаа «хайлажа» байгаа бэлэйбди.

Ханх сумын соёлой түбтэ концертымнай гаража байха үедэ Улаан-Баатар хотын Гүрэнэй телевидени гэнтэ бии болоод, манай ябадал һонирхожо, республикын арадай артист Должин Тангатова бидэ хоёрто хөөрүүлээд, концертымнай номернуудһаа хэнгүүдые буулгажа абаашаа. Тиигэжэ энэ ябадалдаа Монголой түб Улаан-Баатарай телевиденээр харуулагдаһан байхабди. Ханх сумынхид манай театрай ябажа байбал, дуратайгаар лэ угтажа абаха байна. Эндэ зүжэгшье, концертшье наадабал, ядамаар бэшэ, артистнарнай зарим ушарта монголшье хэлэндэ орожо байжа, буряадаараашье, халташье ядарал үгы наадажа гараа, монголнууд яһала һайн ойлгообди, монгол хэлэндээшье бэрхэнүүд байнат гэжэ наадыемнай гайхахын хажуугаар магтаба гээшэ. Б. Наранбаатар өөрынгөө найз Бадарчын үгэнүүд дээрэ «Хөвсгөл нуур» гэжэ дуу бэшээд, манайхин энэ дууень тайзан дээрэнээ дуулажа, аадар бороодол альга ташалган адхарна бэлэй...

– Таны тоглолт үзээд, маш ехээр баярлалаа. Сэдхэл санаан үндэр боллоо. Ямар сайхан гээшэб. Яг монгол хүнэй шүү. Ехэ гоё сэтгэл түрсэн. Олон янзын үзвэр дотроо байна: циркшэг юум үзлэй, алая хошин үзлэй. Маш сайхан байба.

Та бидэнд яриа яриж үгсэн. Тэгээд би энд ажиллаж байсан Наранбаатарын тухай хэлэх бол, маш сайхан хүгжимын соёлтой хүн ирж, ажил түрэнд маш сайхан яваж байгаа. Би тэр үед сумыг удирдах албанд байсан. Байн Улаан-Баатар руугаа явсан. Би өөрөө хүгжимын хүн болхоороо, тэрэныг ажил маш ехэ дэмжэж байсан. Тэгээд тэр хүнд минь одоо мэнд хүргэж очоорой. Танай урлагын ажилд улам ехэ амжилт хүсье! Үшөө сайхан урлага бүтээхын тухай. Иргэж ирж, тоглолтыг дахин үзэж байхыг, дахин дахин таанартайгаа уулзаж байхыг юрөөе дээ, – гэжэ наһанай тэдхэмжэдэ гараһан, урдандаа багшалжа байһан, хүгэлбэрилхы тушаалнуудта ажалтай байһан Лотройн Тогтох гэдэг мание, хөөрэн, юрөөн, үдэшэбэ.

Һайнта даа, монгол найзнарнай, дахин уулзатараа баяртай!

3. АРА САЯАН – АХАДА

Тиигээд лэ июниин 16-да һөөргөө хилэ нэбтэржэ, Түнхэнэйнгөө эгээл дээдэ захын Мон тосхондо наадаяа дэлгэжэ, тэндэхи зоной сэдхэлдэ шэдитэ бэлигээ шэнгээжэ хоноод, үглөөгүүр бодожо, үндэр Ахаяа зорибобди.

Юрэдөө хоёр гүрэнэй хилэ нэбтэрхэ гээшэ миин хэрэг бэшэ, хоёр талаһаа шалгалтанууды дабажа гараха, нилээдгүй ехэ саг гээхэ, ондоогоор теэд аргагүй. Гэбэшье хилэ дээрэ, хоёр талынхид өөрэгүй, соёлдо, театрта эльгэтэй зон байжа, тиигээдшье бидэ гүрэнэй хилэ хүндэлжэ өөһэдөө журамтай, ехэл һаад багатай хүнгэнөөр саашаашье, наашаашье гараа бэлэйбди. Үнэн ябадал һайн ойлгожо, тэрэ мүртөө мание хүндэлжэ угтаһан, үдэшэһэн хоёр ороной хилын харуулшадта мүн лэ халуун зүрхэнэй баяр хүргэнэбди.

...Оройгоороо огторгой хадхаад, тамхияа бааюулжа һууһан үльгэрэй үбгэд шэнги орьёл хаданууд үһээрһэн тэнгэрийн үүлэнүүдээр хүреэлэгдэнхэй, халташые хүдэлэнгүй һажажэ

һуунад ха... Хоёр талын орьёлнууд хормой багтаа үргэншье бэшэ. Саяан хадаһаан залгаһан орьёлой хормойгоор заһамал харгы орьоһоор... гондирһоор... үгсэһөөр үгсэнэ. Доогуур, 30-70-100 метр доогуур, Ангар дүүхэйһээ урыал абаад, айхабтар яараһан Эрхүү хоёр орьёлой хормой нэшэн, замдань һаалта болоһон гэрэй шэнээн, тээ багашье хүһөө шулуунуудые мүргэһөөр, хүүежэ бусална. Үндэр эдэ орьёлнуудые самолёдшье дабаагүй юм, хоорондуурнь, манай ябаһан харгын дээгүүр Суусарын дабаа дабажа, Өөрлиг Хэрэн хоёрой хоорондо ябажа байһан. Ябаһаар ябажа дабаан дээрээ гарагдаба. Үдэшэнһөө орожо захалһан бороон ороһон лэ зандаа. Дабаа гараад, Түнхэнэй Хойто-Гол шадар Бурхан баабай буудалтай Шаргай ноёной бусад олон буудалнуудай нэгэндэ хүрэхэдэмнай, бороомнай нойтон саһан боложо хубилба. «Хубитай, золтой хүн хуратай, саһатай үедэ» гэдэг, үшөө тиихэдэ Бурхан баабайн буудалда хүрэжэ ерэхэдэмнай, Ахын аймагай 108 номертой ашаанай машина зогсожо байгаа... Буддын шажанда эгээл нангин 108 тоо бодолдомнай ороо, ондоогоор хэлэбэл, аглаг үндэр Ахын дайда айхабтар хүндэмүүшээр альгаа дэлгээд угтажа байбал даа... Һайн ябахын, Һайхан ябахын тэмдэг гээшэ бээ. Һайн сэдхэлтэй, Һайхан һанаатай, ганзага ниилэнэн хүнүүдэй аянда ябахата, иимэшье байдаг юм бээ, юрэдөө гоёл байгаал даа. «Зүдэрүү... нойтон саһан, бороон соогуур...», – гэжэ нэгэшье хүмнай абья гараагүй...

Урдаһаамнай саһа шэдэжэ, автобусой шэл сэбэрлэдэг түхээрэлгэ хүдэлхөө болишобо. Жолоошомнай саг хахадай туршада носолдожо, тэрэнээ хүдэлдэг болгоо. Владислав Жамьянов (эндэ ябаһан нүхэд соогоо Владик) дотороо юутэйб даа, анханһаа мэргэжэлээ буруу шэлэнэн хүн гү даа гэхээр. Энэ хүбүүн артистын голтой. Үргэлжэ шогтой, наадатай, артистнараа һажажа, наада гаргажа, юрэдөө коллектив соогоо

хүхюүхэн байдал тогтоожо шадаха, түрэхын бэлигтэйхэн хүбүүн нүхэдэйнгөө эгээл дуратай хүнүүдэй нэгэн боложо тодорһон ябана. Иимэл жолоошон холын замда найдамтай хаям даа.

Аха голой үргэниинь эхиндээ метр тухай юм гү гэхээр аад, доошолхо тумая үргэн болоһоор болоод, Сорогһоо сааша мүнөө урдажа байһан Сэлэнгын үргэнэй хоёрһоо үлүү тухай үргэн болоод эбхэржэ хойшолно. Хэдэн үдэрэй бороон, тиигээд дулаанай хаһын болоходо, орьёл мундаргануудай саһан хайлажа, дэлхэй дайдаараа хоёр тээшээ аянда гараад, заатагүй Хойто мүйһэн далайдаа уулзадаг Эрхүү Аха хоёрой нэгэниинь урагшаа, нүгөөдэнь хойшоо үерлэн урданад. Өөрлиг дүтэлжэ ябатарнай, үндэр бэшэ аад, маряатай хүнэй лабхайжа һууһан мэтэ сула элһэн хада баруун жалгаараа дээрһээ үерлэн бууһан горхоной уһанда нуража, хормойгоорнь ошоһон үргэншье бэшэ харгы хушаад, Аха гол баруун хажуугаараа нугалга тушаа дайралдаһан тэрэ харгыгэ долёһоор, зарим газартаа тэрэнь баһал нуража захалһан, урданай Т-130 түхэлэй томо бульдозер обооржо ерһэн элһэ иишэ-тиишэнь түлхижэ, ябталжа, зам гаргажа байба.

–Иигээд лэ манайш аймагай түб «ехэ газарһаан» таһаршадаг юумэл даа. Энэ бороон хоёр үдэрэй туршада орохо мэдээсэлтэй аад, бүхэли гурбан үдэрөө орожо байна. Иигээд лэ зогсоогүй һаань, нээрээшье, таһархамнай. Тиигээд зоноо вертолётдоор зөөжэ захалхабди, – гэжэ Ахын аймагай толгойлогшын орлогшо Б. Д. Балданов эндэ ерээд харгыгаа заһуулжа байтараа, минии үглөө үдэртөө Улаан-Үдэ орохо ёһотой һэм гэхэдэмни, намайе айлгажа гасаалан һагад, гэбэшье үнэн дээрээ яашагүй боложо боломоор ушарта һанаагаа зобон хэлэбэ.

Өөрлиг орожо ерэхэдэмнай, аймагай хүтэлбэриинхид, соёлой хүдэлмэрилэгшэд маниие угтажа, тон зохидхоноор түбхинүүлээ. Бүхы юумэ бэлэн байгаал даа.

– Дабаан дээрэ саһан орожо байна, – гэхэдэмнай нютагай зон:

– Тиибэл одоол бороон зогсохонь даа, – гээ бэлэй. Үнэхөөрөөшье бороон шэнгэрһээр зогсожо, харгышье халаагүй, үглөө үглөөгүүр эртэлжэ нэгэ автобусто һуугаад бусаха замдаа гарааб. Өөрлигһөө 40 модо ябаад байхадамни, үдэшэнэй ороһон саһан газар сайлганхай, саашалха тумаа зузаарһаар зузааржа, дабаан дээрэ хүрэтэрнай 15-17 см болонхой байба. Урдамнай 108 номертой хари гүрэнэй бишыхан ашаанай машина гүйлгэнэ...

Баһа 108. Энэш миин бэшэ, ушартайл ха...

*Улаан-Үдэ – Хэрэн – Ханх – Өөрлиг – Улаан-Үдэ
2006 оной зургаан харын 12-18*

«МАНАЙШ НЭГЭН АРТИСТ БОЛОХОЛ ЮМ БАЙХА...»

Нуудай зүүн эрьеэр, Түглын баруугаар хойшоо ханшаг мэтэ түрижэ ургаһан бүлэг шэнэһэдэй үзүүрнүүдые шүүрэн, туяагаа тууһан үглөөнэй наран тэрээхэн шэнэһэдэй үзүүрнүүдтэ бусайдаһан мэтэ халта зогсод гээд, дээшээ хөөрэхэдөө, элшэдээ дулаагаа бүри ехээр үгэжэ, тээ тэрэ баруун тээ, хободол жалгын эрмэгтэ байрлаһан Хобоогой гүүртын бишихан хара гэрхэнэй сонхоор шагаажа, тэрээхэн гэрхэн соо унтажа хэбтэһэн хоёр хүйхэрые «хүдэлмэридөө» гарахыень уряална.

Колхозой малша эжынэрынэ энэ үедэ юу хэжэ гэртэ байха һэм, үүрээр бодожо ажалдаа гаранхайнууд, үеын хоёр хүбүүд үглөө бүри иигэжэл наранай элшэдэ эльбүүлэн һэрижэ, эжынэрэйнгээ орхиһон ёпоошходо зөөхэй түрхижэ эдеэд, хүрэн һагад байһан сайханаар даруулжа уугаад лэ, гэрэйнгээ гэшхүүр дээрэ гаража һуугаад, энэ үдэрэйнгөө түсэб табижа, наранай халта дээшэлтэр борсогорхон бэенүүдээ дулаасуулжа һууд гээд, тээ урдуур, ганга дорохоно урдажа байдаг Нууд тээшэ гү, үгышые һаа, тэрээн тойронгоо үбһэ ногоон соогуур азарганай бэдэрхээ ошонод... Үеын нүхэд Содном Толя хоёрой һургуулида оротор иигээд лэ үнгэржэ байдаг үхибүүн хаһынэ үдэр бүрийн ажал энэл даа...

– Энэ солигшни хүниие гасаалхадаа бэрхэ һэн. Шогууша. Тэрээндээ хүхихэ гээшэнь. Нюдэнүүдээ мухарюулжа байжа арзайтараа энеэхэ. Хэмнай хэн болохоб гэжэ тэрэ үедэ, хөөрхы, хаанаһаа мэдэхэбши даа, – гэжэ дээрэ нэрлэгдэһэн хоёрой нэгэн, 30 гаран жэлнүүдтэ хирургаар ажаллажа, дүй дүршэлөөр дээдэ гарай эмшэн болоһон Анатолий Гармаевич Шагдуров багынгаа нүхэр тухай хөөрэнэ.

Артист болохол гээ хаа, боложошье ядаагүй, хүхюу, хүгтэй, шогууша, айхабтар гоёор дууладаг, түрэ хурим, наада найрай шэмэг боложо ябадаг Анатолий Гармаевич, тиихэдэ эмшэн болохол гээ хаа, боложошье ядаагүй (энээн тухай доро халта хэлэгдэхэ байха), энээхэн шэдиин юу-хээнтэй, гэбэшье артист болоһон Содном Хажитов – эдэл даа энэ бэшэлгын эхин дээрэ нэрлэгдэһэн хоёр хүйхэрнай.

– Зургаада... долоодо... али хэдыдэ һэм даа, һуража байхадаа, нүхэрни Оёорой «академидэ» һуража тракторист болохомни гээд, һургуулияа орхижо, газар хахалжа ябаһан тракторай хойно анзаһан дээрэ һуугаад ябажа байгаа бэлэй. Тэрэ үедэнь тэрээндэм хэниинь юун гэжэ хэлэһэн байгаа юм, тэрэ «академидэ» ошолгоноо болижо, һургуулидаа бусаа һэн. Һургуулияа Сахирта дүүргээ. Тиигээд лэ, нэгэ мэдэхэдэм, артист болохом гэжэ Владивосток хото ошожо ииститудта орошоод лэ, һуража байгаа бэлэй. Тэрэ гэхээр лэ минии нүхэр томо артист болоод ябана ха юм даа, – гэжэ Анатолий Гармаевич нүхэрөөрөө омогорхон хөөрэнэ.

Томо артист... Содном Сахирай дунда һургуулийн 10-дахи класста һуража байхадаа, һургуулийнгаа уран найханай хүдэлөөндэ эдэбхитэй хабаадалсадаг байһан, сугтаа һурадаг Олег Бабуев, Анатолий Будаев, тээ доогошогуур һурадаг Олег Цыпилов болон бусад олон нүхэдөөрөө концерт-наадануудые бэлдээд, тэрээнтойрон малшадаар, тиихэдэ хүршэ тосхонуудаар ябажа харуулдаг байгаа.

– Энэмни би артист болохоб гэжэ нэгэтэшье хэлэдэггүй юм һэн. Гэбэшье яһала шагнамаар дууладаг һэн. Энэ артистымни бага наһанай репертуар соо гол түлэб хоёр лэ дуун бии һэн ха: «Согто-Хангил», «Үншэн сагаан ботогон», – гэжэ Анатолий Гармаевич дурсана.

– Артист болохо зон найн лэ һургуулида оробобди гэжэ ошоо бэлэйбди. Һуралсалнай ехэл һониноор эхилээ һэн.

Дуулаад лэ, хатараад лэ ябашахамнай гэн гэнэймнай элдэбын
упражненинүүдые хүүлэжэ, гахай, нохой болгожо захалхадань,
үгы, энэ юун гээшэдээ ерэшэбэ гээшэбибди, эртэ дээрээ
эндэһээн тонилоё гэжэ Шэмэд нүхэртээ (Чимит Ринчинов)
шиидхэбэри абаад лэ, мединститудта ошоожо, мэдэхэ юумыень
хуу мэдэжэ абаад, намарһаа тиишээ ошоё гэжэ хөөрэлдэнхэй
ябажа ябатарнай, гэнтэ багшамнай хөөрэлдөөндэ уряа бэлэй, –
гэжэ Содном Дареевич хөөрэнэ. Тиихэдээ:

– Михаил Яковлевич Розин гэжэ хурса нюдэтэй, хүниие соо
хаража, бодолыешни таажа байдаг айхабтар һонор, һонин хүн
һэн. Бидэ хоёртой уулзаад: «Зай, хүбүүд, хайшаа түхээрбэт даа?»
– гэхэдэнь, үнэн бодолоо нюугаал бээбди даа. Тиихэдэмнай:
«Худалаар бү хэлэгты. Тэрэ мединститут руу юу хэжэ ябанат?»
– гэхэ мэтээр хөөрэлдөө захалаад, бидэ хоёроо гэртээ урижа,
ехэл һонирхолтой һайханаар хөөрэжэ, олон мянган номууды
харуулжа, уншажа ябахыемнай хэдэ хэдэн номууды барюулаад
гаргаа бэлэй. Тэрэл Шэмэд бидэ хоёрой хуби заяанда горитойхон
нүлөө үзүүлжэ, бодолыемнай тэгшэлжэ, ажабайдалаймнай
харгын гол шэглэл тон зүбөөр заажа гаргаа бэлэй гэжэ мүнөө
һанадагби, – гэжэ саашань үргэлжэлүүлнэ.

Тииһээр нэгэдэхи курс дүүрэжэ, нэгэ һаналтай, нэгэ
бодолтой болонхой, һуралсалдаашье ханалгатай, һураһаар
һураад лэ, институтшы дүүрэжэ, суг һураһан нүхэдөөрөө
Улаан-Үдээ бусажа, Буряад драмын академическа театрта
артист боложо абтаһан байгаа. Тэрэ гэнээр 31 жэлэй туршада
үндэр үүргэтэй артистын тушаал эзэлжэ, үндэһэн арадтаа
үнэн сэхээр алба хэжэ ябанал даа. Содном Дареевич гушаад
жэлнүүдэй саана һуража байһан үеынгөө үдэр бүхэниие шахуу
һанадаг, багшанараа мартаагүй, нэрэ обогоорнь дулааханаар
нэрлэжэ хөөрэдэг байна...

Захаамин хотоһоо гараад, Борто хүрэжэ ябахада, Нууд
голые хүндэлэн гараһан хүүргэ байдаг. Уляаба угай Дохойлойн

Данзанай долоон үхибүүдэй нэгэн – Содномой эжы Дари хүгшэн, хайшаашье ошожо ябаа юм, энэхэн хүүргэ дээрэ амаржа нууна. Содномой Эрхүүгэй мединститудта нуража байһан Толя нүхэрынь амаралтадаа гэртээ ерэжэ, тэрээхэн хүүргэ дээрэ харгын машинаһаа бууба. Толиие хараһан Дари эзы:

– Зай, хүбүүмни, хэр бэрхэ доктор боложо ябанаһ даа? – гэхэдэнь, Толя:

– Үгы, битнай доктор үшөө болоногуйлби, үшөөл нуража байна ха юмбиб, – гэдэг юм ха.

– Манайш нэгэн артист болохол юм байха. Артист болоод, хаагуураа дуулажа, шууяжа ябаха байһан юм. Уг удамаарнай артистнар байһан бэшэ, хараха, үзэхэл байгаа юм бээбди даа, – гэхэдэнь: «Ажалхэжэябахагүй, яаһан артист болоошонгээшэб...» гэхэн хэлэгдээгүй үгэнүүд Дари эзын хэлэһэн үгэнүүдэй хоорондуур Толийн шэхэндэ элихэн мэдэрэгдээдхинэ...

Уляба угайхид нураагүйдөөл артистнар болоогүй юумэд бээ, гэбэшье Борто, Сагаан-Морёор сууда гараһан аймаг юм. Хүхихэ, шоглохо, захаһаа дууша, юрөөлдэ бэрхэ, шамбай хүдэр, ямарханшье барилдаанда нюргаа шоройдоогүй, ажалда бэрхэнүүд, Содномой түрэхэн нагаса (эжын аха Шэтын областиин суута хонишон, хэдэн орденуудай кавалер, Социалис Ажалай Герой Бадма Данзанов гэжэ байһан юм. Содномой эжы Сагаан-Моринһоо Дохойлойн Данзанһаа Бортодо Хажад гэжэ айлда үргэгдэжэ үгтэхэн, тиимэхэ Сагаан-Морёороо болобол Содном Данзанов гээд ябаха байһан юм. Тиигэжэ Хажитов болоһон хүн бэлэй.

Уляабатан Сагаан-Моринһоо зуһаландаа аяар Борто тосхой хажууда Шэрэнгийн хойто энгэрээр ерэжэ бууха. Тэрээн тойрон уһаншье үгы, аяар Нуудһаа (2-3 модо) уһаяа зөөхэ, тиихэдэнь бортынхидын: «Уһаар дутаһан Уляба» гэжэ гасаалжа байһаар: «Хүрэнгөөр дутаһан Хүрхүүд» гэжэ нэрлүүлхэн юумэд ха. Мал

олонтой Уляабань хүрэнгэ элбэгтэйл байһан юм бээ. Эдэ үгэнүүд соо сухалай эхин байхагүй, наадан, мүнөөшье эдэл үгэнүүдээрээ бэе бээе гасаалжа хүхилдэжэ байдагбди.

Дари эзышье артист болоһон хүбүүнэйнгээ наадахые яһала хаража, ажалыень ойлгожо, сэдхэлээ ханажа, омогорхожошье ябаһаар үндэр наһатай боложо, хада гэртээ «хариһан» байха.

Содномшье үргэжэ табиһан ашыень харюулжа, ганса эжыгээ гар дээрээ үргэжэ хойнонь гараһан хүбүүниинь юм даа...

– Театртаа ерээд лэ, ябажа байһан репертуарта оролсожо, байн шэнэ рольнуудтай боложо захалаабди. Жэл хүдэлөөд байхадамни, Хоца Намсараевай «Тайшаагай ташуурта» тайшаа Дымбыловэй роль үгэбэ. Залуу байгаа, рольдоо ханалгатай, энээхэнээ аймшагтайл наадажа байнаб гэжэ ханадаг байгаа. Тиигэжэ байтарни Буянта Григорьевич хажуудамни ерээд: «Ши энэ юу хэжэ, сценэ дээрэ бэлтэгэнэжэ байжа, юу нааданаш даа?» – гэжэ асууба. Тиихэдэнь: «Һуража гараһан «школоол» наадажа байнаб», – гэгэб. Буянта Аюшин тиихэдэ театрай найруулагша, актёр байгаа. Одоо бэрхэл хүн һэн даа. Мүнөөшье болотор намайе актёр болгоһон багшанараймни нэгэн гэжэ сэдхэлдээ тон дүтэ ханажа ябадагби. Тиихэдээ Буянта Григорьевич:

«Энэ рольшни буряад маягтай, буряад үнэртэй байха ёһотой. Идейнэ талань алин бэ? Ши өөрын сэдхэлтэй, өөрын бодолтой хүн гүш, үгы гү?» – гэн, һонин һонин бодолнууды тархидамни оруулжа, заажэ үгөө бэлэй. Тиигээд лэ тэрэ үеын түүхээр, Дымбыловэй ябадалаар һонирхожо, зоноор хөөрэлдэжэ, номой һангаар ябуултажа, тэрэ рольдоо өөрыгөө шэнгээжэ, али ролёо өөртөө шэнгээжэ ороо һэн хаб гэжэ ханагшаб, – гэжэ Содном Хажитов түрэл театртаа эхилһэн түрүүшынгээ алхамууды дурсана.

Хэн мэдэбэ, түрүүшыншье зүжэгтэ, наймадахишье зүжэгтөө... наадажа эхилхэ саһаан холо урда ерэжэ хубсалаад, һэмээхэнээр ябажа ябаад гү, али нэгэ тээ һуугаад, наадаха ролёо

өөртөө, бодол соогоо наадажа гарадаг заншалынь эндэхээшье эхитэй байхадаа болоо. Өөрын хэлэхээр, театрта хүдэлжэ эхилхэдэнь, манай театрта бэрхэ найруулагшад Фёдор Сахиров, Цыден Цыренжапов, Владимир Кондратьев, театрай үндэнэ табиһан аха үеын актёрнууд байгаа, тэдэниие хаража, тэдэнээр харилсажа, наадалсажа, толгой соогоо нөөһэн баялигыньшье байхадаа болоо. Энэнь мүнөө Содномой үдэр бүрийн заншал болонхой.

Содном Хажитов буряад драмын театрай бэрхэшүүлэй тоодо бүхы зүжэгүүдтэ гэхээр наадажа ябана. Артист тухай бэшэжэ байгаа хадаа наадаһан рольнуудайн хэдэ хэдэн зүжэгүүдые нэрлэжэ харуулмаар байна: А. Вампиловай «Старший сын» – Кудимов, А. Арбузовай «Иркутская история» – Серёга, Ф. Достоевскийн «Униженные и оскорблённые» – Иван Петрович, У. Шекспирэй «Двенадцатая ночь» – Антонио, Б. Гавриловай «Чингисхан» – Тэб-Тэнгэри, Б. Брехтын «Трёхгрошовая опера» – Браун, С. Эрдэнын «Хойто наһандаа уулзахабди» – Бадам, гадна театрай эдэ жэлнүүдтэ табижа байһан «Бальжан хатан» – Бүүбэй хаан. Театрайнгаа аха үеынхидтэй наадажа захалаад, мүнөө бүхы үеын актёрнуудтай, илангаяа залуушуултай, зүжэг бүхэндэ тооной наадажа байдаг. Театрай богоһо алхажа ороһоор оройдоол хэдыхэн жэлэй туршада ажаллажа байһан залуу актёрнуудта зүжэг соо Содном Хажитовтай наадаха гэшэнь тэдэндэ баһа нэгэ ехэ хургуули юм бээ гээд ханахаар байдаг, хожом томонууд, зэргэтэй, нэрэтэй артистнар болоод ябахадаа, дурсалганууд соогоо Содном Дареевиче ханахал байха гэмээр. Мүнөөшье баяртай ябаһаниинь эли байдаг:

– Маанартай, бултантаймнай зүжэг бүхэндэ тооной наададаг. Содном Дареевичэй наадажа байхые, ажалдаа хандасые хаража байхада, яһалал хургаал абахаар байдаг. Зүжэгтэ наадажа байхадаа, амисхаалашье зүбөөр татахаһаа эхилээд, алхам, хүдэлсьемнай заабарилха, өөрыеньше адаглажа, хуражал

байдагбди, – гэжэ залуу актёр Галина Галсанова хэлэнэ. Хөөрэлдөөндэ суг һууһан залуушуулай нэгэн, республикын габыята артист Надежда Мунконова:

– Содном Дареевич тайзан дээрэ минии багшамнил гэхэ байнаб. Рольнуудайнгаа ехэ, багашье наа, тэдээндээ үдэр бүри тон наринаар бэлдэдэг, тон гамтайгаар хандадаг, үргэлжэ «бэдэржэ» байдаг хүн. Актёр талаһааньшые, хүн талаһааньшые адаглажа байхада, хөөрэлдэжэшые байхада ехэ һонин. Олон юумэ мэдэхэ, ехээр уншадагынь эли байдаг. Тэрээнтэй сугтаа зүжэгүүдтэ наадахада хүнгэншые, һониншые, һурагшын багшатаа харилсаһан шэнги харилсаад ябахаш. Үргэлжэ мэндэтээ, томо артист гээшэ ааб даа, гэбэшые «хамараа үргэхэгүй», манай наһанда иимэ хүнэй ушарһанда адаглажа, харилсажа, һуража, баяртайл ябагшабди, – гээд нэмэжэ хэлэбэ.

– Найруулагшын ажалда Владивостокто байхаһаа абан дуратай һэм. 10 жэл соо наадажа, халта дүршэлтэй боложо абаад, энэ мэргэжэлдэ һураха байна гэжэ бодооб. Тиигэжэ 1985 ондо Москва хотын найруулагшадай дээдэ курснуудта ороод, В. Маяковскийн театрта найруулагша Андрей Гончаровой класста һуража гараад, театртаа эрьежэ ерээ һэм. Ерэмсээрээ театрта табигдажа байһан Ц. Доной «Хиртэһэн һарые» абажа, табижа дүүргээд, саашань нэгэ хэдэн зүжэгүүдые табиһаар байтараа, хүүхэлдэйн «Үльгэр» театрта орожо, ахамад найруулагша болоод, 4 жэлэй туршада хүдэлөө һэм. Тэндэ ехэ һонин һэн. Хүүхэлдэйнүүд яагаад наадаха юм гэжэ зобоһоор захалаад, байн оньһыень оложо, яһала бараг болоод хүдэлөө бэлэйб. Тэндээ яһала 30-40 зүжэгүүдые табья һэм, – гэжэ Содном Дареевич ажаябадалаа дурсан хөөрэнэ.

Гадна Содном Хажитов Улаан-Үдэ хотодо саг үргэлжэ боложо байдаг ниитэ зоной хабаадалгатай олон томо томо найр наадануудые найруулһан байдаг. Тэдэнь: Зунай наадан «Сурхарбаан», Сагаалганууд, Гэсэрэй 1000 жэлэй

ойдо зорюулагдаһан нааданууд, Далай багшын Буряад орондо ерэхэдэ угталга болоод, хүдөөгэй арадай театрнуудай зүжэгүүдээ табихадань туһаламжа үзүүлхэ г. м. театрһаа гадуур ажал яһалал хэһэн гээшэ.

Шэнэ зүжэгтэ бэлдэлгын эхилхэдэ, бодолоо хубилгажа, тон лэ энэл зүжэг тээшэнь шэглүүлхэ хэрэгтэй гэжэ Содном Дареевич ажаглаба һэн.

– Шэнэ зүжэгтэ ороод, өөрынгөө роль хэжэ байхадаа, түрүүшээр оройдоошье юумэ шадахагүй хүн шэнги байхаш. Хэбтэ (актёрнууд «штамп» гээд хэлэдэг) орохогүйн тула бүхы урдань наадаһан рольнуудаа хаяад лэ, энэ ролёо, шэнэ зүжэг хадань, шэнээр бодожо үзэхэш. Энэш хайшаа хүн бэ, ямар удхатай, ямар маягтай хүн бэ, яажа ябадаг, ямар бодолнуудтай хүн гээшэб гэжэ авторай үгэнүүдэй саагуур өөрынгөө хүниие байгуулхаш. Тиигэжэл наадаха хүнөө болбосоруулжа, өөрыгөө тэрэ хүн болгожо шадаад лэ наадахаш. Тиихэдээ үйлын боложо байһан үе саг харааһаа табижа болохогүй. Авторай геройдо «мяха», «шэмэ», «шүүһэ» өөрөөл нэмэхэш. Нэгэтэл иимэ ажал шэлэнхэнхойноо миинлэнаадаа даябаха гэжэ һанадаггүйб. Өөртөө шангаханаар, эрилтэтэй хандаад лэ, өөрынгөө мэргэжэлые нарин, нягта, гүнзэги, удхатай болгохо гэжэл оролдогшоб. Энэ дэлхэйдэ нэгэтэл хүн түрэнхэн хадаа ажалһаа гадуур, хүнүүдэйл хэдэги хуу хээд ябадагби. Заримдаа уйтайшье бологдодог. Юунһээшье арсадаггүйб – уулган болоходонь уугаад, хэлгэн болоходонь хээд ябагшаб. Тиихэдээ сэдхэлдэш нэгэ жаа хүнгэн болодог, тиигээгүй һаа, ажабайдалдаш элдэб ушарнууд дайралдана бшуу даа, «шаташахаар» байдаг. Тиибэ яабашье толгойгоо алдажа болохогүй, – гээд нюдэнэйнгөө шэлэй саанаһаа мэхэтэйхэн нюдэнүүдээр хараад, энеэбхилжэ һууна.

Содном Хажитов эбтэй бүлын эсэгэ. Наһанайнь нүхэр Совет засагай үедэ Захааминай аймагтай эбтэй ханилжа, мұрысэжэ байһан Яруунын аймагай, Содномтой суг һураһан, мүнөө

Буряадай радиодо олон удаан жэлнүүд соо ажаллажа ябаһан Галсан-Дари Цыренова. Басаган аглаг хабтагай Агын дайда руу хадамда гаранхай, тиигэжэ Содномтон 3 зээтэй. Эсэгын найдал хүбүүниинь Улаан-Үдэ хотодоо ажалтай, заочно һурадаг. Содном Дареевич үнэр бүлын үнэн түшэлгэ, бүлэ тойронгоо хамагаа мэдээд, хамагаа хээд, хара гэртээ хаан һуудаг юм.

Һураха газарнуудтань хуу һураа, 31 жэлэй туршада ажаллажа яһала дүршэлтэй болоо гэн гэхээш:

– Саашадаа мэргэжэлээ дээшэлүүлхэ зорилго бии... – гэжэ һууба.

Юуниинь дутаад, үшөө хаана мэргэжэлээ дээшэлүүлхэ байгаа юм гэжэ толгойдом оромсоороо, баһа ажал дээрээ харилсаха, аха нүхэдөөрөө наадалсаха, тиигээдшые наһан үеэрээ уншажа садаагүй номуудаашые уншаха... нээрээшые, үшөөл олон һураха арганууд бии юм байна гэжэ бодоод, «Баһа һурахам гээд хайшаа зүглэхэшниб?» – гэжэ даб дээрэ тархидам ороһон асуудалаа асууншыегүй орхёо һэм даа. Хүн бүхы наһаараа һуражал ябадаг ха юм, һуражал ябаг лэ даа.

– Театр соогоо залуушуулдаа баһа нэгэ юу хээ зааха гэжэ оролдодогби. Дүршэлтэй артист гэхэдэшни, теэд, хэндэ дүршэлөө дамжуулхабши? Тусгаар тэрээндэ, энээндэ гэжэ байдаггүй, тэдэш өөһэдөө хаража, адаглажа байгаад олодог юумэл даа. Бидэ залуу байхадаа, сүлөөгэйл гарахада, хараһайб гэхэн артистынгаа наада харахаяа зүжэгтэ ерэдэг һэмди. Энэшни һуралсал ха юм. Театрай залуу актёрнуудта аха нүхэдэйнгөө наадахые аргатайл наа хаража байгты гэхэ байнаб. Залуушуулайнгаа репертуарта ороһон олохон лэ зүжэгүүдые тэдээнтээ нааданаб, ехэл бэрхэнүүд зон ерээ гэжэ харагшаб, үшөөл залуунууд ха юм, бэе бэе ойлголсоод... наадамнай болоод лэ байдаг, – гэжэ театрта эгээ һүүлдэ ерэхэн залуу хүбүүд, басагадайнгаа хии мориие үргэн хөөрэнэ.

Нээрээшье, үнгэрхэн энэ 4-5 жэлнүүдэй туршада манай театр харагшад анхараал байха, театрай олон олон зүжэгүүдтэ мүнөөнһөө бэрхэээ элирүүлхэн залуушуул ажаллажа байна, эдэ нүхэдэймнай хожомой үндэр үндэр амжалтануудай эхин дээрэ байһан алдартай, нэрэтэй аха зүжэгшэдэй, тэрэ тоодо Содномойшье хубита байхал бээ.

Дээрэ нэрлэгдэһэн Толийн хэлэхээр, «томо артистын» ажабайдал, байгуулһан хүдэлмэринүүдые захаһаань эхилээд бэшэхэ болоо һаа ехэ, тобшохоноор гэхэ гү, танилсахын тэды бүтээһэн энээхэн бэшэлгэмни иигэд гээд дүүрэг даа. Түгэсхэлдэнь Содном Дареевичэй мүнөө үедэ маанарые тойроод байһан байдал тушаа бодомжонуудые оруулбал, уншагшада туһатайшье байхадаа болохо гэжэ бодоо һэм:

– Мүнөө хүн зон «саг хүндэ, саг хүндэ» гээд хэлэдэг. Ажабайдал хүндэ гэхэ. Энэш өөрын удхатай. Иимэ гүрэндэ байха заяатай зон эндэл түрэхэн гээшэ бээбди даа. Гүрэнэйнгөө ажабайдал, ябаса, шугамые ойлгожо, сэдхэлдээ багтаажа ябахал болонолди даа. Залуушуулда, ерээдүйн үетэндэ, аша гушанартаа тэдэнэйл саг хайн гүрэндэ хайн байһай гэжэ зосоогоо сэдхэжэ, гал бадаруулжа ябаха хэрэгтэй. Муу гээд лэ ябахадаш, хуул муу байха. Һайхан сэдхэл хэхэ ёһотойбди. Ажал гээшэ хүниие хүмүүжүүлхэ, хэрэгтэй болоболнь, эмшэлхэ. Заншал гуримуудаа нангинаар сахиха, хойноһоош ябаһан үедөө зүбөөр, гээлтэгүй дамжуулха, хэлээ гамнаха. «Хэлэгүй арад – арад бэшэ» гэдэг, сагай нэгэ хугасаа соо бүхэли арад үгы болошохо гэжэ байдаг ха юм. Манай үеын, зүбөөр хүмүүжүүлхэн хойто үеымнай оролдолгоор иимэ хуби заяан манай арадтай ушархагүй бээ гэжэл найдаха шухала, энэ шэглэлээр оролдохо, хүдэлхэ шухала. Мүнөө сагай эрьесэ айхабтар түргэн болоод, хүн зарим юумэндэнь үрдинэгүй, миин лэ хүлгөөн соо байхадаа, олон лэ юумэмнай саашадаа һандархадаа болохо гэжэ һанаагаа

зободогби. Хүлгөөн соошые хаань, өөрынгөө шугам, өөрынгөө
һууриие олохо хэрэгтэй...

Энэл даа, аргагүй хүндэшье, хүндэтэйшье артистын ажалтай
ами наһаяа холбоһон Россиин габьяата артист Содном Дареевич
Хажитов!

БЭРХЭШНИ – ЫАНААНАЙ, БЭЛИГШНИ – ЗАЯАНАЙ

Хүн гээшэ ямар үүргэтэй, юу хэхээ алтан дэлхэй дээрэ хүмүүнэй бэе оложо ерэдэг гээшэб? Буряад Республикын искусствын габыята ажал ябуулагша Баярма Жалцанова юу хэжэ ябанаб?

Бүхы наһаараа хүдөөдэ ажалтай ябаһан би Буряадай радио болон телевиденидэ ажалтай боложо, Улаан-Үдэ ерээд, тэрэ гэхээр хори гаран жэлнүүдэй туршада Баярма Владимировнатай үдэр бүри харилсажа ябанабди. Баярма Владимировна театрай мэргэжэлтэдые бэлдэдэг Ленинградай ехэ хургуули дүүргэһэн хүн. Дүүргэжэ ерээд, хэдэн жэлнүүдэй туршада Буряад театртаа ажаллаа, удаань Буряадай телевиденидэ зэргэ шахуу ерээ һэмди, Баярма сэнхир экранда дамжуулгануудые бэлдэжэ гаргадаг найруулагша боложо ороо бэлэй.

Үгэ бүхэн өөрын һуури байратай, тэрэ мүртөө, эгээл шухалань, хаража гү, али шагнажа һууһан хүнэй сэдхэлдэ шэнгэхэ мэдээсэлэй тон ехэ үүргэтэй. Тиимэһээ үгэдөө һалан, гоё үгэнүүд гэжэ дашуураад дайдаар дүүрэн дэлгэршэхэ, эсэстээ ошожо мэдээсэлэйнгээ гол зорилгыг алдажархиха ушарнууд журналистнуудай (илангаяа залуу журналистнуудай) дунда үсөөн бэшэ. Баярма Владимировнагай «хатуу» гарта ороһон тэдэ бэшээшэд ойрын саг соо эфирэй саг гээшыг сэгнэжэ, үгэдөө нарин боложо, удхаараашье, үзэмжынгөөшье талаар зохидхон дамжуулгануудые бүтээхэ шадабаритай болоно гэжэ үшөө телевиденидэ байхадаа анхараа бэлэйб.

Баярма Буряадай телевиденидэ залуушуулай таһагай удха түгэлдэр дамжуулгануудые тон наринаар, үзэмжэтэй һайханаар бэшэжэ, сэнхир дэлгэстэ гаргажа, хэдэн жэлнүүдэй туршада ажаллаа, тиихэдээ сэсэн мэргэн журналистнуудай

һанал бодолые уран гоёор шэмэглэжэ шададаг һэн. Баһа хаанашье һургадаггүй үшөө нэгэ шадабариие өөрынгөө сэдхэлэй, ухаан бодолой түрэлхиин баян нөөсөһөө гаргажа юм бээ, клип гээшыел айхабтар гоёор бүтээжэ һуранхай. Баярмагай бүтээһэн хэды олон клип-дуунууд мүнөө болотор гаража байдаг бэ! Бурядай телевиденидэ гарадаг Жаргал Бадмацыреновай, Баярма Раднаевагай, Дымбрын Ринчиновагай, үшөө хожомынь бэшэгдэһэн Чингис Раднаевай, Болод, Жаажан Динганорбоевтантай, Намхайн Мөнхзулын, Билигма Ринчиновагай, Зоригто, Нонна Тогочиевтантай, Бадма-Ханда Аюшеевагай хабаадалгатай клип-дуунуудые, хүндэтэ унгшагшад, эдэ мүрнүүдые уншажа һуухадаа нюдэндөө элихэн хаража һууна ёһотойт...

Баярма Жалцановагай бүтээһэн томо томо захатанууд гэбэл – Геннадий Башкуевай бэшэһэн «Дуранай гасалан» («Ирония любви или с Новым годом!») гэжэ уранһайханай фильм, тэрэнь мүнөө гурбан хэлэн дээрэ (ород, буряад, монгол) бэшэгдэнхэй. «Сагаан һарын одод», «Торгон зам», «Нүүдэлшэдэй ая дуун», тиихэдэ республикын хэмжээнэй ехэ ехэ проектнүүдэй найруулагша боложо саг үргэлжэ шэлэгдэдэг, зарим тэдыень нэрлэбэл – «Сурхарбаан», «Алтаргана» болон бусад. Эндэ онсолон хэлэхэ нэгэ юумэ байна гэбэл, жэл бүри үндэр түрэлтэ Далай багшын түрэхэн үдэртэ зорюулагдаһан үдэшэнүүдэй найруулагша, тиихэдэ иимэрхүү хэмжээ ябуулгануудые эльгэ сэдхэлээ сүм үгэжэ бүтээдэг хүн юм.

Дасан, шүтөөн, мүргэлнай
Далай ламын үршөөлтэй.
Халуун үршөөл, шүтөөниинь
Хэтын буян түхөөгөө...

Хамалган хашалганда хосорһон хүнүүдэй дурасхаал ёһолжо Бурядай Оперын ордон соо мэнэ һая үнгэрһэн үдэшэдэ ерэхэн

зоной ханаан тэнигэлэн, сэдхэл амар байгаагүй, Баярма өөрынгөө энэрхы нимгэн сэдхэлые тайзандээрэ боложо байһан үйлөөр дамжуулан, сугларһан зоной сэдхэлдэ шэнгээжэ шадаа бшуу даа.

Хүн бүхэн шажан мүргэлдэ хүзэгтэй байха уялгатай бэшэ ха юм даа, энэ доторой, сэдхэлэй, тон нарин хубиин хэрэг. Баярма шажан гээшые, хүзэгтэй хүнүүдые айхабтараар хүндэлдэг, һүүлэй жэлнүүдтэл арайхан үндыжэ, һэргэжэ байһан шажан шүтөөнөө гамнажа, үргэжэ, сэгнэжэ ябадаг хүн юм. Эндэ иимэ нэгэ ушар ханаандамни оробо. Буряад литературы алтан жасаһаа дээжыень суглуулжа, Буряад драмын театрай артистнарай гүйсэдхэлгөөр «Мүнгэн дуһалнууд» гэхэн гурбан хубиһаа бүридэһэн суглуулбари бэлдэжэ байгаабди. Тэндэ Х. Намсараевай «Үбгэн гэлэнэй үгэ» ороһон, тэрэниие радиогоймнай диктор Батор Цыбенев уншаха байгаа. Баярма шажанай албатаниие наада бариһан энэ зохёолые би бэшэхэгүйб гэжэ ог таһа арсаад, тэрээхэн зохёолыень Жанна Чимитовна бидэ хоёр Баярмагүйгөөр бэшэжэ оруулаа бэлэйбди.

Буряад драмын театрай тайзан дээрэ табигдажа байдаг зүжэгүүд эндэ нэрлэгдэнгүй байжа боломоор бэшэ. Хүүгэдтэ гэжэ тусгаар табигдаһан үльгэр, онтохонууд жэл бүри, тэдээнэй хажуугаар томо томо захатанууд – А. Лыгденовай «Зүрхэн шулуун», Д. Сультимовэй «Эртын хабар», Д. Эрдынеевэй «Бальжанхатан», Раффи Шартын «Селяви. Простая французская история», Монголой Ара-Хангайн театрай тайзан дээрэ А. Вампиловай «Ууган хүү» болон бусад. Эдэнь ямар зүжэгүүд, юун гээшэб гэжэ эндэ бэшэжэшье һууһанай хэрэг үгы бэшэ аал даа, зүжэгүүдые хараһан хүн бүхэн өөрынгөө сэдхэлдэ тобшолол хэжэ, тойроод байһан байгааидаа, ниигэмдээ, бусад хүнүүдээр харилсаануудтаа доторойнгоо хандасые эрид хубилгажа гарадаг, тэрэнь тэдэ харагшадтай хөөрэлдэхэдэ эли байдаг. Тиихэдэ арайхан залуугаар алтан дэлхэйһээ

халижа ошоһон Намжил Нимбуевай нэрэмжэтэ уран шүлэгэй үдэшэнүүдые, мұрысөөнүүдые гайхалтай шадамараар бүтээжэ, Россиин олон регионуудай шүлэгшэдые хабаадуулһан, тэндэнь Москва хотоһоо томо шүлэгшэд хабаадалсаа бэлэй. Юрэдөө үсөөхэн үгөөр тобшолол хэхэдэ, Баярма нэгэтэл халдажа ороһон юумэдээ гоёнын талы баряад, дуу, хүгжэм наяргаад гарашадаг хүн бэшэ, тэрээхэн гоёнын талы айхабтар гүнзэгы доторой бодолоор харагшын сэдхэлдэ дамжуулха шэдитэй хүн юм. Буряад драмын театрай, республикин бусад коллективүүдэй томо концертнүүд хэды олоороо Баярмагай бэлиг соогуур буйлуулагдажа гараа гээшэб. Үшөө тиихэдэ арадай театрнуудай амжалта, туйлалтанууд...

Хүнэй бэрхэ ябаха ханаанай, тиихэдэ бэлиг гээшэнь – заяанай, баяртай ябыш даа, Баярма!

ТЕАТРНАЙ ХААНА ГЭЭШЭБ?..

Сентябриин табанда Эрхүү хотын Александр Вампиловой нэрэмжэтэ Хүүгэдэй болон эдиршүүлэй театрай тайзан дээрэхээ Эрхүүгэй областиин соёлой департаментын таһагай дарга А. Д. Худяков энэ асуудал табижа, тэрэ асуудалдаа өөрөө иигэжэ харюусана:

– Гүрэнэй Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ буряад драмын академическа театр үргэн хэмжээнэй программатай манай хотодо ерээд байна. Тиихэдэ энэмнай аяар 71 жэл боложо ерэбэ гээшэ, 1936 ондо иимэ гастрольнууд Эрхүү хотодо үнгэрһэн гэжэ түүхын баримтанууд байдаг. Энэ ехэ хугасаа соо энэ театр хаана байһан болоноб?..

Тиигээд лэ Алексей Дмитриевич манай театрай баян түүхэхээ хэдэн баримтануудые тоолоод, Россиин бүхы шахуу хотонуудаар, республика соогуураа, түрэл тойрогуудаараа, Хитад, Польшо, Монгол гээд лэ хари гүрэнүүдээр мэдээжэ болоһон аад, зэргэлээ һууһан Эрхүүгэйнгээ харагшадта дахин 70 жэл болгонгүй, саг үргэлжэ уулзажал байбалнай һайн бэлэй гэжэ онсолбо...

Иигэжэ Эрхүүгэй Александр Вампиловой нэрэмжэтэ Хүүгэд болон эдиршүүлэй театрай директор В. С. Токарев Гүрэнэй Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ буряад драмын академическа театрай директор Д. Н. Сультимов хоёрой холын хараагай түсэб баталжа, шэнээр эхи табиһан Буряад драмын театрай гастрольнууд Эрхүү хотодо эхилбэ гээшэ. Үнгэрһэн жэлдэ А. Вампиловой нэрэмжэтэ театрые бидэ өөһэдынгөө тайзан дээрэ угтажа абаа һэмди, харагшаднай, һанана ёһотойт.

Түрүүшын (гастрольнуудые нээлгын) үдэшэ Булад Гавриловой «Чингисхаан» соносхогдоһон, 680 һууритай театрай танхим соо харагшад (гансашье буряадууд бэшэ,

онсолноб) дүүрэн сугларанхай. Болзорто сагтаа хүшэгийн наана үндэһэн буряад угсаатанаа хүгжөөлгын Эрхүү можын түбэй дуун болон хатарай «Улаалзай» ансамбль гаража, уян нугархай һайхан хатараар манай гастролые нээгээ. Удаань маанары тон зохидоор, дулааханаар, дуратайгаар угтажа абаһан, түбхинүүлһэн театрай директор В. С. Токарев, үндэһэн буряад арадаа хүгжөөлгын Эрхүү можын түбэй директор А. А. Амагзаев, «Эрхүү» гэжэ буряад үндэһэн соёлой автономийн хүтэлбэрилэгшэ Б. Э. Мункожаргалов, тиихэдэ манай зүгһөө театраймнай ахамад найруулагша, Россиин соёлой габыята ажал ябуулагша Ц. Д. Бальжанов, найруулагша, Россиин соёлой габыята ажал ябуулагша В. И. Кондратьев, Россиин арадай артист Г. Б. Бутуханов (Театрай директор, Россиин габыята артист Доржо Сультимов рольдоо (Чингисхаанай), эндэ гарангүй, хүшэгийн саана байха ушартай болоо) гэгшэд үгэ хэлэжэ, гасторольнууды нээлгын баяр ёһолол үнгэргэбэд.

Эндэ үгэ абажа хэлэһэн хүн бүхэн, илангаяа Эрхүү талын зон, манай театрай ажабайдалы, ажал ябуулганууды үндэрөөр сэгнэнэ, манай театрай ажабайдал, амжалтанууды яһала мэдэхэ байна, һайн һайханаар, амжалта түгэс энэ гасторльнуудаа үнгэргэхыемнай үрээбэд.

Манай театр хэзээ бэшэ һэм, түрэл тайзан дээрээшье, ондоошье ехэ бага тайзангууд дээрэ эрхим наада үнэн сэдхэлһээ харуулжа, харагшадай ухаан зүрхэндэ шэнгэжэ, мэргэжэлтэдэй эрхим сэгнэлтэдэ хүртэжэ ябадаг, Россиин эрхим театруудай нэгэн боложо тодоронхой ха юм даа. Мүнөөшье Эрхүүгэй тайзан дээрэ тэрэл янзаараа ажалаа эхилээд, эдэ үдэрнүүдтэ үдэр бүри хоёр зүжэг наадажа байна – үдэртөө хүүгэдтэ, үдэшэндөө ехэ зондо.

Хүүгэдтэ гэжэ гурбан зүжэгөө абаашанхай – В. Массальскийн «Алтан түлхюур гэхэ гү, али Буратинын ушаралта ябадалнууд», Зүүн зүгэй арадуудай домогууд дээрэ үндэхэлжэ Г. Башкуевай

бэшэһэн «Али-Баба, 40 дээрмэшэд болон нэгэ эрдэмтэ тоти шубуун», тиихэдэ Д. Сультимовой буряад арадай үльгэр, домогуудһаа хабагшатай «Алтан бэһэлиг».

Эдэ зүжэгүүднай барандаа ород хэлэн дээрэ ябана, Эрхүүгэй хүүгэд эдээхэн үдэрнүүдтэ нээрээл хужарлажа байна гэжэ элихэн даа. Зүжэгэй дүүрэхэдэ хүүгэдтэй уулзажа асуудал табихада, зүжэгэйнгөө шэдиһээ үшөө гараагүй үхибүүд абаһаар юумэшье хэлэжэ шаданагүй, тииһээр ямар эрилтэ табижа байһыемни ойлгожо... богонёор тобшолон хэлэбэл:

– Одоол гайхал гээшэнь иимэ байдаг юм ха юм, нээрээл үльгэрэй орондо өөһэдөө орошоод, тэрэ зүжэгтэ артистнартай адли хабаадалсажа гараба бэшэ аалди, – гэжэ сүм этигэлэй нюдэхэнүүдые урдһаамни харуулан зогсонод...

Энэмнай үнэн ажабайдал театр хоёрой нэгэн боложо хамтарһан үзэгдэл гээшэ бээ. Тиимэшье байнгүй яахаб даа, буряад драмын театр наадажа байна ха юм!

Хүүгэдэй сэсэрлигтэ ябадаг Анжелика, 9-дэхи хургуулин 3-дахи классай хурагша Кирилл, сэдхэлээ хөөрэхэндөө хургуулияашье мартажархиба гү гэхээр нэрлэжэ ядашаһан 4-дэхи классай хурагша Артём гээд лэ, энээн багаар намайе тойроһон хүүгэд барандаа шахуу илангаяа Буратинын (Буряадай габыята артист Дарима Цыденова) ябадалнуудые болон бусад персонажуудые артист наадана гэжэ оройдоошье ойлгоогүй, үнэн боложо байһан үйлэ гэжэ мэдүүлбэ ха юм...?! Тиимэл ха һэн.

– Айхабтар хайнаар табигдаһан зүжэг байна, хубсаһануудын, тайзан зохидоор, тон тааруулжа шэмэглэгдэһэн. Танай артистнар элүүр энхэ, урагшатай, хайн хайхан ябажа байгуудаг лэ даа, – гэжэ 9-дэхи хургуулин багша Оксана Александровна үнэн зүрхэнһөө үрээл табяа.

«Чингисхаан». Театраар дүүрэн харагшад гээ һэмди, гасторльнуудай эхин дээрэ Эрхүүгэй харагшадай гайхал

болоhon энэ зүжэг тушаа, харагшадай бодолнуудhaа haбaгшaлaн, хэдэн үгэ хэлэмээр байна. Танхим соо ганса буряадууд бэшэ (зүжэгнай буряад хэлэн дээрэ ябадаг бэлэй даа), ород харагшад олон байгаа, хахадhaань үсөөн, гэбэшье... Үшөө нэгэ honирхолтой юун бэ гэхэдэ, харагшад гансашье Эрхүү хотын бэшэ, мүн тойрогой аймагуудhaа зорюута манай театр харахаяа ерэнэшүүл олон байгаа. Боохонhoо ерэнэн Софья Матвеева:

– Түрэл хэлэн дээрээ зүжэг хараха гэшэ ямар гоёб даа, буряад театрайнгаа, арадайнгаа түлөө омогорхожо huугааб, хуу ойлгосотой, Улаан-Үдэ ошожо зүжэгүүдые хаража байдаг haа, гэбэшье манай нютагуудаар ябажа харуулжа байбалтнай үшөөшье гоё, honин байха бэлэй, театрай артистнарта, бусад ажалтанда амжалта хүсэнэб, ябаһан лэ газартаа буряад арадаа нэрлүүлжэ ябыт даа, – гэжэ баяраа мэдүүлэн үрeэл табиба.

Эрхүүдэ үнгэржэ байһан гастрольнуудыемнай мэдээсэлэй талаар дэмжэжэ, Эрхүүгэй харагшадта хөөрөжэ, харуулжа байһан «Аист» телекомпаниин харюусалгата хүдэлмэрилэгшэ Инна Ботороева соёлой ажалтан Людмила Даниловна хоёр хэлэхэдээ мэдээжэ юумые нюунгүй сэхэ, байһан соонь хэлэбэд. Тиихэдээ Эрхүү буряадуудай болон зүүн буряадуудай яряанай хэлэнэй илгаа тухай, буряадшье haа олон юумэ ойлгонгүй үлэшэһэн хүршэ харагшадайнгаа зүгһөө хэлэхэдээ: «Оршуулга, яажаб даа, зохёохо байгаат, тэрэ зүжэгэй гол удхые бэшэжэ харагшадай дунда тарааһантнай зарим зондо ехэшье туһа болоогүй, түүхэнээ Чингисхаанай үе, тэрэнэй ажаябадал мэдээжэ ха юм, мүнөө, энэ дороо боложо байһан үйлэнүүд нюдэндэл тороод, шэхэндэ торонгүй үнгэршэнэ», – гэжэ мэдүүлээ. Һайн һаналаар, һайниие хүсэжэ хэлэгдэһэн эдэ үгэнүүд зүйтэйшье байхадаа болохо, энээн тушаа бодол хэхэ театраймнай уран зохёолой таһагай уялга, нэгэ юумэ һанагдаха байха.

Тиихэдэ үни галабта ханагдаһан, манай театрта хүдэлжэ байдаг синхронно оршуулгын оньһон түхээрэлгын хуушаржа халаһаар олон жэл үнгэршэбэ. Иимэ түхээрэлгын байгаа хаа, энэ хөөрэлдөөнүүд огтолон гарахагүй байгаа ха юм. Иимэ түхээрэлгэ байдаг, Соёлой министерствын мэдэлэй театрай абаха гэхэдэ, нөөхил үдэр бүри олдожо байдаггүй мүнгэмнай ха юм даа. Байн олдохомье юм бээ гэһэн найдал байна.

Теэдшье ойлгонгүй үлэшэһэн харагшад гэбэл, Инна Васильевна Людмила Даниловна хоёрой хүршэнэр, хэдыхэн хүн байба хэбэртэй, гайхалтайнь гэхэдэ, ондоо нэгэшье хүн би ойлгоогүйб гэжэ хэлээгүйл. Харагшад барандаа ойлгоһон, һонирхоһон, буряад театрайгаа золгоһондоо тон баяртай байнад бэлэй...

– Бидэ, хотын ажаһуугшад, хэлээ тиимэ найнаар мэдэнэбди гэхын аргагүй, гэбэшье буряад сэдхэл гээшэшни хэзээдэшье булжа, буряад театрайнгаа буряад хэлэн дээрэ наадаха зүжэг хараха, хужарлаха гэжэ зорюута ерээбди. Түүхэһээ Чингисхааниие мэдэнэбди, гэбэшье хэлэнэй баялиг, баяр, гуниг, шог, энэ ушарта хэлэгдэдэг жэнхэни буряад үгэнүүд ойлгогдонгүй үлэшэнэ, гэбэшье элинсэгэймнай «шүлһэн» шуһан соо байхадаа туһална юм бээ, зүжэгыг бүхыдэнь яһала ойлгоолди даа, – гэжэ Людмила Даниловна манай зүжэгтэ, артистнарай нааданда өөрынгөө хандасые нэмэжэ хэлэнэ.

Тиихэдэнь тэндэ байһан ород харагша Ольга Ивановна:

– Би энэ зүжэг хараад, гайхалаа баранагүйб. Буряад хэлэ оройдоомье мэдэдэггүйб, энэмни намда, энэ ушарта, туһа болоо гэхэ байнаб, ойлгуулжа хэлэбэл, гэрһээ гарахадаа, хэлэ мэдэхгүй аад лэ яагаад буряад зүжэг хараха, ойлгохо хүнбиб, Чингисхаан тухай түүхэһээ юу мэдэнэбиб гэжэ тархидаа бодолоо мухарюулжа һэргээгээд, актёрнуудай наада хараха зорилго табижа гараһан байгааб. Зүжэг хаража һуухадаа би наадажа байһан артистнарай нэгэн боложо хамтараад,

тэрэ үе руу өөрыгөө абаашажа, тэрэ үйлэ хэрэгүүдэй нэгэн бололсожо... тиигээд лэ энэ зүжэг намда тон тодорхойгоор ойлгогдобол даа. Театр ерэхэндээ, буряад театрай буряад зүжэг хараһандаа, ойлгоһондоо одоол ехэ баяртайб, – гэжэ тад һөөргэ ойлгосо мэдүүлбэ. Тиигээд байхадаа манай артистнарай бэлиг шадабари Эрхүүгэй харагшадай нюдэн дээрэ үшөөшье үндэр хэмжээндэ үзэгдэбэ ха юм даа, энээхэн ушарһаа омогорхол түрэхэхөө ондоо юун байха бэлэй!

Хоёрдохи үдэшэндөө харуулһан зүжэгнай яаха аргагүй Эрхүүгэй харагшадай сэдхэлһээ мүндэлһэн, тиимэһээ арсаангүй, хэниие хэн гэлтэгүй дайраһан зүжэг болоо. «Түрын дүхэриг» («Үлеэн басагад»). Харагшад үни удаан соо артистнарыемнай тайзан дээрэхээ табиха дурагүй, альга ташажа, «Бэрхэт!», «Бис!», «Браво!» гээд лэ театрай танхим сооһоо гаража үгэнгүй хүл дээрээ зогсохыень харахадаа, эжэлүүдгүй омогорхол түрэжэ, сэхыень хэлэбэл уяраадшье абагдаа...

Театрнай хаана гээшэб гэлсээ һэн хабди, энэл даа түрэл буряад театрнай! Буряадаймнай түрэл харагшад, Ташье омогорхожо һуугыт даа, сентябриин 14-дэ Эрхүү хотодо гастрольнуудаа дүүргээд, сентябриин 18 болотор Усть-Орда, Ангарск, Шелеховээр ябажа харуулаад, 19-дэ Александр Вампиловай нэрэмжэтэ театрнуудай Бүхэроссиин фестивальда А. Вампиловай «Нугаһанай агнуури» гэхэн зүжэгөөрөө хабаадажа, сентябриин 21-ндэ Улаан-Үдэээ бусажа ерэхэл даа. Удахагүй, октябрь һарын тэнгээр, ээлжээтэ, 76-дахи хаһаяа нээжэ, хэн хэндээшье эльгэлхэ, баярлаха сагнай ойртоо, түрэл театрнай 75 жэлэйнгээ ойн баярые ноябрь һарын эхээр Та олон харагшадтайгаа суг тэмдэглэхэ, урдамнай олон олон зүжэгүүд, урдамнай олон олон баяртай һайхан уулзалганууд... Эрхүүдэ ажаллажа байһан театртаа амжалта хүсөөд, түрэл тайзан дээрээ уулзатараа, хүндэтэ харагшаднай!

Д. МЭНДСАЙХАНАЙ «ЭХЭ» ГЭЖЭ ЗҮЖЭГ ХАРААД...

Буряад арадай монгол туургата арадуудай тоодо ородог хэн тула, Буряад драмын театр, ошоо ганса, монгол зохёолшодой зүжэгүүдые тайзан дээрээ табижа байдаг. Мүнөө театраймнай репертуар соо ябажа байдаг Сэнгын Эрдэнын «Хойто наһандаа уулзахабди», Жаргалсайханай «Бусаха адрес», «Найрай хүндын ууса» үшөөшье хэдэ хэдэн зүжэгүүдые харагшаднай һонирхожо хараһан, эдэ зүжэгүүд тэдэнэймнай сэдхэл зүрхэндэ шэнгэһэн, гунигайшье, баярайшье сараа үлөөһэн гээд эли байдаг.

Мүнөө бидэ ээлжээтэ зүжэгөө бэлдэжэ байнабди. Энэ удаа монгол зохёолшо Д. Мэндсайхан гэдэгэй «Эхэ» гэжэ зүжэг бэлэдхэлэйнгээ шатада, ийнээр, мартын 23-һаа, үргэн харагшадайнгаа үзэмжэдэ табихамнай ...

... Оршон үеын ажабайдал. Юрын лэ монгол айлайхи. Нүхэрөө гээһэн гурбан хүүгэдтэй эхэ. (Тиихэдээ бага хүбүүнийн наһанайнх нь нүхэрэйхи, хажуу тээһээ ерэхэн. Зүжэг харахадатнай эли болохо даа.) Эхын ажабайдалда баяртай үдэрнүүд хэр лэ байһан юм даа, үдэр хүнигүй ханаа үнөөндэ дарагдаһан гансахан наһанайнгаа эсэстэ яажа хүрэнэб? Бүлэ дотороо хүүгэдэйнх зүришэлдөөн, басагантайнх ушарһан аюул, ехэ хүбүүнэйнх ушаралта ябадалнууд... ябан ошожо түрмын үүдэ таталга...

Мүнөө үедэ тогтоод байһан байдал гү, али анханһаа бүлэ соохи эхинһээ ойлголсоогүй ушар гү... юрэдөө хэн зэмэтэйб гэжэ харагшын сэдхэлдэ ойлгуулаадшье яалай, хүн бүхэн өөрынгөө ябадалда, энэ сагайнгаа хандасада, эрилтэнүүдтээ тааруулан нэгэ бодолдо ерэнэл бээ.

Мартын эдэ үдэрнүүдтэ манай тайзан дээрэ табигдахаар бэлэн боложо байһан Д. Мэндсайханай зүжэгы театрай найруулагша, Россиин соёлой габыята ажал ябуулагша

Владимир Кондратьев буряад хэлэндэ оршуулаад, өөрөө найруулан табижа байна.

– Эхэ гээшэ үри бээтээ хүйһөөрөө холбоотой ябадаг хэн тула үриингөө үшөө умайдаа байхада нарилжа, гамнажа, ажабайдалай элдэб эсын муу муухай ябадалнуудһаа эхилээд, муу муухай бодолнууд халдажа, шэнгэжэ байгшаб гэжэ айжа, аршалхын бодолтой ябадаг ха юм даа. Үхибүүн эхэ соогоо эхынгээ амьар амилжа, эхынгээ шуһаар «ундалжа» байхадаа, эхынгээ аяг заршамууды бээдээ шэнгээдэг, тойронхи ажабайдалтай танилсажа эхилдэг байха. Эхэ гээшэ нангин уялгатай, тон харюусалгатай, өөрын нюусануудтай. Эхэ хадаа эрэ нүхэртээ, үри хүүгэдтээ, ажабайдалтай харилсаануудай тэгэн дундань байха үйлэтэй хүн лэ даа. Тиимэһээ үри бээнэ эхынгээ үндэр нэрые абажа ябажа шадаха байха ёһотой. Эхэ үри хоёрой ябадал иимэл номтой юумэл даа, – гэжэ Владимир Ильич мүнөө табижа байһан зохёол тухайгаа бодомжолно.

Зүжэгэй гол рольдо (Эхэ) Россиин арадай артист Лариса Егорова болон Буряадай арадай артист Должин Тангатова хоёр, бусад, тус тустаа юрын бэшэ, рольнуудта Буряад Республикын габыята артистнар Биликто Дамбаев, Дарима Цыденова, Намсарай Бадмаев, Саян Аюшеев, артистнар Цынге Ломбоев, Баяр Дондоков, Амгалан Санжижапов гэгшэд хабаадана.

– Энэ зүжэгтэ эхын роль нааданаб. Гурбан хүүгэдтэй юрын лэ эхэ. Өөрөөшье гурбан хүүгэдтэйб, рольдоошье гурбан хүүгэдтэйб, тиимэһээ энэ хүнэй роль намда ехэ дүтэ, тэрэ эхын ойлгохыншье аргагүйгөөр бусайдашаһан хуби заяан минии хуби заяанһаа илгаатай, гэбэшье авторай бодолнууды харагшын сэдхэлдэ хүргэхэ уялгамни ха юм даа. Эхын ролии Должин бидэ хоёр нэлгэжэ наадахабди. Залуу эхэнэр гурбан хүүгэдтэй хүгшэн эхэнэрые харуулха, тиихэдээ дүршэлтэй болоһон хүнэй оролдожо байхые харахадаа һонин образ байгуулжа байһыень ойлгоноб. Өөрөө һонин рольтой болооб,

үнэншэмэ тодохоноор харуулжа наадаха гэжэл оролдохомни гээбы даа, – гэжэ Лариса Ильинична үгөөрөөшье, нюдөөрөөшье хэлээд, репетицидээ яаран ябашаба...

Тиихэдэнь тээ тэндэ байһан Должин Жаргаловнагай:

– Энэ тон харюусалгатай роль, айдаһаншье хүрэхэ шэнги... – гэхэдэнь яһала дүршэлтэй Буряадай арадай артист Должин Тангатова өөртөө иимэ ехэ эрилтэ табижа ороо хадаа энээхэн образоо һониноор лэ бүтээхэ байха гэхэн бата найдал тархида оронол даа.

Энэ эхын үхибүүдэй ехын (Болодой) рольдо наадаха артист Цынге Ломбоев багаһаа эхилжэ бусайдаһан ажабайдалаа тайлбарилан:

– Өөрынгөөл эжын хүбүүн гээшэлби даа, – гэжэ тон богонихоноор хэлэнэ.

Эжыгээ хайрлажа, багаһаа дүүнэртээ харилсаагаа хатуу болгоһон, Зориг дүүгээ харшалдаг байһан ушар байдалайнь шалтагаан биил юумэл даа, зүжэг хараад хэды шэнээн баярлаха зонбибди, мэдэнэгүйб, теэд гунигаашье сугтаал хубаалсажа ябадаг манай харагшад гээбы даа, ерэгты, хүндэтэ харагшад, харагты, һонирхогты.

ТАНИЛСАГТЫ: МЭНДСАЙХАН!

Үнгэрhэн хабартаа, март hара соо, манай театр монгол зохёолшо Д.Мэндсайханай бэшэhэн «Эхэ» гэжэ зүжэг харагшадтаа дурадхажа, тэрэ зүжэгынь харагшадтамнай айхабтар дулааханаар угтагдаа бэлэй. Театрай хаһын хаагдатар энэ зүжэг хоёр удаа тайзан дээрэ табигдаа, шэнэ хаһын эхилhээр нэгэ удаа табигдаад байна.

Айхабтар бусайдаһан харилсаатай нэгэ бүлын эхинhээ эсэс (гэлтэй гү?) хүрэтэрхи ажабайдал, бүлын гэшүүдэй доро дороо туйлажа гараһан ехэ зоболон... Энээн соо ямаршье ушарта үри бэеынгээ түлөө һанаагаа табижа, зоболоншье үгы газарта зобожо байдаг эхын ябадал һанагдаагүй һонин ушаралай удаа яажа зүжэгэй эсэстэ хүрэжэ ерэнэб?

Бүлын гурбан хүүгэдэй хоорондын харилсаанууд юугээр дүүрэнэб? Хоёр хүбүүд түрмын үүдэнэй хоёр тээ... тэдэ хоёрой багаһаа эрэ болотороо ойлгоогүй эхын нюуса, аһамаг боложо тэргэдэ «хадагдаһан» дүү басаганиинь, үриин түлөө зобожо бүхы наһаяа үнгэргөөд, эсэстэнь ошожо үриингөөл түлөө хосорһон эхэ... иимэ зохёолые ажабайдалай ехэхэн дүршэлтэй, томохон, үндэр зиндаатайшье гээ һаа хамаагүй, зохёолшол бэшэhэн байха ёһотой шэнги аад...

...Зоболонто эхын ууган хүбүүн Болодой үеын гэмээр наһанай залуухан, сэбэрхэн, урихан миһэрэлтэй, налархай хандасатай эхэнэр хари ороной гал тэргээр ябаһан ябадалаа халташье удааруулангүй театрай хорёо руу гүйлгэһөөр орожо, шадмар, һурамагханаар үдэрэй туршада байха газартань зогсоогоод, саб гэмэ гэшхэдэлээр ябажа театрай гэшхүүр өөдэ

гаража ерэбэ. Энэ хадаа үнгэрэгшэ жэлэй арбан нарын эхээр Монголой Нацагдоржын нэрэмжэтэ академическа театр соо минии ушархан, тэрэ театрай уран зохёолой таагые даагша Дашзэвэгийн Мэндсайхан бэлэй.

Мэндсайханай ажалайнь таалга соо хэдэн уулзалга үнгэргөөбди, компьютер соонь наринаар хадагалагданхай байдаг театрай бүхы нөөсэ гээ хаа алдуугүй зүжэгүүдые хараабди. Эдэ зүжэгүүдые захиһаань бултыень уншажа гараха аргын намда үгые Мэндсайхан ойлгожо, нэгэ зүжэг театртаа абаашажа табиһыемнай өөрынгөө бодолоор шэлэжэ, намда үгөө бэлэй...

Дашзэвэгийн Мэндсайхан. Монголой завхан аймагай Баянхайрхан сумда 1981 ондо түрэнэн залуухан уран зохёолшо хэдэн зүжэглэмэл зохёолнуудай автор юм. Театрта ажалтай хадаа юм гү, али юрэл зүжэг бэшэлгын орёо жанр тон найнаар мэдэхэ болоһон дээрэнхээшье байхадаа болоо, мүн энэ хүдэлмэридэ өөрын эльгэтэй байха хэрэгтэй юм шуу даа, тэрэнэй бэшэнэн зүжэгүүдынь миил, юрын лэ туршалганууд бэшэ байба ха юм. Д. Мэндсайханай бэшэнэн хэдэн зүжэгүүдые нэрлэбэл: «Арбан нэгэдүүгээр нарын бороо», «Минии нүхэдэй боосоон», «Эхэ», «Мануухай». Тиихэдэ «Богони үгүүлэлнүүдэй ном» хэблүүлжэ гарганхай.

Дашзэвэгийн Мэндсайхан 1998 ондо дунда хургуули дүүргээд, 2002 ондо Монголой Уран зохёолой, хэблэлэй болон мэдээсэлэй дээдэ хургуули дүүргэнэ. Удаань хоёр жэлэй туршада Монголой ДМЖ түбэй нарин бэшэгэй даргаар ажаллаад, 2004 онһоо Монголой Нацагдоржын нэрэмжэтэ академическа театрай архивай болон уран зохёолой таагые даагшаар ажаллажа байна...

«Альганай шэнээхэн саархан дээрэ Автобиогафимни багтанхай», – гэжэ хэмнай хэлээ бэлэй? Соном Гармаев бэээ?

Альганай шэнээхэн саархан дээрэ автобиографины багтанхай энээхэн эхэнэр хэды үдэрэй туршада намтай ушарха уулзахадаа

зохёол бэшэдэг хүн гээшэб гэжэ гансаханшые үгөөр дурдаагүй бшуу даа. Бишые хаанаһаа мэдэхэм һэм, Мэндсайханай гартамни барюулһан зүжэгые баяраа мэдүүлэн абаад лэ ерээ бэлэйб.

Нацагдоржын театрай хүтэлбэри манай театрта Мэндсайханай намда үгэһэн зүжэгһөө гадуур энэ «Эхэ» гэжэ зүжэг дурадхаад, манай театрай хүтэлбэри тэрэ зүжэгөө асаржа, уншажа хараад, оршуулха шиидхэбэри абтаа һэн. Россиин соёлой габыата ажал ябуулагша, театраймнай найруулагша Владимир Кондратьев оршуулаад, театрай уран найханай зүблэл уншалга үнгэргэжэ шагнаад, табиха гэгһэн шиидхэбэри абаһан юм.

Тиигэжэ В. И. Кондратьев тэрэ зүжэгөө өөрөө тайзан дээрэ найруулан табижа, тэрэ һэдэлгэгһээ юун гээшэ болооб гэжэ та олон харагшаднай найн мэдэжэ байна ха юмта даа. Зүжэгһөө зүжэгтэ театраймнай танхим соо харагшад үсөөрнэгүй, тэрэл, гансаханшые сүлөө һуудал үгы, дүүрэн зандаа, тайзан дээрэ боложо байһан үйлэ ушаралнууд харагшын сэдхэл дайража, хараһан хүн бүхэн доторой ехэ хүлгөөндэ эзэлэгдээд, хай даа, «хуурай нюдэтэй» хүн эндэһээ гарадаг юм аа бы гэхээр байдаг...

Түрэл театрайнгаа 75 жэлэй ойн һайндэрэй үдэрнүүдэй нэгэндэ – ноябриин найманда энэ зүжэгөө баһал танайнгаа анхаралда табинабди, тиихэдээ хоорондын һайхан харилсаатай Монголоингоо нүхэдые уринхай бээбди. Монголой театртай хэдэ хэдэн зүжэгүүдые андалдан найруулһан, артистнаршые бэе бэеынгээ зүжэгүүдтэ наадаһан байха. Монгол нютагтаа табигдаһан энэ «Эхэ» гэжэ зүжэгэй гол роль болохо Эхын рольдо Монголой габыата артист, ороной киногой болон театрай эрхим зүжэгшэдэй нэгэн Намсарайн Сувд наадаһан байгаа, мүнөө, ноябрь һарын найманда, манай табиһан зүжэгэй гол рольдо мүн лэ Эхэ боложо Намсарайн Сувд наадаха болонхой. Энэ ушар

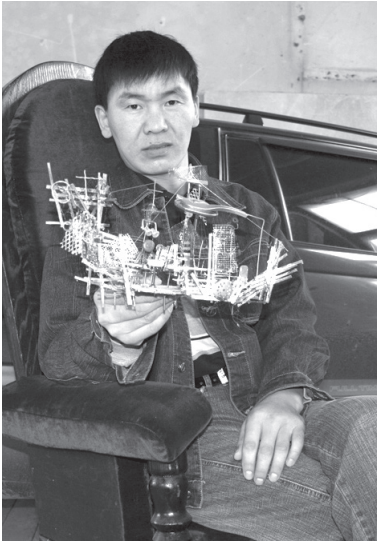
одоол нонин байхаар хүлээгдэнэ. (Нацагдоржын театрай тайзан дээрэ 100 шахуу артистнарай хабаадалгатай «Адха нүжэ» гэжэ томохон зүжэгтэ Чингисхаанай эхэ Оулэн хатанай рольдо Н. Сувдай наадахые хараһан хүм. Эдээхэн мүнүүдые бэшэжэ һууһан ушараа һамбаашалан, һайрхаадшье абахада юун болоо юм?! Энэ томо гарай зүжэгшэн тухай үшөө манай нонинуудта уншахал байхат.)

Үндэр наһанай ехэхэн баялигтай, дүршэлтэй, томо зохёолшодой нэгэн лэ энээхэн «Эхэ» гэжэ зүжэгыг бэшэһэн байха гээд тухайлһаар байтарнай, элирхэдээ гайхалтай байгаа. Саг гээшэ нэгэ байрадаа байдаг бэшэ ха юм даа. Ошохо. Дүршэл мүлрхэ. Залуухан энэ зохёолшымнай монгол туургата арад түмэнөө суурхуулха, арад түмэндөө өөрөө суурхаха үень үшөөл урдань. Зохёохы ажалдань айхабтар ехэ амжалтануудые хүсөөд лэ, хүндэтэ харагшаднай, таанараа энэ хүнтэй танилсуулхын тэды хэдэн үгөөр оролдобо гээшэб.

Һайндэрөөр, хүндэтэ харагшаднай, түрэл театрайнгаа һайндэрөөр!

Энэл даа, таанарай дурлажа үрдинэн зүжэгэй автор Дашзэвэгийн Мэндсайхан!

АЛТАН ГАРТАН

Арадаймнай дунда алтан гартай хүнүүд ябадаг юм даа. Алтан гар. Абахадаашье, үгэхэдөөшье элбэг – арюун хайхан сэдхэлхээ. Алтан гар. Нарин дарханай бүтээлнүүдые мүн лэ алтан гартай хүн бүтээгээ байна гэлсэгшэбди...

1968 оной намарай һүүл харын тэнгээр Захааминай аймагай Хамни тосхондо мүндэлжэ, алтан дэлхэйдэ бээ мэдүүлхэн Юра Норбоев. Аймаг тойрондоо мэдээжэ түмэршэ дарханай хадахан энэ хүбүүхэн хара

багаһаа нюдэндөө торосолдоһон юумэн бүхэниие юрын хүнһөө ондоохоноор адагладаг, хараһан юумэнэйнгөө хайхание анхардаг, юрэдөөл үетэн сооһоо халта илгарад гээд лэ эрэ боложо тэнжэлхэн байха. Уран нарин уг удамайнь уряа амар заяа үгэдэггүй, яаха аргагүй татажа, хүн зоной сэдхэл жэгнэмэ хайхан бүтээлнүүдые байгуулха захяа заабаринуудаа эдир Юрын сэдхэлдэ эльгээжэ, эзэлжэ шаданан лэ байгаа байна. Хүбүүн тиигэжэ дархан болоо.

1991 ондо Улаан-Үдэ хотын мэргэжэлэй-техническэ 6-дахи училищи дүүргэнээр лэ Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ буряад драмын театрта тайзан дээрэ табигдаха зүжэгүүдэй македүүдые бүтээдэг ажалтай болоо. Уран нарин, ухаа хүбэлгэн Юра ойрохон саг соо орёо энэ мэргэжэлээ мүлижэ, бэрхэ ажалшан байһанаа мэдүүлжэ, 1994 ондо театрай цехые даагшаар томилогдоно. Эндэ тэрэнэй эрхим бэрхэ эмхидхэлшэ байһан элиржэ гараа, дааж

абаһан ажалдаа тон нарин, эрилтэ ехэтэй хандасаараа илгардаг, тэрэ мүртөө театрай уран зураашадай һанамжануудые таажа ядахагүй, зүбөөр ойлгожо, зүжэгтэ хэрэгтэй тайзан дээрэхи бүтээлнүүдые шанар һайнтайгаар, зохидоор, саг болзор соонь бүтээгээд лэ байдаг, ямаршые үеын ямарханшые орёо бүтээлнүүд байг, хамаагүй. Ажалаа хэжэ байхыень харахада, эгээл наадажа байһан шэнги, тэрэ үедөө хүгтэй шогтойхоноор, энеэбхилэд гэжэ нүхэдтөө хандаха. Дарханай энхэргэн хандаса хэжэ байһан бүтээлдэньшые шэнгэдэг, тиимэһээл харагшын нюдэнүүдые дулаагаар жэгнэдэг байһан байха. Тиигээдшые тайзан дээрэхи македүүд гоё һайханаараа илгарха бэшэ, наадагдажа байһан зүжэгыг удхаарнь шэмэглэхэ, тэрэниие ойлгосын түлхюур болохо үүргэтэй байдаг.

Юра Норбоевой шэмэглэһэн, тиихэдээ тон орёо гэжэ тоологдодог зүжэгүүдэй нэгэн хоёрые нэрлэхэдэшые болохо: Д. Батожабайн «Төөригдэһэн хуби заяан», Х. Намсараевай «Тайшаагай ташуур», К. Гольдониин «Хоёр ноёной зараса», монгол драматург С. Жаргалсайханай «Хаан түүхэ», Б. Гавриловой «Чингис хаан», тиихэдэ һүүлэй жэлнүүдтэ театрта табигдажа байһан бүхы зүжэгүүд гэхэдэ алдуугүй. Театрай ахамад найруулагша Ц. Бальжановой 2000-2001 онуудай хаһада найруулан табихан Б. Гавриловой «Чингис хаанда» уран зурааша-найруулагша Ц. Цыренжаповагай орёо зурагуудаар хэһэн бүтээлнүүдын уран һайханайнгаа талаар онсо илгаржа, энэ ажалыень Москвагай томо шүүмжэлэгшэд тайзанай эрхим бүтээл гэжэ сэгнэһэн байгаа. Мүнөөшые зүжэгһөө зүжэгтэ Юра Норбоевой бүтээлнүүд театрайнгаа найруулагшад болон уран зураашадай үндэр сэгнэлтэдэ хүртэжэ байдаг, манай болон бусадшые хотонуудай театрнуудай мэргэжэлтэд зүбшөөл заабаринуудые абахаяа манай Юрэдэ ерэдэг, энэ ушар буряад драмын театрайхидай омогорхол яаха аргагүй түрүүлдэг, үндэр нэрэтэй театрайнгаа

нэрэ хүлдые үшөөлдээшэнь үргэжэ байдаг юм. Юра хэдэн томо томо фестивальнуудые эндээшье, холын хотонуудташье, хилын саанашье шэмэглэһэн, театрай гастрольнуудта гарахадаа абажа ошодог тон найдамтай хүнүүдэйнь нэгэн байха.

Юрын нэгэтэл хүнтэй нүхэсөө хаа – энэнь хэтын гэжэ мэдээрэйт.

– Иимэ найдамтай хүнээр нүхэсэжэл ябамаар байдаг, энэ театр соо энэ хүнтэй ушаржа, суг ажаллажа байһан ушартаа одоол ехэ баяртай байгшабди. Тон нарин, эрхим бэрхэ мэргэжэлтэ байхаһаа гадна үнэн нүхэр юм, – гэжэ театраймнай тайзан шэмэглэдэг хүбүүд намда омогорхон мэдүүлбэд. Тиимэл ха һэн, бэрхэ гарбалтай хүн гээшэ хэзээдэшье дорой ябахагүй, «Угаа уһанда хаяхагүй» гэжэ буряад арадай оньһон үгэ энэшье ушарта тон зохидоор таарана ха юм.

Захаамин хангайдаа хүндэтэй, аяга барижа арад олонойнгоо хэрэг бүтээжэ һуудаг бөө Алексей таабай (Алексей Шойжилжапович Норбоев) Захааминай нютаг хэлэн дээрэ хэлэбэл абгайнь болодог, Юра үшөө бага наһанһаа «Ахаяа аха, дүүгээ дүү» гэжэ ойлгожо, һайхан һургаал дээрэ эрэ болоһон хүн мүнөөшье, наһанайнгаа аянда дүшэдэхи жэлээ угтажа ябахадаа сэдхэл соогоо бүхөөр барижа, нангин хадагалжа ябадаг гэжэ тэрээнтэй уулзахын хоорондо ойлгохоор байдаг. Ажалша угтай хүн. Юрын абгазы (баһал Захаамин диалект) буурай ехэ Буряад соогоо мэдээжэ хонишон, ажалша алтан гараараа аймагайнгаа алдар солые аяар холын Москва хүрэтэр мэдүүлһэн, Россиин хүдөөгэй үйлэдбэрийн габьяата хүдэлмэрилэгшэ, Ленинэй орденто Елена Ринчиновна Норбоева тоонто Хамниингаа хойморто Талата гэжэ газарта буусаяа түхээрһэн байдаг...

– Зүжэгүүдые шэмэглэхэ, тэдэнэй македүүдые байгуулха гээшэ тиимэ амархан хэрэг бэшэл юм даа. Харагшын зүжэг

ойлгосодо горитойхон үүргэ дүүргэдэг эдэ түхээрэлгэнүүдые зүжэг шэмэглэдэг уран зураашад бүтээжэ үгэдэг. Тиимэһээ энэ хүдэлмэриее тон тэрээхэн эрилтэ соонь бүтээхэ хэрэгтэй. Эсэсэй эсэстэ манай бэлигтэй артистнараймнай наадан, наадан соогоо хэлэнэн үгэнүүд, тиихэдэ тайзанай шэмэг, гэрэл, хүгжэм, хубсаһан – эдэ бүгэдэ нэгэн боложо хамтараал хаа, харагшын нюдэндэ, харагшын сэдхэлдэ үлүү дутуугүй нэгэ бүхэли уран һайханай бүтээл боложо тобойдог юм шуу. Яахаб, театрта ерээд ажаллажа захаһаар олон тоото зүжэгүүдые шэмэглэхэ ушар болоо, тэдэ зүжэгүүднай театрайнгаа тайзан дээрэ ябажал байдаг, хари, газаагууршые ябадаг. Мүнөө нютагаймнай хүбүүн Олег Юмов У. Шекспирэй «Макбет» гэжэ зохёолой удхаар Баяр Жигжитовэй бэшэһэн «Максар. Шyhата тала» гэхэн оршуулга найруулжа байна. Энэ зүжэг дээрэ хүдэлжэ байнабди. Һарын һүүлээр, нүгөө Һарын эхиндэ харагшадайнгаа урда хүшэгээ нээхэ ёһотойбди. Театртаа ажаллажа байха үе соогоо дээдэ һургуули – Бурядай Гүрэнэй университет дүүргэжэ үрдеб. Дээдэ мэргэжэл олоһон хүн хадаа хаанашье ошоод, хэншые болоод, олоһон шэнэ мэргэжэлээрээшые хүдэлөө хаам хэн намайе хорихоб даа... гэбэшые энэ тон һонирхолтой ажалдаа дурлажа, тэрээндээ шэнгэжэ үрдед, энэ театр соогоо, түрэл театр соогоо олон һайхан нүхэдтэй болоод, хайшаашье гаража ошодоһомни хүрэдэггүй, театртайгаа хуби заяагаа бүхөөр лэ холбоо байнаб гэжэ ойлгодогби, тиихэдээ энэ ушараа орьдоошые шаналдаггүйб, – гэжэ Юрий Николаевич хэлэнээр байтараа, хэжэ байһан ажалдаа, ухаандань гэнтэ һонин бодол ороо юм аа бы, шунгашаба...

Тее, хүдэлэг лэ даа, һаалта хэжэ байнгүй саашаа болоод үгээл...

Юрий Николаевич Норбоев гурбанхүүгэдтэй, хоёрхүбүүдын Сотниковын дунда һургуулиин 11-дэхи, 8-дахи классуудта, бага хүбүүниинь тэндээл эсэрлигтэ ябадаг, Норбоевтоной обог соо

ургажа ябаһан энэ гурбан баатар хүбүүдэй харгынь арюун, ута байг лэ даа гэжэ үреэнэб! Яахаб, хайн хүнэй хүүгэд үшөө хайн хайхан эхэ эсэгынгээ алдар нэрые үргэжэ, арад зоной дунда нэрлүүлхэл байха гэхэн найдабари байна. Тиимэл байг!

Эдэ хүүгэдэй эжы, Юрын наһанайнь нүхэр, Жаргалмаа Жамбаловна мүн лэ алтан гартай хүнүүдэй тоодо ородог, ательедэ ажалладаг уран бэрхэ оёдолшон байха.

Юрий Николаевич 1997 ондо «Улаан-Үдэ хотын эрхим макетчик» гэхэн үндэр нэрэ зэргэдэ хүртэнхэй, энэнь үдэр хүнигүй үсэд нэтэрүү, ухаан, сэдхэлээ сүм шэнгээһэн ажалайнь дүн гээшэ бээ. Театраингаа, Буряадай театральна ажал ябуулагшадай Холбооной, республикын Соёлой болон олонийтын харилсаанудай министерствын, түрэл аймагайнгаа Баярай бэшэгүүд болон Хүндэлэлэй грамотануудаар оло дахин урмашуулагдаһан, «Буряад Республикын соёлой габыата хүдэлмэрилэгшэ» гэхэн үндэр нэрэ зэргэтэй. Хэзээдэшые ухаан һонор, уран гартай, үгы-биигээ ажалдаал зорюулдаг бэрхэ хүниие хүтэлбэри, засаг газар анхардаг лэ ха юм даа. Театрай директор, Россиин габыата артист Д. Н. Сультимов Юрын ажалдаа хандасые, хүн талыень, тэрэнэй бүтээһэн зүйлнүүдые үргэлжэ анхарһан байдаг, ушар дайралдахадань магтаад абаха, «Энэл даа, Буряадаймнай эрхим хүбүүдэй нэгэн!» – гээд омогорхолоо нюудаггүйнь эли байдаг.

– Театрай тайзанай хоёр хажуугаар дээрэһээ доошо татаатай байдаг дутаг хүшэрын (кулисын) саана ажалтай нүхэдтөө баяраа мэдүүлнэб. Тайзан дээрэ боложо байһан шэдитэ байдал гол түлэб тэдэл нүхэдэйм ашаар бүтэжэ байдаг. Кинодо олон ондоо туршалгануудые буулгаад, нэгыень, эгээл һайниинь шэлэдэг ха юм. Театрта тиимэ бэшэ. Нэгэтэл бүтээгээд, тэрээгээрээл харагшын урда гарагдана ха юм. Тиимэһээ энэмнай одоол харюусалгатай хүдэлмэри гээшэ бээ, маанарта эхинһээ алдуу гаргаха эрхэ үгтөөгүй,

иимэ харюусалга ехэтэй хүдэлмэридэ сэдхэлээрээшье, бодолоороошье, бэээрээшье бэлэн байха зэргэтэйбди, – гэжэ Юрий Николаевич суг ажалладаг нүхэдөөрөө омогорхожо байханаа мэдүүлбэ.

Аргын дайралдабал агнуурида дуратай. Илангаяа урданай, нарин дархашуулай, бүтээлнүүдые шэнжэлхэ, түхэл маягыень, тэрэ үеын оньһон аргуудые шудалха, өөрөө айхабтар гоёор дархалха – эдэ бүгэдэ Юрын сүлөө сагы (тэрэнь ехэнхи ушартаа хоморхон юм ха, гэбэшье...), амар заяаень абаһан, эзэлһэн байдаг.

Энэл даа, «Бурядай эрхим хүнүүдэй» тоодо лаб лэ орохо, тиихэдээ тэрэ үндэр нэрээ даажа ябажа шадаха гэжэ этигэлтэй, тон богонихоноор үргэн олон уншагшадайнгаа анхаралда бэшэһэн нүхэрни – 75 жэлнүүдэй туршада арад зонтойгоо нэгэ амьар амилжа ябаһан Гүрэнэй Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ Буряад драмын академическа театрай цехые даагша, түрүү ажалшан Юрий Николаевич Норбоев!

ЩУКАРЬ... ПЕТУУХА... ШЭНЭ ҺАМГАН...

«...Үбэл. Хүбэн саһан хөөрэн, эрьелдэн унана. Һэеы гэрһээ утаан гарана. Энэ гэрһээ саашаа, тэнгэри газар хоёрой нишлэһэн зүйдэл хүрэтэр, олон шэнэ Һэеы гэрнүүд харагдана... Һаял мүнделһэн хүүгэнэй уйлаха дуулдана...»

(Г. Башкуев)

Амгалан ажабайдал аяарханаа иигээд лэ ябажал байдаг ха юм даа. Дэлхэй дээрэ тон лэ иимэ һаань, яабашье хүнүүд жаргалтайл даа гээд хэлэмээр, теэд...

Хубилган шэнэдхэлгын үе. Тэрэ үеые нюдөөрөө хараһан, арһан дээрээ мэдэрһэн хүн бүхэн һанаха байха – зоболон гээшэ энэ дэлхэйн эзэн болонхой, хүнүүд үглөөдэр юунэй болохые мэдэхээ болинхой ябаһан ушар манай түүхэдэ байгаа ха юм даа. Зоной зоболон дээгүүр жаргалаа бэдэрээшэд олон байгаа. Иимэ сагай газаа орожо ерээд байхада, амитан зон ажамидарха арга хургаяа али болохоор бэдэрээл бэд даа. Эндэ энеэжэ байхаар юумэ юун байгаа юм? Гэтэр, драматург Геннадий Башкуев эгээл тэрэ үеын хүдөөгэй нэгэ тосхоной ажабайдал харуулһан зүжэгөө танай анхаралда, танай үзэмжэдэ дурадхаба.

Уйлажа дурсахаар тэрэ сагые энеэдэ нааданай хоорондуур харуулжа шадаха уран зохёолшын үшөө нэгэ арга бии юм байн...

Залхуу һамган. Тэрэ мүртөө гэмэргэн. Зүжэгэй гол нюур болохо Галдан гэдэг, гэрэй эзэн аад лэ, гэр соогоо, бусад олые тоололтошьегүй, тамхишье татаха эрхэгүй... хашартай болошоһон гэргэнһээн халташье һаа амарха зорилготой, хорёо соогоо шэнэ Һэеы гэр табиха гэжэ шиидэнэ... тиигээд лэ, бүхы болодог юумэниинь, эндэһээл эхилбэл даа!..

Урдандаа буряадууд ямар ушарнуудта шэнэ гэр табидаг байгаа? Зүб даа, гэртэй болохо олон тоото шалтагаануудай нэгэн – һамга абалга (шэнэ айл мүнделнэ ха юм).

Юундэ, заал һаа, Һэеы гэр юм бэ?

«Һэеы гэр – юртэмсын бишихан хэб. Гайхамшагта түхээрэлгэ. Манай элинсэгүүд Һэеы гэрые ажабайдалай, бүхы юртэмсын байгуулгын түб гэжэ тоолодог байгаа. Энээхэн бишихан юртэмсэ соо бүхы юумэн хараалагданхай. Бурхан тахилай, эрэ хүнэй, эхэнэр хүнэй тала, ажабайдалай бүхы хэрэгсэлнүүдэй өөрын һуури байра, сагай байдал... Имагтал Һэеы гэрэй түхэл маягаар байгуулагдадаг тон өөрын доторой уларил.

Гуламта. Гуламта гээшэ Һэеы гэрэй гол һуурида зохёогдонхой. Гуламта – үнгэрһэн ба ерээдүй үенүүдые нэгэдхэнэн үе. Гуламтын хүнэхэ гээшэ гэр бүлын хандарал, уг гарбалай үеын таһалдал. Тиимэһээ буряадууд гуламтаяа нангин сахижа, үргэлжэ һэргээжэ, үргэлжэ бадараажа байха, үеһөө үедэ дамжуулжа байха нангин уялгатай.

Мүнөө үедэ, газардэлхэйдээрэй хахтарехэ хубилалтануудай боложо байха үедэ, хүн түрэлтэнэй бүхы түүхынгөө туршада олоһон эгээл сэнтэй һайн таланууд гээлтэдэ орожо байна. Энэ эниие һэргээхэ нэгэл ехэ хүсэн бии – бүхы хүн түрэлтэндэ шэнгэһэн арадай, үндэһэтэнэй соёлые тон гүнзэгыгөөр ойлгосо. Эд зөөриин хойноһоо шунахайрангүй, хоорондынгоо харилсаануудай эгээл сэбэр талануудые, өөртэйгөө болон байгаалитай тэнсүүриее һэргээлгэ гээшэл хүнүүдтэ хэрэгтэй гэжэл бодомоор үе саг ерээд байнал даа. Дэлхэй юртэмсэ хүнүүдэйл харилсаанууд дээрэ, тиихэдээ гол түлэб эрэ эхэнэрэйл харилсаанууд дээрэ үндэһэлдэг гээд хэлэбэл хэн арсахаб даа? Энэл даа, минии энэ зүжэг дээрэ хүдэлхэ гэжэ урдаа табиһан гол зорилгомни...», – гэжэ Зүүн Сибирийн соёлой болон искусствын академиин 5-дахи курсың оюутан Гэрэл Балданова хэлээд, нүгэлгүй сэлмэгхэн нюдэхэнүүдээрээ нам тээшэ, юун гэдэг юм ааб гэхэндэл, хараад һууна...

Юун гэхэбши, харагшымнай ухаан бодолдо яашье ороогүй, гансал таамаг үгэнүүдээр хэлэгдээд үлэшэһэн, Геннадий Башкуевай бэшэһэн энээхэн зүжэгые найруулан табиһан Гэрэл Балданова Буряад драмын академическа театрай тайзан

дээрэ хэдэн олон жэлнүүд соо ажалллажа гараһан, Буряад Республикын арадай артист Жан Балдановой басаган, тиихэдээ соёлой академиин оюутан гээд мэдэхэ болобо бэээт.

Гэрэл эхэ эсэгынгээ ажалай хажууда хаяа хадхаж байдаг хотын 1-дэхи дунда нургуули дүүргээд, тэрэл жэлдээ манай Соёлой академидэ нурахаяа ороно. Академиингээ хоёрдохи курсда нуража байхадань багшань – Т. Б. Бадагаева (доро үшөө нэрлэхэбди) хүүхэлдэйн «Ульгэр» театрта Агууехэ Илалтын 60 жэлэй ойдо зорюулагдаһан В. Быковэй «Пойти и не вернуться» гэжэ зүжэг табиһан, тэрэ зүжэгтэнь Гэрэл Зосиин гол рольдо наадаһан байгаа...

Гэрэл багадаа балерина болохо бодолдо абтана... тиин эмшэншье болоод үзэхэ зорилго табиһан аад... мүнөө болоод байхада, театрта ажалтай эхэ эсэгээ нарай багаһаа дахажа эрэ болоһон түрэл театр соогоо ерэшэнхэй байнал даа...

«Оройдоол оюутан басаганай найруулһан зүжэг ха юм даа», – гээд (энэ Гэрэлэй дипломно хүдэлмэри) ухаандаа оруулаад байхадаа, «мүнөө үеын залуушуулай ажабайдалда хандасые мэдээжэ зүжэгшын хүдэлмэри яажа һонирхуулба гээшэб?» – гэхэн бодол таанарые манай театрай танхим руу татахал байха гэхэн бата найдал минии толгойдо оронхой, тиихэдэ энэ басаганай найруулгын талаар хүтэлбэрилэгшэнь таанартамнай хэдэн олон һонирхол үүсхэмэ, гайхалтай гүнзэгы зүжэгүүдээрээ (жэшээ болгожо хэлэбэл Б-М. Пурбуевай гурбан хубиһаа бүридэһэн «Эрхэхэ наран») үнинэй танил болонхой, Зүүн Сибириин соёлой академиин найруулагшадай кафедрын доцент Туяна Баяртуевна Бадагаева.

Г. Башкуевай «Шэнэ һамган» гэжэ энеэдэтэй, шогтой зүжэгы буряад хэлэн дээрэ Россиин габыята артист Олег Бабуев оршуулжа, энэ зүжэгтэ Россиин арадай артист Людмила Дугарова, Россиин габыята артистнар Марта Зориктуева, Доржи Сультимов, Олег Бабуев, Содном Хажитов, Буряадай арадай

артистнар Дарима Батомункуева, Суранзан Жаргалова, Туяна Бальжанова, Зорикто Ринчинов, Бурядай габьяата артистнар Любовь Цыдыпова, Дабацу Юндунова, Баяр Бадмаев, Биликто Дамбаев, Саян Аюшеев, Дарима Гылыкова, артистнар Галина Галсанова, Бадарма Аюшеева, өөрөө найруулагша Гэрэл Балданова гэгшэд, бэе бээе хэлгэлдэн барин, наадахааар бэлдэжэ байнхай.

Зүжэг соомнай дээрэ хэлэгдэһэн, амгалан ажабайдалда тон дуратай Галдан, тэрэнэй хамган, бээе зобоонгүй найханаар ажаһууха дуратай Гыма, үйлэ бүхэнэй тэгэн дунда үргэлжэ хожомдонгүй оролсоһон лэ байдаг, шогто дуратай, юугээрээб даа, Щукарь үбгэниие хануулһан Согто үбгэн, ажамидарха аргаяа үе сагтаа тааруулжа олоһон Катя-Катанка, архинша, хүхюухэн ажабайдалда дуратай Чингис, хорхойдо хориггүйхэн, ажалша, наһан үргэлжэ тэрээхэн петухаяал бэдэржэ ябадаг Пэлжэд хүгшэн, 11-дэхи классай һурагша, хээлитэй болошоһон Туяна, журамдаа шанга милиционер Батор, Оноре де Бальзагай хэлэһээр «...үнгэрһэншье саг, ерээдүйшье – хамаагүй, нэгэл ехэ шунахай хүсэл» – Инаг Дуран – Любовь Аюшеевна, багша, тиихэдэ үшөө хоёр эхэнэрнүүд... энэ нарын 29, 30-най үдэрнүүдтэ, үдэшын 18 сагта драматург Геннадий Башкуевай «Шэнэ хамган» гэжэ хүхюутэй, энеэдэтэй, хүгжэмтэй, дуутай комедидэ Олег Бабуевай оршуулгаар, Гэрэл Балдановагай найруулгаар дээрэ нэрлэгдэһэн хабаадаха нюурнуудтай ерэжэ уулзыт гэжэ таанар олон харагшадаа Гүрэнэй Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ Буряад драмын академическа театр урижа байна.

Манай театрта харагшадтаа гэжэ иимэ нэгэ хандалга, уряа байдаг: «Энеэхээе ханаа хаа, ерээрэйт!».

Шэнэ хамганда... хамганайда... хамгантай?.. ...уулзатараа, хүндэтэ харагшаднай!

АЯАРХАН АНААДАА НЮТАГЖААД...

Зүблэлтэ засагай тогтоһонһоо хойшо мүнөө хүрэтэр хүнэй ажабайдалда хэды олон хубилалтанууд болоо гээшэб? Үнгэрһэн энэ үйлэ хэрэгүүдые мүнөө, илангаяа хамаг түүхэээ эли, байһан соонь, хэлсэхэ болоһон энэ үедэ, хүн бүхэн тон хайн мэдэхэ болонхой. 1930-дахи онуудаар болоһон иимэ нэгэ үйлэ хэрэг тушаа хөөрэхэ гэжэ шиидэбэбди. Газар дэлхэйн үрөөһэн захада,

Захааминай бар тайгын олон түмэн жалгануудай нэгэн соо, Сагаан-Морин гэжэ бишыхан тосхондо, хамтын ажал эмхидхэлгэ эгээл түлэгтөө. Тэрэ үедэ колхозой түрүүлэгшээр нютагай Даша Цыбенович Нагмитов хүдэлдэг байһан юм ха. Даша Цыбенович 4-5 жэлнүүдэй туршада колхозой түрүүлэгшээр ажаллаад, удаань нютагтаа, алаабхиин бии болоходо, тэндэ наймаалагшаар ажаллажа эхилһэн байгаа. Энэ хүн тушаа манай мүнөө мэдэхэ юумэ энэл тэдыхэн. 1937 оной декабрь нара соо нютагһаан абаашагдаад, бусажа ерээгүй.

Даша Цыбенович Нагмитов иигээд лэ 36-тай шиираг хаһадаа нютаг нугаһаан, нүхэд зонһоон таһаржа, найматайхан, үшөө тиихэдэ мансытай хоёр басагатай наһанайнь нүхэр Сэбэг Дылгыровна Нагмитова нүхэрэйнгөө юунэй түлөө, хэды болзороор ошоһые мэдэхэ юумэгүй үлэһэн байгаа.

Сэбэг Нагмитова өөрөө Сагаан-Морин тосхонһоо дээшээ 20 модо газарта, Бэлшэр гэжэ хууринда 1902 ондо түрэхэн юм. 1938 он болотор Сагаан-Мориндоо ажаһуугаа. Бүлын үхибүүд соо дүрбэн хүбүүд, хоёр басагад һэн. Түрэлхид

тухайгаа балай юумэ хөөрэдэггүй байгаа, үхибүүд соогоо эгээл одхониинь байһан юм. Аханарынь ангуушад, хэрмэнэй мяхан дээрэ үндыһэнөө һанадаг. 1917 ондо үшөөл бага байгаа. Ой соогуур улаантанһаашье, сагаантанһаашье малаа нюужа ябадаг байгаабди гэжэ хөөрэдэг юм һэн. Эдэ ойлгогдоогүй улаантан, сагаантан гээшэдын хүршэ Түнхэнһөө наашаа орожо ерэдэг байһан юм ха. Бүхы аханарынь дайнай газарта хосорһон юм, гэбэшье олон тоото түрэлэйхидын Захааминда ажаһуудаг.

Сэбээнэй Хабтагайн Даша ехэл тэнигэлэн сэдхэлтэй томоотой хүн юм һэн гэдэг. Нэгэ үе дасанда хубараг болоод ябаа, үзэг бэшэг мэдэхэ, оёхо, ура, дарха хэхэ, барилгаша, 1930-дахи онуудай эхеэр тэрэ алаабхиин наймаалагша байһанһаа боложо баян, шадалтайшуулай тоодо ороһон байгаа ха гэжэ һанагдадаг.

Хүгшэн тэрэ үедөө бүхэриг бээтэй, һонор, хуушан монголоор уншажа, бэшэжэ һураһан, латааршые ойлгохо болоод байһан, байн сагаан толгойн ород болошоходо, тэрэниие дахаад һуража байха забгүй болоод байба: гэр ажахын, бүлэ, хүүгэдын... 5 хүүгэдтэй байһан юм, тэдээн сооһоонь эгээ ехэ эгээ бага хоёр басагадын лэ амиды мэндэ үндыһэн байгаа. Нүхэрыень дасанда хубараг байһыень һанажа, хорюултай аралжаа ябуулна, юрэдөөл нюдарган (хулааг) гэжэ гэмнээд, ябуулба ха юм. Красноярскын хизаарта гэжэ дуулдаһан аад, һүүлдэнь юм гү, али хэзээ юм, Магадан ошоһон байба ха, тишээ хосорһон тухайн хожомоо мэдээжэ болоһон юм.

Сагаан-Мориндо, Монголой хилэ дүтэ, сүлэгдэжэ ошоһон хүнэй бүлэ байжа болохогүй. 10 хоногой туршада нютагһаан гарагты гүүлэжэ, энэ бүлын гашуудал дээрэ хүлээгдээгүй, бүри ехэ зоболон бууба.

Баргажан, Ярууна, Хори – энэ гурбан аймагуудай нэгыень шэлэхэ захиралта үгтэһэн байгаа. Гушаадхан һаһандаа

нютагһаан гаража үзөөгүй Сэбэгтэ Баргажан, Ярууна, Хори – алиинишье өөрэгүй холо һанагдаа, илангаяа моринһоо ондоо унаагүй тэрэ үедэ. Тиибэшье Хори гээшэ одоо буряад нютаг юм гэжэ дуулаһан энэ эхэнэр Хори хүрэхэ гэжэ шиидэбэ.

Хоёр үнээгээ худалдажа юм гү, али андалдажа хоёр морин болгоод, Захааминай аймагай тэрэ үеын түб байһан Сахир тосхондо хоёр басагадаа шэрээд, ахадаа хүргүүлбэ. Энэнь 1938 оной октябрь һарын 18 бэлэй.

Захааминһаа Улаан-Үдэ орожо ябаһан ашаанай машинада, жолоошондонь 80 түхэриг түлэжэ һуугаад, Ивалга ерэжэ, тэндэхи зошодой буудаг газарта 3 хоноод, орооһо шэрэһэн хамбыда һуулсажа, Удинск хүрэбэ. Удинскһээн нэгэ полуторка дайралдажа, 40 түхэриг түлөөд, Хориин зүүн-урда нэгэ хонхорто хүрэжэ бууба...

Тиигэжэ Хори хүрэжэ бууһан хүгшэн хожомоо, бурхандаа харитараа, энээхэн үеынгөө үдэр бүхэниие тон элеэр һанажа ябаа бшуу даа. Үбгэниинь тушааһанай хойто үдэр ревизор-шаллагша орожо ерээд, үри ехэтэй болоод байнат гэжэ дуулгаба. Энээхэн худалыень бээ шангаар барижа тогтоожо абаад лэ, яажашье һаань «бусаахаб» гэжэ шиидэнэ. Хүдөөгэй айл хадаа малтай байгаа, тэдэнэйнгээ хэдэн толгой гаргажа, Сахирай сельпо абаашажа тушаана. Мориной мяха тушааха гэхэдэнь бруцеллёз дэлгэрэнги гээд абаагүй, эбэртэ мал тушааһан байгаа. Сэбэг хүгшэн ехэ хатуу, эрид шиидэнги зантай, сэбэр сэгсэ, бүхы юумээ яла сала байлгадаг гуримтай хүн байһан юм. Шалань сайбар шара болотороо элһээр шударжа угаалгатай байха, атаархаһан зариман: «Энэш шаладаа тоһо түрхинэ» гэдэг юм һэн гээ...

Зай, тиигээд лэ, мансытай нэгыень тэбэрээд, найматай нүгөөдыень хүтэлөөд Хориин зүүн хотогор соо ерэжэ бууба ха юм даа. Хори хүрэтэр замдаа олон тосхон һууринуудаар амаралтада тогтодог байгаа, тиихэдэнь үри бэээр ядалдаһан

нютагай хүнүүд эдэ багануудаа (илангаяа мансытайень) үгыт гэжэ дурадхадаг байба. Гурбан хүүгэдээ алдаһаар үнишье болоогүй ябаһан шамбай шиираг эхэнэр таһа арсажа, үхибүүдээ заахашье ядалдангүй шэрэһэн зандаа, хоёр басагадаа ото бээдээ абажа ябаһаар, энэ хүрэжэ ерээ ха юм.

Хайшаа ошохоб? Хайшаашье ошохоёо гайхашоод байһан хоёр бишыхан хүүгэдтэй Сэбэгэй хажууда Хори тосхоной зүүн урда зүгэй нэгэ айлай шэмээшэг эхэнэр ерэжэ, манайда ошожо хоногты гэжэ уриба юм ха.

«Тэрэмни Косыгинай эжы байгаа», – гэжэ Сэбэг хүгшэн, нэгэтэ уулзахадаа, уяран дурдаа бэлэй. Тиигэжэ аяар холын Захааминай тайгаһаа гараһан энэ эхэнэр хоёрдохи нютагаа олобо гээшэ. Ямаршье һоним даа хүнэй ажабайдал. Үдэр бүри ушаржа, хөөрэлдэжэ, бишыханааршье һаа, олоһон баяраа хубаалдажа ябаһаар байтараа, огтолон хүлээгээгүй талаһаашни харата муухай сохилто хэхэ... Тиһээ тиитэрээ нэгэ бишыхан горхоной уһа эдижэ, бэе бээынгээ нюдэн дээрэ суг үндыһэн нютаг зон аад...

Огтолон хүлээгээгүй газарһаашни туһа ерэхэ...

Хориин захада хонхор соо хоёр бишыхан хүүгэдтэй ерэжэ буушоод, хайшаашье ошохоо мэдээгүй энэ эхэнэртэ хэн эгээл түрүүлэн гараа һарбайгааб? Нютаг нугаяа урилжа үншэрһэн эдэ гурбанда шэмээшэг эхэнэр хайра туһаяа дурадхаа...

Баяр жаргалаа, гашуудал зоболонгоо тэгшэ хубаалдажа, ямаршье яһанай зон Бурядаимнай дэбисхэр дээрэ мүнөө хүрэтэр ажаһуугаа; мүнөөшье нютагаймнай арадуудай хани барисаан, найрамдал бата бэхи зандаа, эндэ тэндэ хоёр нэгэн этэгээдүүдэй хэдышье оролдоо һаань, хүмэрихэгүй. Найдамтай. Иимэл байха ёһотой ха юм.

Һайхан сэдхэлтэй шэмээшэг эхэнэрэйдээ 5 хоноод, Сэбэг Дылгыровна Хориин ойн ажахыда түлээ тайрахаар ажалда

оробо. Хойто жэлын, хабарай, дулаан сагай, ерэтэр түлээ тайраад, тэрэ үеын заготскодто малшан боложо ажалда ороо, тэндэнь байра үгтэжэ, Сэбэг Дылгыровна хонгор баян Хориин дайдын олон түмэн айлнуудай нэгэн боложо түбхинөөд, эгээл баян үнэр бүлэнүүдэй тоодо орожо, 90 гаратараа хугаал даа.

Тэрэ үедэ Хориин аймагта ажалша гарнууд ехэл хэрэгтэй байһан. Хүдөөдэ хүдэр шамбай үндыһэн хүн хадаа ямаршые ажалда гарахаар бэлэн байһаниинь эли байжа, тэрэниие Анаа дасанһаа холо бэшэ байражаһан модо үйлэдбэрилгэдэ эльгээнэ. Тэндээ байхадань Эсэгын ехэ дайн эхилээ. Тэндэнь хүрөөтэй гоё дасан байһан аад, Сэбэг хүгшэнэй нюдэн дээрэ 1939 ондо хандаргаагдажа захалһан юм. Иимэ юумэ хаража ябаһан эхэнэр дотороо эбсэхэгүй байбашье, шэнэ хүсэнэй урдаһаа юу хэхэ, яахабши? Дасанай зөөриин хэдэн тээшээ тараагдажа байхада, гансаханшые юумэндэнь гар хүрэхэгүйб гэжэ өөртөө тангариглаһан юм.

Сэбэг хүгшэнэй хүдэлөөгүй газарын, хээгүй ажалын гэжэ үгы юм. Өөрөө хара багаһаа ажалша бүхэриг, хатуу журамда үндыһэн хүн ямарханшые ажалда ядаралгүй хүдэлжэ, хоёр басагадаа хүн болгожо табиһан байна. Эндэ ерэхээр 15 жэл үнгэргөөд байхадань 1953 ондо тэрээндэ тоонто нютагаа эрьежэ ерэхэ эрхэ олгогдоо бэлэй, түрүүн ошоходоо бага Катя басагаяа абажа ошоо, хожомын хоёр жэлдэ нэгэ удаа ошохо, ошоходоо зээнэрэйнгээ хэн нэгыгэ заатагүй абаашажа, элинсэгэйн нь нютаг үзүүлдэг заншалтай болоо бэлэй. Нютагаа ошоходоо бүхэли нара айлшалхаар ошодог байһан юм. Аха дүүнэртээ бэлэг сэлэг шэрэжэ ошохо, өөрөө, зээнэр хүүгэдын бэлэг-сэлэгтэйнүүд бусажа ерэхэ – заншал тиимэ байгаа. Анаа хүгшэнэй зээнэрэй тоонто болоо, аймагай түб Хори тосхондо байшантай болоодшые байхадаа хүүгэдын амаралта болоходоо тишээл, Анаагаал, ошохоёо тэгүүлжэ байха. Сэбэг хүгшэн тэндээ 34 жэлнүүд соо

ажагуугаад, бултан сооһоон эгээл һүүлдэ, 1973 ондо, Хориёо нүүжэ ерэхэн байдаг. «Тэрэ гэхээр аяар 43 жэлнүүд ходорон ошоо гээшэл, тэндэхэ иишэ тиишээ нүүлгэн яһала болоһон, гэрнүүдшье задалагдан зөөгдэхэн, харин гансахан манай гэрлэ һуурия урилбашье, мүнөө болотор тэндээ, эрэ болоһон энээхэн гуламтамнай байһан зандаа гэжэ харахада яаһаншье гоё гээшэб даа», – гэжэ хүгшэнэй олон тоото зээнэр айхабтар баяртай байдагууд.

Найматайхан дахажа ерэхэн Ханда-Жаб мүнөө наһанайнгаа амаралтада, нүхэрынь Барадий Базарович Балбаров. 3 хүбүүд, нэгэ басагатай, тэдэнь бүхыдөө гэр бүлэнүүдээрээ 23 хүнүүд болонхой. Үхибүүдынь – ехэ хүбүүн Дэлгэр, Дэмбрэл, Яна, Дэлэг.

Мансытай ерэхэн Катя мүн лэ наһанайнгаа амаралтада. Доржо Дондокович нүхэртээ 5 басагатай. Үхибүүдынь – Наталья, Надежда, Зинаида, Туяна, Аюна. Олон тоото хүрьгэд, зээнэртэйгээ 16 хүн тоологдоно.

Тиигэжэ хоёрдохи нютагаа Хориин дайдада оложо, үнэр баян бүлын түрүү Сэбэг Дылгыровна хоёр хүрьгэдэйнгөө, зээнэрэйнгээ харалтаар, айл зонойнгоо буянгаар гушанараа энхэржэ, үндэр наһатай, жаргалай заха үзэжэ мордоол даа. Бурханай урда, нютаг зон, нүхэдэйнгөө урда зэмэгүй хүн хээээдэшье жаргалаа эдлэхэ хубитай байха. Сэбэг хүгшэнэй эрмэлзэл, зориг, ябаһан ябадал, хэһэн ажал дэлгэр һайхан сэдхэлтэй үри бээдэнь, зээнэртэнь, айл зондонь һайхан һургаал боложо мүнхэрөө.

«УРГУУЛҮАН СЭСЭГЫНЬ ҮНГЭТЭН ҮАЛБАРҮАЙ...»

*(хүдөө ажахын хүтэлбэрилэгшэ П. С. Очировай
түрэнһөөр 80 жэлэй ойдо)*

СССР гүрэнэй хүгжэхэ, һалбарха хэрэгтэ хубитаяа оруулһан хүнүүдэй хуби заяан мүнөө сагта хэндэшые хэрэггүй, мартагдаад байна. Мүнөө маанарые тойроод боложо байһан үйлэ хэрэгүүдые хаража, шагнажа ябахата, тэрэ үе оройдоошые байгаагүй юм шэнги. Тээд мүнөөдэрэй зөөриин эзэд, «Би гээшэб!» гэжэ һархайгаашад, хаанаһаа тэрэ зөөриее олоһон болоноб? Өөһэдөө байгуулаа бэшэ ха юм. Тэдээндэ иимэ зөөри байгуулха ухааншые, шадалшые

үгы, аха үеынгөө бии болгоһон ажабайдалые этэржэ, дэбһэжэ, шоройтой худхажа хаяад, зөөриинь эзэмдэжэ, тэрээн дээрээл һархайһан доторой голгүй амитад гээшэ ха юм даа. Хэн арсахаб? Түүхэдэ мартагдажа байһан хүнүүдэй сэбэр сагаан нэрэнүүдые үргэжэ, арад түмэндэ харуулжа байха одоо маанарайл нангин уялга юм бэээ, маанарһааш хойшодоо, хай даа, хэншые энээн тухай дурдаха, дурсахаб даа...

Тиимэ хүнүүдэй нэгэн, бэрхэ мэргэн хүтэлбэрилэгшэ, коммунист Пётр Санжиевич Очировой нэрэ даб дээрээ аймаг нютагтаа мартагдаагүй, олон үхибүүдыньшые гамтай сахижа ябана, өөрөө нэгэ үе суг ажаллаһан, мэдэхэ хадаа, энэ хүн тухай бэшэхэ бодолтой гуурһа бариба гээшэб. Ушар юуб гэхэдэ,

Пётр Санжиевич мэндэ ябаа хаа, мүнөө хабартаа түхэрээн найнай дабаан дээрэ тэбхыжэ һууха байгаа ха юм. Сагайшые ябаха гээшэ гайхалтай хурдан, мордоһооршые хори гаран жэл болошобол даа...

Захааминай аймагай Үлэгшэн нютаг тоонтотой энэ хүнэй уг удамые халта мүшхэжэ үзэбэл, гайхалтай һонин байна. Аяар хаана байһан Чингис богдын сэргэһээ сэхэ наашалһан зам Үлэгшэн хүрэжэ тогтобо ха. Чингисэй табан хүбүүдэй гурбадахи хүбүүн Буха Хатачи гэдэг хатаган угайхидай эхин болоно, XVII зуун жэлдэ энэ угай Олзотой гэдэг Монголһоо Зэдэ орожо, Үшөөтэй багаар һуурижаһан юм байна. Олзотойн гуша хүбүүн Байсагал (Ошор) тэндэһээн баруулжа, ородхитад хилэ хараха албанда орожо, Үлэгшэнһөө холо бэшэхэнэ, зүүлжээ байдаг Хайсагарт, һуурижажа, тэндэһээл Үлэгшэнэй Очировтанай обог тараһан гэжэ эрдэмтэдэй баримтанууд олдоһон байдаг.

Монголһоо гарбалтай һойһо угайхид гарбалаймнай эхин гэжэ тоолодог үлэгшэн шоноёо хүндэлжэ, энэ нютагаа Үлэгшэн гээд нэрлэһэн байжа болоо гэгдэдэг. Эндэһээ республика дотороо, алад саагууршые, мэдээжэ зон нютагай омогорхол боложо олоороо гараһан байдаг. Уран зохёолшо Галина Базаржапова, мэдээжэ тамиршад Г. Шагдуржапов, В. Цыренов, Ш. Хазагаев, В. Цыремпилов, Г. Эрдынеева, соёлой мэргэжэлтэн М. Хубриков болон бусад, олон даа, соёлдо, гэгээрэлдэ, эмнэлгын һалбарид, хүдөө ажахыда болон арадай ажахын бусад һалбаринуудта габьяа харуулһан зон. Тэдэнэй тоодо бүхы наһаараа ажахын хүтэлбэрилэгшэ ябаһан Пётр Санжиевич Очиров.

Арад зоной дунда «бэлигтэй хүн» гэхэн ойлгосо байдаг. Бэлигтэй хүнүүдээ альган дээрээ үргөөд ябаха һэшхэлтэй арад ха юмбибди даа, теэд бэлигтэй хүнүүднай өөрынгөө ээлжээндэ арадаа үргэжэ ябаха нангин уялгатай, гансал энэ уялга ехэнхи

ушартаа мартагдахаа ханадаг янзатай агша. Тиимэ онсо бэлигтэнэй нэгэн Пётр Санжиевич түрэл арадтаа үритэй хүм гэжэ нэгшье үдэр маргажа байгаагүй, үнэн сэхээр түрэлхиин бэлиг, олоһон эрдэм хоёроо элсүүлэн, түрэл тоонтоёо хүгжөөхэ хэрэгтэ зорюулаа.

Тэрээнтэй суг нэгэ үедэ Захааминда ажаллажа байһан, өөрөө гарбалаараа Дээдэ-Ториин Зана Галсанович Тумуров энэ дээрэ хэлэгдэһэн үгэнүүдые тон дуратайгаар дэмжэн, дурсалгануудаараа хубаалдаба.

Тиихэдээ: «Пётр Санжиевич Дара Аюшеевнатайгаа суг агроном мэргэжэлтэй боложо ерэхэн, бүхы наһаараа хүдөө ажалдаа ябажа гараһан хоёр лэ даа. Петиин эжнынь Баруун-Шабартын (Хамни), эжыгээрээ дамжаад түрэлэйшье юм хабди гэжэ ойлгодог хэмди. Тиигээдшье гэр бүлөөрөө хайн харилсаатай хэмди. Юунэйшье нюуса байхаб даа, байһан юумээ сэхыень, байһан соонь хэлэхэ болоо наа, Петиимни абань, Санжа Туманович, хатуу үбгэн бэлэй. Гурбуулан үдэшэнһөө хуугаад архияа уухадаа, Петя бидэ хоёроо һогтоожо мухарюулаад, гансаараа хуужа хууха, үглөөнэй зургаан сагта хэриһэн шэнги боложо нүдээ нээхэдэмни, үбгэн хүл нүсэгөөр газар гараад орожо ерэхэ. Тиихэдэ үбэл гээшэ эгээл түлэгтөө байгаа бэлэй. Нүдээ нээһэн намайе хараад, хөөрхы даа, та хоёр, юухэниие уугаад... ай даа... гэбэ. Дара Аюшеевнамнай хори буряад, Тээгдын юм. Пётр Санжиевичай колхоздоо хэдэн жэл түрүүлэгшээр, удаань, совхоз болоод байхада, совхозой директорэй тушаал эзэлжэ хүдэлһөөр байтарнь, аймагай дарганар тэрэниие Закаменск хотодо аймагай хүдөө ажахын продукцинуудые худалдан абадаг ба тэдэнэй шанарай түлөө харюусадаг инспекциин даргын тушаал дурадхажа, тэндээ гурбан жэл тухайтай хүдэлжэ гараа. Би орондонь тэрэнэй даажа байһан Харсаагай совхоздо директор боложо томилогдооб...», – гэжэ Зана Галсанович хөөрэхэ...

1974 оной августын хүүлшын үдэрнүүдэй нэгэн бэлэй. Би Шэтэ хотын советскэ-партийна хургуули дүүргэжэ ерээд, амаралтамниш дүүрэбэ ха. Партиин Захааминай райкомой Нэгэдэхи секретарь Н. Б. Михеевтэ 5 сагта орохо гэхэн дуудалга абаһан хүн, туһалагшын таһалгада ерэжэ оробоб. Гурбан хүн хөөрэлдэжэ һуунад. Тэдэ гурбанай хоёрын, юугээрээшье юм, тон адлиханууд хоёр байна гэжэ намда харагдаа бэлэй: үндэр, набтарыньше адлинууд, үргэн, нарининьше адлинууд, хожуулаа элбэг түхэрээн шарайтайнууд, гурбадахинь тэдэ хоёрһоо халта үндэршэг хүн. Һууһаар һуутарнай аймгүйсэдкомой дарга К. М. Шурыгин орожо, маанарта мэндэ хэлэхэ хоорондоо минии гар баряад (нүгөөдэ гурбанаймни гарнуудые үдэрэй туршада барижа үрдиһэн байгаа юм бээ), сэхэ ябажа Николай Батовичай кабинет руу орошобо. Тэрэ дороо туһалагшын арада хонхо абяа гаража, гүйжэ бодоод үүдэ нээхэдэнь, саанаһаань маанарые оруула гэхэнь дуулдаба. Орожо ябалгандаа «Бултадаа нэгэ асуудалаар юм хабди» – гэжэ бодожо үрдибэб. Зүб лэ даа, нэгэл асуудалаар байһан байгаахди. Хоёр ехэ дарга бидэ дүрбэниие танилсуулба. Тиихэдээ тэрэ адлихан хоёроймни нэгэниинь Захааминай аймагай хүдөө ажахын продукцинуудые худалдан абадаг ба тэдэнэй шанарай түлөө харюусадаг инспекциин дарга Очиров Пётр Санжиевич, нүгөөдэнь Харсаагай сохозой директор Тумуров Зана Галсанович, тэрэ нүгөөдэ, халта үндэршэгынь, Пётр Санжиевичай орлогшо-инспектор Токтохоев Цырен-Доржо Найданович гэгшэд болобо. Зай даа, эдэл гурбанда хабаатай хүн болохо юм хаб, хэн гээшэниинь болошохомни ааб даа гэжэ бодоһоор һуутарни, Николай Батович, удаан гоёонгүй, сэхэ хэлэбэл даа – Зана Галсановичай орлогшо, бүхэли ехэ Захааминай аймагай бүхы мяханай нөөсын ноён болошобоб! Найман совхозой болон үнсэдэ баригдажа байдаг бүхы мал минии мэдэлэй болобо гэжэл ойлгохоһоо бэшэ, тэрэ

ехэ баялигаараа юугээ хэхээ үшөө мэдэхгүй хүн нууна бшууб даа. Яахаб даа, «зай-зуу» гэлсээд лэ, гар-хүлнүүдээ барилсаад лэ даргын кабинетдхээ гаража, доошоо, хоёрдохи дабхарта байдаг хоёр даргынгаа кабинет руу ошобобди. Пётр Санжиевич кабинеттээ ороод, намайгаа мүшхэжэ эхилбэ, тэдэ гурбаншни намайгаа, бинь тэдээнээ оройдоошье танихагүй байгаа ха юмбиди. Хэмнай хэн гээшэб гэжэ яһала мэдэхэ болобобди. Тиихэдэл Пётр Санжиевич (минии директор Зана Галсанович бидэ хоёроо мэдэлдээ абаһан сэхэ ноёмнай ха юм даа) «ноён лэ хаа хатуу» – гэхэн ойлгосо минии толгойһоо халгаагаа бэшэ хэн гү даа гэжэ ханагшаб. Юу хэдэг, ямар тушаалда орошоһыемни богони тэдыхэнээр ойлгуулжа үгөөд, ябан ошон һурахаш, ойлгодог болохош гэжэ мэдүүлээд: «Хаана ошохобши, Закаменск соо хонолготой хүн гүш?» – гэхэдэнь Зана Галсанович тодожо абаад: «Энэш, юу, ажалда орошоод, Закаменскда хоножо байха юм аал, бидэ ябахамнай» – гээд, үшөө энэ-тэрые хөөрэлдэхөөр, гаража ябабабди. Зана Галсанович «собаковозоор» ябаа, гүйлгэлдэхөөр Үлэгшэн хүрэжэ ерээд, гэртээ халта ороод, хэрэг байна, манайда, Тори, хүрэжэ хоноод ерэшэе гээд, дахин тэрэл «собаковоздоо» нуужа, Тори ябашабабди, үглөөгүүр 8 сагта Үлэгшэндөө ерээд байгаа хэмди. Тиигэжэ Пётр Санжиевичай мэдэл доро (минии залуу мэргэжэлтэ боложо ерэхээр) ажалайм намтар эхилээ бэлэй...

Ажалаа тиигэжэ ехээр ойлгожо ядаагүй, түргэшэг журамдаа ороо хэм, аймагаар дүүрэн ябажа-ябажа ерээд, тэрэл кабинет соогоо орожо тоосоогоо хээд, мал гаргадаг комбинат, үгышые хаа шахан таргалуулдаг Тужын бааза хоёртоо саг үргэлжэ ябажа байхаш, мал амидыгаар зөөхэ арбаад томо вагон шэнги машинануудтай, яһала баян хэмди. Жэл тухайтай ажаллаад байхадамнай, 1975 оной зун хунгалта боложо, би Сагаан-Мориндоо Сельсоведэй түрүүлэгшэ болохоор зууршалагдаад, депутатболожо хунгагдабахаб. Эгээл энэ үедэ Зана Галсановиче

Улаан-Үдэ хотодо Гүрэнэй банкын таһагай дарга болгожо абаад ябашаба, орондонь бусад совхозуудта орходоо тон орёо ажалтай Харсаагай совхозой директорээр Пётр Санжиевични дахинаа томилогдобо. Баһал нютагтаа ерэхэ болоо. Хамта хүдэлһэн тэрээхэн саг соогоо ажалаашье, бэе бээшье хайн мэдэхэ болоһон хадаа: «Ши тэрэ Сельсовет руунь бү ошо. Эндээ бай, яһала хайн тааража хүдэлжэ байна ха юмбиди, мүнөө директор болобоб, үшөөшье хайн хүдэлхэбди», – гээ бэлэй, теэд, яахабши даа, баһал нютаг тээшэ татаа юм бэээ, гаража ошоо бэлэйб. Хожомынь, нютагһаа холо хүдэлхэдэ дээрэ гэжэ өөрөөшье анхарааб, хэншье хаа, баһал тиимэ бодолтой байдаг, тэндээ Пётр Санжиевичтайгаа үлөөл хаа дээрэтэхэ һэн байгаа хаб гэхэн тобшолол хээшье һэм.

Ажалай талаар харюусалга ехэтэй, эрилтэ шангатай, хүн талаараа бусад хүнүүдтэ энхэргэн, ёһотойл үнэн сэхэ коммунист, Совет үеын түсэбтэ экономикын хүтэлбэрилэгшэ байгаа, тиимэ хүнүүд хоморшог байдаг. Закаменск дээрэ али олон суглаануудай болоходол уулзахаһаа бэшэ үдэр бүриимнай харилсаан таһаржа, хожомоо хаанашье, ямаршье ажалда ябахадаа өөрһөөнь дээшэ ноёдой энхэрэлдэ балай орожо байһанаа һанагшагүйб, гэбэшье өөрөө, Пётр Санжиевичайнгаа нүлөөндэ абтаһан хадаа юм бэээ, өөрһөөнь доошо нүхэдөө үргэлжэ энхэрэлдээ абаад байдаг заншалтай ябааб, теэд, мүнөөшье тэрэ заншалаа алдаагүй гэжэ намайе мэдэхэ зон ойлгоно аабэд даа, хайн хүнһээ олоһон зөөриее һайрхаагүйдөө аргамгүй...

Хүдөө ажахын продукцинуудые худалдан абадаг ба тэдэнэй шанарай түлөө харюусадаг инспекцидэ мүн лэ Дээдэ-Ториһоо гарбалтай Цырен-Доржо Найданович Токтохоев хүдэлдэг байгаа гээ һэмди. «Мэлын улаан мэхээр минии газар ургаһай, Мэлын улаан басаган минии һамган болоһой» гэжэ дуулаһаар, энэ хүмнай Мэлэһээ гэрлэжэ, Захааминай хүрьгэн

болоһон, бэрхэ хүн, агнуурида бэрхэ, Захааминдаа олон жэл хүдэлжэ гараа, мүнөө Улаан-Үдэ хотодо ажаһууна», – гэжэ Зана Галсанович дуулажа хэлээд, энеэнэ. Тиихэдээ «энэ Пётр Санжиевич өөрөө ехэ мэдээжэ уг унгитай хүн байһан юм. Абгань, Гармажап Очиров, Сүхэ-Баатарай адъютант ябаһан хүн байха, абаньшые зэргэ ехэтэй хүн байһан юм», – гэжэ Зана Галсанович нэмэжэ хэлэбэ. Хүн мүнхэ бэшэ ха юм даа, гэбэшье һайн хүнэй нэрэнь мүнхэ, иигэжэ дурсалга болоод лэ, тэрэниие мэдэхэ зоной дунда хэдэн үеэрээ үргэлжэ нэрлүүлжэ, дурсуулжа байнад гээбы даа...

Байсагалай аша Цынгун гэдэг Николаевска станицын атаманай орлогшо болоһон, тиихэдэ Цынгунай өөрын аша Санжасурэн 1917 ондо сэрэгэй замаар Великие Луки хүрэтэр ошоно, тэрэнэй Шэтэ бусажа ерэхэдэ, залуу хүбүүдые сэрэгтэ һургахыень Хори эльгээнэ. 1970-дахи онуудаар тэрэниие нютагай зон «Соохор моритой Очиров» гэдэг һэн, үшөө һанаандамнай байна гэжэ Хориин наһатай үбгэд хэлсэдэг байгаа. Тэрэ үбгэн үндэр наһатай боложо, 1990 ондо хада гэртээ мордоһон юм. Саг гээшэ ехэл һониноор эрьежэ байдаг гээбы даа, тэрэл соохор моритой абынгаа алба хэжэ байһан Хориин аймагһаа хүбүүниинь, Пётр, гэрлэнэ. Уг удамыень хургаа даража тоолоходо иимэ юм: Олзотой – Жүгдэр – Банзаа – Байсагал – Цыбээн – Цынгун – Туман – Санжасурэн – ПЁТР – Баяр – Булад, Алдар, Стас.

Тэрэ Зана Галсановичай дээрэ хэлээшэ абга тухайнь эрдэмтэдэй бэшэһэн иимэ баримта байна. Гармажап Дычинович Очиров 1893 ондо түрэхэн, Атамано-Николаевска станицын (мүнөө Харсаа) хасаг гээд бэшээтэй. Эрхэтэнэй (граждан) ехэ дайнда эдэбхитэй хабаадалсаһан, эскадронной командир болоод, сагаантанһаа Дурна хизаарые, Благовещенск, Хабаровск хотонуудые сүлөөлэлсэһэн, удаань һайн дураараа Сүхэ-Баатарай сэрэгтэ орожо, тэрэнэй

адъютантын тушаалтай алба хэнэ. Тиихэдээ Хитадай Гоминьдануудыг, Унгерные бута сохилгодо хабаадалсаа, эрэлхэг зоригтой байхандаа Монголоор Хубисхалай вождь Сүхэ-Баатарай нэрэтэ зэбсэг шагналда хүртэһэн байха юм. Тэрэ үедөө хоёр удаа нютагаа амаралтаар ерээд ошоһон, нютагайхидынь Сүхэ-Баатарай гар табилгатай дансыень хараһан байдаг. Баатарлиг албанайнгаа түлөө 1967 ондо Улаан Одонор орденоор, 1971 ондо Монголоор «Найрамдал» медалаар шагнагдаа.

Пётр Санжиевич, тэрэ үбэлэй хүни саһан дээгүүр хүл нюсэгөөр газаа гараад ерэжэ байдаг Санжи Тумановичай дүрбэдэхи хүбүүн, 1934 оной апрелин 10-да түрэн юм. Агууехэ зон апрель соо түрэн байдаг, байгаалин табисуур хаана ошоһонь һэм. Тиигээдшье тиимэ бэрхэ уг удамайнь шуһан хаана ошохо юм, Пётр Санжиевичай бэрхэ хүнүүдэй тоодо байгаагүйдэ арганыгүй. 1953 ондо Улаан-Үдэ хотын Буряад хургуули (мүнөө тэрэмнай нэгэдэхи лицей-интернат) Россиин арадай артист Цыдендамба Пурбуевтэй суг хуража гараһан, тэрэнтэйгээ суг театрай хургуулида Ленинград ошохоор забдаад, боксынгоо хоригшодо баригдажа, артистын бэшэ, аяараа харгы руугаа бусаагдаһан намтартай байба. Тиигээд лэ аяараа замаараа 1958 ондо Буряадай Хүдөө ажахын институт агроном мэргэжэлээр дүүргэжэ гарана, тэрэл жэлээ, феввалин нэгэндэ Хориин аймагай эгээл Захааминшэнги ойттайга соо түбхинэн үзэсхэлэн хайхан Тээгдэ нютаг тоонтотой, баһал агроном мэргэжэлтэй Митыпова Дара Аюшеевнатай гэрлэн юм...

...Үнинһөө суугаараа домогтой
Үргэлжэ бороотой нютагнай.
Хараасгайн дурлажа уурхайлһан
Хабтагай нютагнай – Тээгдэмнай...

Тээгдэ эвенк хэлэнһээ үргэлжэ бороотой нютаг гэжэ оршуулагдадаг байба, бороотой нютагта агрономой хэжэ байха

ажал барагтай гэлсэдэг ха юм даа, тиимэһээл Дара Аюшеевна, манай хүбүүнэй золоор, агрономой мэргэжэл шэлэһэн байхадаа болоо...

Тиигээд лэ айл гэр боложо түбхинэһэн хоёр агрономой ургуулһан эгээл сэнтэй ургасань – сэсэгүүд (табан хүүгэдын) мүнөө энэ сагта барандаа айл боложо, мүн лэ аба эжынэр болонхой. Пётр Санжиевич алтан дэлхэй дээрэ алдар нэрээ нэрлүүлжэ байха хүбэлгэн бэрхэ хүүгэдтэй, ашанар зээнэртэй, мүнөө болоод байхада аха нүхэрэйнгөө хүүгэдтэй (сэхыень хэлэбэл одхон Цыпилматай) дүтэ харилсажа байдаг хадаа анхаржа ябадагби, эсэгынгээ нэрые ойро зуураханашье нэрлэнгүй байдаггүй, үргэлжэ дурсажа, нэгэл ушараар үргэлжэ дурдажа, ашата сагаан эжыгээ альган дээрээ үргэжэ абаад ябадаг үхибүүд юумэл даа. Пётр Санжиевичһаа хойшонхи хүрэг хэтын хэтэ яахашьегүй, хайн һууха ёһотой, эхэ эсэгын буян гэжэ байдаг юм бэшэ гү? Тиимэл байхань болтогой!

Пётр Санжиевич институт дүүргэжэ, эжы абаяа бэритэй болгоһон хүн, Дара Аюшеевнагаа абаад, капот дээрээ хандагайтай таксигаар Улаан-Үдэһөө нютагтаа гүйлгэлдэжэ ерэнэд, аяар 58 он, унаа хомор, Улаан-Үдэ холо, бодоод үзэгты, мүнөөнэй залуушуулай хэлэдэгээр нээрээл «Кру-уто!» бшуу даа. Бусажа ерээд, хоёр залуу мэргэжэлтэд агрономууд боложо ажалайнгаа намтарые эхилнэд. Гурбан жэл хүдэлөөд, 1961 ондо 27-той агроном «Улаан Октябрь» колхозой түрүүлэгшэ боложо һунгагдана. 1971 ондо Захааминай һүүлшын колхозууд совхозууд болгодоо (хамтын ажахы байһанаа һангай ажахы болобо гээшэ), һангай ажахын хүтэлбэрилэгшын тушаал – директор. Тиигэжэ Харсаагай сохозой директор болобо. Тэрэ шэнэ тушаалдаа удааншье болоогүй, аймагай ноёд эдэбхитэй залуу хүтэлбэрилэгшые анхаржа, тэрэ дээрэ хэлэгдэһэн инспекциин дарга болобо, 1975 ондо һөөргөө Харсаагайнгаа сохозой директор, удаань, 1984 ондо, Зэдэ Захаамин хоёр

аймагуудые хангадаг «Бурятсельхозхимиин» дарга, 1986 ондо нютагтань сомон зүблэлэй түрүүлэгшын тушаалда хунгажа, тэндээ наһанайнгаа эсэс хүрэтэр ажаллажа, ямар дайдада, хаана ямар хэрэгтэй болоһон байгаа юм, тиишээ сэхэ зорижо мордоходонь, газар дэлхэй дээрэ ургуулһан табан хайхан сэсэгүүдынь, арюун хайхан алдар нэрэнь лэ үлөөлдаа... Иигэжэл мүнхэрхэ хубитай хүн түрэлтэн энэ дэлхэй дээрэ ажаһуудаг, энэ үйлэһөө зайлахын арга үгы бэлэй даа!

В. И. Ленинэй түрэхөөр 100 жэлэй ойдо баярай медаляар шагнагдаһан, Бурядай АССР-эй габьяата агроном, Ажалай Улаан тугай орденой кавалер, олон тоото грамотанууд болон баярай бэшэгүүдээр шагнагдаһан, тэрэнэй хүтэлжэ ябаһан ажахы Табан жэлэй түсэбүүдэй дүнгүүдээр нэгэнтэ бэшэ Дамжуулгын Улаан тугта хүртэһэн байха. Абынгаа буряад яһан номо барижа харбажа һураад, аймагай мүрысөөнүүдтэ шангай һууринуудые эзэлдэг болоод, нэгэтэ, 1992 ондо республикын Сурхарбаанай чемпион боложо тодорһон юм.

«Абамнай ном ехээр уншадаг, гэртээ яһалахан хэмжээнэй номой һан суглуулһан, тэрэл жэшээгээрнь бидэшье номтой ханилжа үндыгөөбди. Нютаг нугадаа дуратай, аха заха зониие хүндэлжэ, хайрлажа ябаха юм гэжэ һургадаг, баранииемнай хүдөөгэй ажалда дүршүүлжэ, хайнаар һургажа, дээдэ эрдэмтэй болгоо. Хайханаар дууладаг һэн, шүлэгшье бэшэхэ, ушар дайралдаа һаа, нүхэдэйнгөө дунда пианино дээрэшье наадажа һууха. Нүхэдөөрөө олоороо уулзаха, хөөрэлдэжэ һууха дуратай байгаа, олон-олон яһатан бүриин нүхэдтэй байгаа бэлэй. Хоол бэлдэхэдээ бэрхэ, агнуурида дуратай...

Аба эжы хоёртоо тусгаар анхаралтай хүн байһан юм, тэдэнь манаараа нэгэ хорёо соо һуудаг байгаа, иишэ-тиишээ удаанаар ошоходоо уйдашаха, саг үргэлжэ хонходожо байха, тэдэ хоёр хүгшэднай үндэр наһа эдлэһэн, абань 97, эжынь 89 наһатай боложо хада гэртээ хариһан юумэд, теэд хүбүүнэйн

наһан...» – гээд, Цыпилма хөөрэнөөр байтараа, дуугаа хуряашаба...

Пётр Санжиевичай эгэшэ дүүнэр баһал нютаг нугадаа мэдээжэ, бэрхэ хүнүүд байгаа, Цыпэ Санжиевна Очирова – РСФСР-эй габьяата багша, Долсон Санжиевна Очирова – Буряадай АССР-эй хангалгыналбанай габьяата хүдэлмэрилэгшэ, Аюша Санжиевич Очиров – Буряадай АССР-эй габьяата багша.

Май нарын 10-да Захааминай аймагай Үлэгшэн тосхондо һур харбалгаар Пётр Очировой нэрэмжэтэ республикын хэмжээнэй мүрысөөнүүд зарлагданхай, эсэгынгээ нэрые мүнхэлжэ үхибүүдэйнэ эмхидхэнэн энэ нааданда мэргэшүүл хаа-яанаһаа сугларха байха, һайхан һанаатай, һайхан сэдхэлтэй хүтэлбэрилэгшын нэрэ дурсахадаа, аймаг нютагаараа ургажэ ябаһан үри хүүгэдтээ үльгэр жэшээ харуулха, иимэ хэмжээ ябуулганууд хэзээдэшье һайн хойшолонтой байдаг гээбы даа.

АБЫН БЭЛЭГ

***(Хориин аймагай Тээгдэ нютагай 79 наһатай
ажалай ветеран Митыпова Дара Аюшеевнагай
дурсалгаһаа)***

Хабтагай нэлэнхы талаар бэшэ, тайга соогуур хадаа бурьялжа, бусалжашье байхань ханаанда үгы, аажам номгон, зогсошохон мэтэ гэхэдэ арайшые тиимэ бэшэ, юрэ нэгэл аяараа урдажа байдаг Хүрбэ голнай. Энэ голойнгоо эрьедэ ухаа орожо үндыһэн, тэрээхэн ойн соорхой мэтэ Тээгдэһээмни бэшэ ондоо дэлхэй юртэмсэ үгы, эндэхэнээл мэдэхэ таниха зонойнгоо шарай хаража, нэгэл адли багашуул сугларан, наадаһаар ябаһан хаһамнай бэлэй. 1943 оной зун. Гол соогоо үдэрөө барадаг бидэ гэртээ эрьежэ ерэхэ гээшээ гэдэһэнэйнгээ дохёогоор алдангүй, гүйгөөд лэ ерэхэш, дайнай үедэ элбэг юумэ гээшэмнай хаанаһаа байба гэбэш, тиибэшье зунай сагта тараг, хүрэнгэ... ёпоохын хухархай үшөө бии һэн.

Хаанаһаа гэнтэ бии болоһон юм агшаб, нэгэ ута сасагуудтай тэбхэр хээтэй пулаадтай бэлэйб. Минии эгээл дуратай гоёлоймни хубсаһан тэрэл байгаа, айхабтар ханхуур һэн хаб гэжэ мүнөө ханадагби. Манайхинай ажалайнгаа забһарта ошоо нэгэ гэртээ суглархадань, тэрээхэн пулаадаа олон янзаар үмдэжэ гэртэхюулээ хүхээхэш – толгойдоо үмдэхэш, дала мүрэ дээгүүрээ нэмэрээд урагша хойшоо гэшхэлхэш, үгышые һаа нарин матаргайгаа тойруулжа хоёр үзүүрыень уяад, пулаадаа доошонь

ханжуулхадамни эгээл манай нютагай шэмээшэг хамгадай мэтэ ута самса болоод, сасагуудын шала дээгүүр шэрэгдэжэ ябаха...

Нэгэтэ, наратай халуун үдэрэй тэнһээ үлөөд байхада, тэрэл голойнгоо эрьеэр «ажалдаа» ябаһанаа гэртээ ерээд, орохоо ябатараа газар, үүдэнэй хажууда богоо хаядаг газарта пулаадайнгаа сасагуудай хэбтэхые харажархёод: «Хэн энэ пулаадаймни сасагуудые тайража хаябаб?!» – гэжэ хашхарһаар гэртээ гүйжэ оробоб. Гэр соо хон – жэн. Эндэмни юум даа, нэгэл аюултай юумэн тохёолдохон шэнги, орожо ерээд балай хүүхиржэшые баймаар бэшэ, нэгэл жэгтэй байдалай үхибүүн ухаандамни нэбтэржэ ороһондол, гэр соо хууһашуулаа нэгэ нэгээр шарайшалан, абяагүй болоод байшабаб. Эжы... аба... хүгшэн эжымни... барандаа, гэнтэ тэнгэрийн дуун шэнги орожо ерэхэн намайгаа түрүүшынхие хараһандал, хараад хуунад. Байд гээд хүгшэн эжымни, энэ абяагүй байдал таһалжа:

– Абашни дайнда мордохонь... Пулаадыешни абадашни сабхиин орёолто болгожо хэршээбди...

Абяагүй шагнаад хууһан абамни, намайе гарһаамни хүтэлжэ бее тээшээ асараад, үбэр дээрээ хуулгажа хэлээ бэлэй:

– Дайнһаа бусажа ерэхэдээ хүүхэндээ шэнэ, гоёхон пулаад асархаб. Эжынэрэйнгээ үгөөр, томоотойхон, абаяа хүлэжэ байгаарай...

Тээгдэхээ гараад, хайшаашые хаа, ондоо газар нютагууд руу зорихон зон заал хаа нара шэнгэхэ зүг руу – баруун тээшээ, Тахяашын хойгуур зүглэдэг, энээниие би хайн мэдэхэб. Тахяашын бариса эндэ дүтэхэнэ ха юм, харин хайшаа ошодогыень, тэндэ, саанань, юунэйшые байдагые, холо юм гү, дүтэ гү, бү мэдэе даа... Газаамнай тэргэ моритой хэдэн хүнүүд бии боложо, тэдэ зоноор абамни тэргэ дээрэ хуужа, боожошон мориёо тэрэл баруун зүг руу залабал даа. Наран үдэшэ тээшээ, баруун хяра дээгүүр мододой оройнуудые халта шүүрэн хагад орошохо аад лэ, юушыеб хүлээһэн мэтэ

үлгөөтэй. Тэрэ-үү холохоно посхоодой үүдэн хүрөөгүй ябаһан тэргын сахаригһаа юм гү, али моридой туруунһаашье юм бээ, дэгдэһэн харгын тоohon халхигүй намдууда хөөрэн манаржа, саанаһаань туяарһан наранай элшэ тоohon соогуур нюдэ руу сохижо, улайран бусалһан утаа руу мори тэргэ ороһон шэнги болоод, даамайханаар харагдахаа болин хайлажа, тэндээ үлэшэбэ гэжэ ухаандамни ороод лэ...

– Аба-аа! – гэжэ айхабтар шангаар шашхан һүүхирээд, тээ тэндэ, мори тэргын хайлажа үлэшэһэн посхоодой үүдэн тээшэ гүйшэбэб. Үүдэн хүрөө тооной ябахадамни эжымни хүсэжэ ерээд, барижа байлгаба. Тоohon шэнгэржэ, эгээл энэ багаар хайлашаһан мори тэргэ, тэргэ дээрэхи хүнүүд үгы, гэнэн үхибүү мэхэлһэндээ зэмэтэй юумэ шэнги тугаарай тээ тэндэ үлгөөтэй байһан нараншые хярынгаа саагуур хоргодошонхой, тойроод хон жэн...

Дайн. Тэрэ үедөө үргэлжэ хүн бүхэнэй аман дээрэ ябаһан энэ үгые юуншые гэжэ ойлгохо ухаангүй маанарта тиишээ, баруун тээшээ, Тахяашын барисаһаа сааша хаанаб даа, боложо байһан үйлэ хэрэг гээшэ ха, гэбэшье энэ үгын саана ямар ехэ зоболон байдаг юм гэжэ одоол һайса бэе дээрээ мэдэрээбди даа. Дайнай үеын хүүгэдтэ жаргалтай, наадатай хаһашье гэжэ байгаагүй, хара эртүүр ухаамнай ехэ зоной ухаагаар бүрилдэжэ, ехэ зоной хэлээр хэлэдэг бологдоо. Илангаяа үбэлэй үедэ хүндэ һэн даа – хоол, хубсаһан хомор, адуу мал хаража байгаад, амандаа эдихэ эрхэгүй байһан үе. Шонын элбэгые хэлэхэ гүт? Ехэшүүлнай адуугаа манажа хонохо, манаһаар байжа тэдээнээ шонын аманда алдаха, буушые гэжэ байхагүй, газаагаа хааһан хониндошни довтолхо, гэртээ үлэһэн хүүгэд нохойнуудай абяагаар газаашаа гаража, шононуудаа айлгаха һанаатай сабхан, хүнэг наншахаш, ямар тэнэг шоно сабхан тоншожо байһан шамһаа айгаад тэрьедэхэб даа, нохойн һайгаар хонийо абараа һаа абаржа,

үгышые хаа шонош абахаяа абаад лэ талииһан байха. Шонын аманда ороһон хонин һэегүй ошоо юм бэд даа, харин шонодо дарагдаһан адуунай, үхэрэй һэе үлөөд хэбтэхэ, малай эмшэд, ноёд ябахадаа энэ һэе заатагүй галдаха эрилтэ табиха, хожомынь ерэхэдээ хаана яажа галдабат гэжэ ошожо үзэхэ. Шонын дараһан һэе эдихэ тон хорюултай байгаа. Гэбэшые ноёдой ошоһон хойно тэрэ һэеынгээ зарим хубиенъ абаашажа галдаад, нүгөө заримыень асаржа эдеэд лэ байхаш. Хүн малай һэе эдеэд үхэбэ гэжэ дуулдаагүй һэн даа. Тэрээнһээ гадуур үргэлжэ тайга соо байрлаһан манай нютаг тойроод дайнһаа болон али элдэб зэмэ хээд тэрьедээшэд гэжэ бии болоод, тэдээнһээ ехэ багагүй шоноһоошые дороор айхаш. Дайнай дүүрэнһэн хойно энээн тойронхи һүүлшын оргодуулнууд баригдажа тушаагдаһан гэдэг. Үлэн хоһон, даараха гээшыеш үзэгдөө, зундаа үшөө барагтай һэн. Нютагаймнай хилар Котька гэдэг үбгэн заһаһа барижа маанарые эдеэлүүлхэ...

Энэ мэтээр дайнай үеын жэлнүүд үнгэржэл байгаа. Абаһаамнай хуушан монголоор бэшэһэн гурбалжан бэшэгүүд ерэжэл байгаа... Хэдыдээшые юм агша һэм, тэрэ гурбалжан бэшэгүүднайшые ерэхээ болишобо... Нэгэтэ эжынгээ нэгэ тэбхэр саарһа баряад уйлажа һуухада, хажуудань ошобоб. Эжымни, баарһан даа, бинь арайл бага байба хаб даа, намдаа юуншые гэхээ ойлгожо ядан һууһанаа:

– Мухаа, абамнай ерэхээ болёо... – гээ бэлэй.

Юушые ойлгоогүй би, эжыгээл хайрлаһандаа бэээ, юуншые гэжэ дуугарбагүйб, эжыгээ мүшхөө-мүрдөөгүй, өөрынгөө бодолдо абтан абяагүй байхадаа, абадаа дотороо сухалдаадшые абаа гээшэ һэн хаб:

– Али дайнһаа бусажа ерэхэдээ хүүхэндээ шэнэ гоёхон пулаад асархаб гээ бэшэ һэн гү? Абын ерэхээ болёо хада хэн намда шэнэ пулаад асарха болоноб? Хэншые асархагүй. Шэнэ гоёхон пулаадтай болохоннишые болигдобо...

Үхибүүн наһанайнгаа найдалай хосорходо, ехэл удаан соо зүрхэндөө нэгэ ехэ шархатай ябагдаа, хожомынъ юу хээ болгоохо, тухайлха болоходоол, абаяа баһал абяагүй, дотороо хүлисөө бэлэйб...

Орой, 1970 гаран онууд болотор байһан абын тэдэ бэшэгүүдые, хуушан монголоор уншаха хүн байха бэшэ гээд, эжымнай галдажархиһан юм...

Хэзээ һэм даа, хоёр гурбан жэлэй саана ха, республикын ниитын эрхэнүүдые хамгаалдаг яаманһаа Митыпова Дара Аюшеевна Белоруссиин хилэ дээрэ эсэгынгээ хүүртэ ошохо аргатай, замайнь гаргашануудые бидэ өөр дээрээ даажа абанабди гэжэ дуулгаһан аад, абяа аниргүй үгы болошоо. Абынгаа хүүр дээрэ Тээгдэ нютагайнгаа шорой абаашажа табиخاب гэжэ айхабтараар һэгшэжэ хүлээһээр үлэгдөөл даа... Түрүүн, абымни дайнда мордоходо, тэрэ посхоодой үүдэндэ зогсоогоо һэн, мүнөө намайе хоёрдохиёо зогсообо... Яахаб даа, гэбэшье үхибүүдни ошоод ерээ ха юм...

Белоруссиин дэбисхэр дээрэ Улаан армиин хэды олон сэрэгшэдэй хүүрнүүд тэндэхи зоной нарин харууһан доро байдаг байгаа юм. Минии абын хүүр нэгэ тосхондо баһал тэды шэнээн харууһан доро байгаа гэжэ үхибүүдни ерээ һэн. Абын сэрэгтэ мордохон ушар, тэрээхэн орёолто болоһон сасагтай тэбхэр хээтэй пулаад тухай, пулаад абаад ерэхэ абаяа минии яажа хүлээһэн тухай үхибүүдэймни хөөрэхэдэ, тэрэ нютагай сельсоведэй ажалтад тэбхэр хээтэй, сасагтай сагаан пулаад абымни хүүр дээрэ байгаад, «...абаашагты, абынь бэлэг басагандань барюулагты», – гэжэ үгэһэн байгаа...

...Юушье хада абынгаа бэлэгтэ – сасагтай һайхан пулаадта хүртөөб даа, үхибүүдэйм тэндэһээ намдаа асарһан энээхэн пулаадынъ мүнөө эгээл үнэтэй бэлэгни гээшэ... абымни бэлэг...

«САНАГА» ДУУЛАНА, ХАТАРНА

Бурханай үршөөхэн бэлиг шадабарияа бээдээ нюугаад ябангүй, хүн зоноо, айл аймагаа баясуулжа, уяруулжа, зоригжуулжашье шадаха дууша хүниие хүндэлжэ ябаха гээшэ угаймнай заншал бэлэй даа.

Нютаг нугадаа дууша бэлигээрээ суурхаан хүнүүдые эблүүлжэ, ямар нэгэн бүлгэм байгуулха гээшэ тон дэмбэрэлтэй, хүндэтэй, хүндэшые ажал юм. Тиин, илангаяа хүдөөдэ хүшэр. Нэгэ үдэшэ хоёрын ажалдаа, гурбаниинь айлшалжа ябашаан, үшөө хэниинь хаанаб даа хаатаан, зургааниинь ерэхэн байха. Нүгөө үдэшэ тэдэниинь хэлгэлдээд, мүн лэ баран ерэхэ шадахагүй... Тиимэ ушар ябан ошон хэмдээ орохоор, 1973 ондо Санагын арадай хоор байгуулагдаа бэлэй. Улаан-Үдэ хотын үндэһэтэдэй мэргэжэлтэ 24-дэхи лицейн «Наадан дээрээ» гэхэн ансамблиин хүтэлбэрилэгшэ Д-Д. Б. Базаров Санагын хүгжэмэй хургуулиин багша М. Д. Уржанова хоёрой хүсэл оролдолгоор байгуулагдаан байха. Энэ хоор ойро зуура аймаг соогоо, удаань республика дотороо мэдээжэ болоо бэлэй. Ушар юуб гэхэдэ, хайн мэргэжэлтэдэй хүтэлбэри доро суглархан зониинь барандаа бэрхэ дуушад байгаа бшуу, Санагын дайда бэрхэ-бэрхэ дуушадаараа суутай ха юм даа.

Байн хатарай мэргэжэлтэ хургуулинуудые түгэсхэжэ, нютагтаа бусаан мэргэжэлтэд олошоржо, дуунуудаа уян нугархай хатар наадаар шэмэглэн, бүришые хаа үзэмжэтэй болгожо шадаан санагынхид 1976 онһоо дуу, хатарай ансамбль байгуулна.

Тиһээршые хабтагай ехэ Санагын дайда «уйтаржа», аймаг, республика дотороо үнэн бээ харуулжа, үндэр нэрээ нэрлүүлжэ захалаа бэлэй. Байн «Арадай» гэхэн үндэр нэрэ зэргэдэ хүртэхэн байха юм.

Энэ ехэ хэрэгэй эхин дээрэ байһан зоние мүнөө хүрэтэр энэ ансамбльдa наадажа, дуулажа, хатаржа ябагшадые нэрлэжэшые болошогүй олон бэд даа. Гэбэшые тэдэ олоной үсөөхэн тэдыень уншагшадайнгаа анхаралда табихам.

Эгээл түрүүлэн хоор байгуулха үедэ эдэбхитэй эмхидхэгшэд ябалсаһан Б-Ж. Д. Жигжитов В. Ц. Будаев хоёрые нэрлэнгүй орхимоор бэшэ. Барандаал хүдөө ажалтай – малшад, адуушад, хаалишад, механизаторнууд, барилгашад, хүдөөгэй мэргэжэлтэд, багшанар, эмшэд болон бусадaй габыаа тон ехэ, эдэ зон ансамбльдa хабаадахынгаа хажуугаар тус-тустаа ажалнуудтаа эрхим бэрхэнүүд, үргэлжэ ажалай түрүүшүүлэй тоодо, нютаг соогоо магтаал солотой, хүндэтэй хунүүд байһан юм.

Нэрлээл хаа, Санагын зоние бултыень шахуу нэрлэмээр, гэбэшые ансамблиин байгуулагдаһаар түрүүшын үдэрһөө мүнөө хүрэтэр хэдэн үе нэлгэсэлдээ, тэдэнэй оройдоол зариманинь: С. Б. Охинова, С. Б. Гундуева, П. Дылыков, Л. Бадмаев, К. Уржанова, Б. Уржанов, В. Мархаев, П. Шагдунов, Б. Хадаев, хойноһоонь Л. Сосорова, Д. Шойдорова, Б-Х. Тарбаева, Р. Унтанов, хожомынь Н. Намсараев, Т. Намсараева, С. Нохорова, З. Намсараева, В. Бадмаева, Т. Базарова, Т. Норбоева, Б. Жамьянов, Т. Жамьянова, Д-Ц. Бичиханов болон бусад олон.

Энэ ансамблиин эдэбхитэй гэшүүн, бэрхэ хатарша Борис Тарбаев мүнөө үедэ хүтэлбэрилэгшэнь болонхой, ойн баярта бэлдэлгын ехэ хүдэлмэри ябуулжа байна.

Олон жэлэй туршада ансамблиин хатар наадые ори гансаараа баяан дээрэ шэмэглэжэ ябаһан, мүнөө ансамблиин оркестртэ ородог баянистуудые хургажа табиһан, СССР-эй Соёлой министерствын тусхай шагнал – дипломдо хүртэһэн, саһаа урид харамтайгаар наһанһаа нүгшэһэн Борис Ринчиновые дурдангүй гаралтай бэшэл даа. Ансамблиин «Арадай» гэхэн үндэр нэрэ зэргэдэ хүртэхэһөө эхилээд болон бусад

олонамжалтануудтань горитойхон хубитаяа оруулхан хүн байгаа. Тэрэ хүнэй наадаһан хүгжэм аялга шагнаһан зоной сэдхэл зүрхэндэ сэсэг боложо һалбаран, олон олон жэлнүүд соо дурсагдажа ябаһай!

Мүнөө залуу үеын хабаадагшадай нэгэн-хоёрые нэрлэбэл, Р. Бадмаева, Ж. Мархаева, О. Пренглаева, С. Данжалов болон бусад.

Ямаршые хатар наадан ендэр шэмэглэнгүй болодоггүй бээ. Энэ хэрэгтэ болон фольклорно бүлгэмэйхидэй зүүдхэл гоёолтонуудые урладаг гартаа дүйтэй багша, Санагын хизаар ороноо шэнжэлхэ музей өөрынгөө гараар байгуулаад мүнөө хүрэтэр харалсажа байдаг В. Ш. Хадаевай үүргэ горитой.

Иигэжэ нютаг нугаараа барандаа эблэржэ байгуулаад, барандаа хабаадажа, дэмжэжэ, дүнгэжэ, үргэжэ байдаг түрэл ансамбльнай байгша оной июнь һара соо анхан байгуулагдаһаар 30 жэлэйнгээ алдарта оёе тэмдэглэхэ гэжэ бэлэдхэлэй ехэ хүдэлмэри эхилэнхэй.

Аймагайнгаа нютаг бүхэнөөр, республикын олохон аймагуудаар, Шэтэ, Эрхүү хотонуудаар, Монгол, Польша, Чехословаки гүрэнүүдээр Уран-Дүшынгөө хормойһоо амар мэндээ мэдүүлжэ, аялга һайхан дуу, хатараа дэлгэжэ ябаһан габыятай түрэл ансамблиингаа ойн баярта үнэн сэдхэлһээ хабаадалсажа, Санагаһаа гарбалтай хүн бүхэн хубитаяа оруулжа дэмжэбэл гоёл бэлэй. Сэхыень хэлэбэл, гаргаша гээшэ тон ехэ, энээниие зүбөөр ойлгожо, арга шадалаараа хам оролсохо байгаабди.

Хатараг лэ, дуулаг лэ «Санагамнай»,
Хангай дэлхэймнай баясахал.
Наадаг лэ, сэнгэг лэ зонууднай,
Наартайхан жаргалын заяахал!

2006 он

«ШАМДАА ОРХОДОО ХЯАГТА ХҮРЭЖЭ, ШААЖАН АЯГА СОО САЙ УУҢАН ХҮМ»

*Мэлын найман жэлэй хургуулин
захирал, түүхын багша Бадма
Шаркуевич Доржиев, эгээ түрүүшымни
физикын багша Даша-Даб
Абармитович Абармитов*

Бидэ хаянай дэлхэйн
«абаахайн бусайдаһан»
соо бэшэһэн юумэнүүдээ
хадагалжа байха буудалтай
болообди. Блог гэдэг гээбы.
Энэ блог гээшымни буудалда
«Баян талын аялгын» эзэн
эхэнэр Ешэгмаа Цыбеноваһаа
«...Та хаагуур ябаһамта?»
гэһэн асуудалтай бэшэг
унажа, иимэ нэгэ бодол
толгойдомни оруулба.
Залхуутай ехэ юумын
болошобол, эхиень хараад
лэ, орхино бэээт даа, заал хаа
уншагты гэжэ баалаха эрхэ
намда үгы ха юм.

Холын хүдөө, хоёр ехэ
гүрэнүүдэй хилэ дээрэ – Захааминай тайга соо түбхинэһэн
Сагаан-Морин тосхоной зон урдандаа нютагһаа гаража
хаанашье холо ябашахань һэм даа, ямар нэгэн ушараар
иишээ-тиишээ ошоод ерээшэнь, бусадтаа дээрэлхэжэ: «Ши,
хөөрхы, хаана ошоһон хүмши даа. Бишни шамдаа орходоо
Хяагта хүрэжэ, шаажан аяга соо сай ууһан хүм», – гэхэн байгаа
юм ха, тэрэнь мүнөө хүрэтэр зоной аман дээрэ байдаг. Эгээ
энээн мэтэ Ешэгмаадаа һайрхамаар нэгэ ушаралтай хүм. Юуб
гэхэдэ 1962 ондо Мэлын найман жэлэй хургуулида 5-дахи
класста һурахаяа ошобоб. Тэндээ, 6-дахи класчаа физикэ

үзэжэ эхилхэдээ, Даша-Дабаа Абармитович Абармитовай (хургуулияа дүүргэтэрээ нэгэшье «4» абаагүй, гансал «5» дээрэ ябадаг) эгээ дуратай шабинь болохо буянтай байгаа ха юмбиб. Энэ «дуратай» гэжэ үгэмнай хоёр таладаа хабаатай. Аха класста нуража байхадамни хүдөөһөө үбһэ, түлээгээ асархадаа хамһалсахыемни намайе хэлэхэ, Бүтүү үдэшэ болон бусад һайндэрнүүдтэ гэртээ оруулжа хүндэлхэ (хамтын байрада байһамби). Тиһээр, минии хургуулияа Санагада үргэлжэлүүлжэ байха үедэ, нютагаа нүүжэ ошоһон байгаа. Даша-Дабаа Абармитович Мэлэдэ Сэрэн-Долгор эзытэй* гэрлэһэн, олон хүүгэдтэй үнэр бүлэ Хүнхэрөө нүүжэ ошоо. Хүүгэдыень бултыень мэдэдэг бэлэйб, мүнөө гансал Валерые мэдэхэб, бэшыень тэрэ гэхээр хараагүйб.

1972 ондо Шэтын советскэ-партийна хургуулида эльгээгдээд нуража байхадаа, Могсохой Сэрэн-Намдаг, Согто-Хангилай Бадма-Сэрэн бидэ гурбан хони асарха ханаатай, Бадма-Сэрэнэйдээ Согто-Хангил ошобобди. Сэрэн-Намдаг өөрын «Волготой». Ага голые арайхан гараад ябатараа, тэрэ «Волгымнай» тэнүүл (шатун) мушхуу гол (коленвал) хоёрой хоорондохижиираг (вкладыш) нуладаад, няжаганашаба (короче, застучал). Наярхай бууһаар арай гэжэ Согто-Хангилаа хүрэхэ хабди. Тэрэ үдэшэндөө саашаа Хүнхэр, миниингээ багшында, хүрэхэ зорилготой ябаһан байгаабди. Тээ, иимэ машиинаар хаана ошохобши? Бадма-Сэрэнэйдээ орожо сайлаад байтараа: «Ши эндэ юу хэжэ хонохошниб, ошо тэрэ Хүнхэрөө. Энэ минии «Ковровка» байна. (урдандаа тиимэ дунда гарай гал дугы – мотоцикл байһан юм. Мүнөө тэрэнь «Восход» болонхой бэээ). Энэ сэхэ замда ороод лэ, хайшаашье годиронгүй гүйлгөөрэй, замдашни нэгэл газарта харгыешни хүндэлэн утасын холбоо тогтоодог бахананууд байха, тэрэш Хүнхэр Будалан хоёрые холбодог, тэрэ хүрэмсөөрөөл зүүн тээшээ эрид нугараад, нэгэ долоон модо тухай ябахадашни Хүнхэр байха. Баханануудые

обёоронгүй алад гарашоо хаа, холошье ошонгүй Ононой хүүргэ хүрэхэш, хүүргэ гарангүй гэдэргээ эрьеэд, анхаралтай ябажа баханануудаа олоорой», – гээд лэ, намайгаа харанхы хүни руу табижархиба...

Захааминай тайга соо (дээрэ бэшээ нэм) эрэ болоһон хүн, түрүүшынхиеэл Согто-Хангилһаа Хүнхэр хүрэтэр дэлгэрһэн ёһотой тала гээшые үзэжэ ябана хаб, харанхы болошоо, зүүн-баруугаарни ялалзаһан хэдэн олон комбайнуудай галнууд тэнгэрийн мүшэдэй үргэлжэлэл болон ниилэжэ, 180 градуста эмнилдэн наадаһан галнуудай дундуур-доогуур ябажал ябанаб. Хэдынэйшые юм, яһала дүүрэн һара гараба. Гүйлгэһөөр ябатарни одоолшые тэрэ баханануудынх харагдажа, замһаа эрид хадууржа зүүлэн гэхээм, шанха урдамни нэгэ нуур. Бахананууд нуур соогуур ото гарашаһан шэнги, тэрээхэн нуураа хаагуурнь гарахаяа гайхаһаар байтараа, тархидам нэгэ ухаантайхан бодол оробо гээшэ: ямар хамаа юм бэ, хаагуураншые гараад, саанань ошожо, нуурайнгаа тэгэндэ хүрөөд лэ, дахин зүүн зүгөө зүглэн гүйлгэбэл Хүнхэр хүрэгдэнэл бэээ. Тэрэм, тее, тиимэшые зүб шиидхэбэри бэшэ байшаба. Нуурайнгаа урда эрьеэр ошон гэхээм, тээ саанахана хүрөөд, ябаһан харгымни арбан тээшээ аб адлихан харгыннууд боложо һалаад, алинайнь хайшаашые ошоһые бү мэдэе, нуур тээшээ барид гээд лэ ябажал ябанаб. Хэдышые нуураа бариха гэжэ оролдоһом, захымни тэрэ харгы саашалан ошоод, тээ ябад гэхэм, урдамни томо тосхоной галнууд ялалзан харагдашаба. Зайшые бэээ, Хүнхэрни харагдаа, һанаа сэдхэлни тэгшэрээд, тэрэ замаараа галнууд тээшээ даражал мэдэбэб. Талын харгын арюунии хэлыш, манай Захааминда хүдөө харгыгаар тиигэжэ гүйлгэжэш болошогүй. Ошоһоор ошожо, нэгэ ехэ голой эрье хүрэжэ ерэбэб. Голоо зайжа үшөө зүүлэд гээд, хүдөөгэй хүн хадаа, шугын ошоһон бараагаар баглахадаа, ялагар-тологор тэрэ галнуудни голой саада эрьедэ гэжэ ойлгогдобо. Хүнхэр

наанань байха ёһотой, тиимэ захяатай һэмнайб. Халагни халаг, гол хүрөө һаа, голоо зайгаад ошоорой гэхээш яаһан юм даа нүхэрни, Хүнхэрөө хүрөөд тооной байна ха юмбиб... Яахаяашье ойлгожо ядажа, һайн удаан бодолгоёо мухарюулһанай удаа, һөөргөө тэрэ нууртаа, ехэ замдаа ошохо, тиигээд, нуураа хойто хажуугаарнь тойрожо үзэхэ гэхэн шиидхэбэри абабаб. Эрьеэд ябахадаа али сагтаа ондоо замда орошоһон юмбиб, нэгэ мэдэхэдэе хонишод хэбэртэй, айлайда дүтэлжэ ерэбэб. Һарын гэрэлдэ нюдэнүүдни даданхай, холо харахын түлөө галаа – гал дугынгаа ганса нюдые унтараагаад ябаһан байгааб. Бүхы юумэ тон элихэн харагдана. Эндэһээ ушар байдалаа тухайлха болоо гэжэ дүтэлжэ ябатарни, нэгэ, минии унаад ябаһан мотоциклһоо томо хэбэртэй, нохой, хусаһаар дүтэлжэ ерэбэ. Гэрһээ холо бэшэхэнэ шүдэртэй морин ногоо зулгаана, гэр хүрэтэр дүтэ, нэгэ хүн дуулаад гарахагүй юм гү гэжэ хашхарбаб. Нохой эгээл намда халданагүй, гэбэшье гэртээ дүтэлүүлхэгүй хэбэртэй. Гараад ерэхэ хүншьегүй, мотоциклойнгоо буруу талаар буужа, аалиханаар түлхин саашалһаар тээ холошог ошоһон хойном, манаашынгаа үүргэ дүүргэхэн нохоймни гэр тээшээ ябашаба. Дахин мордоод лэ, хабсагай шулууд соогуур, хаагууршье ябанабиб даа, ябаһаар ябатараа тэрэл нуурайнгаа урда хажуугаар ехэ харгы дээрээ гаража ерэшэбэб. Хэнһээ зам асуухабы. Мүнөө нуурайнгаа хойто хажуугаар зүүлэн ошобоб. Нэгэ, үбэлжөөн юм аа бы, хооһон хара гэр алад гараад ябатарни, холо-ууурдамни, зүүн гар талаһаам нэгэ ганса нюдэн яларһаар ябатараа нугараад, минии ябаһан замаар хэбэртэй, намһаа саашалан зүүлэбэ. Зай гэжэ, энэ хүн Хүнхэрһөө гараад ябана гү, али Хүнхэр ошожо ябана гү, тэрэнээ хүсэхэ хэрэг гарбал даа. Һарын гэрэлдэ даданхай, галгүй, шангахан дараһаар хүсэжэ ерэхэдэмни, нэгэ мотороллер дээрэ хоёр хүн һуунхай, арадаа хоёр мэшээг, хартаабха хэбэртэй, ашанхай, арадамнай хүн бии болоо гэжэ ухаандаашье оруулангүй

гүйлгэжэл ябанад. Мотороллеройнь № 45-... ЧТО. Эдээнэй холо ябашоогүйдэ тогтоожо замаа тухайлха гэжэ бодоод, зэргэлээд тооной дүтэлжэ, һүүхирһэмни тэдэ хоёрни парпаганалдаад, тооһо бурьюулан мухаришабад. Төөриһэн амитан, һүни дунда хүнүүдые сошоожо унагааһандаа билдагуушалан, үтэр гүйжэ буугаад, ошоожо мотороллерыень үргэлсэн бодхолсоод, ушараа хэлэһэмни тэдэ хоёрни баяртай мэтэ болоод: «Бидэш Хүнхэр орожо ябанабди. Маанарые дахаад ябаарай, Абармитов багшыншни газгаа хүргэжэ үгэхэбди», – гээд ябажа ошобод. Унишье ябаагүй, тэрэ Хүнхэр руугаа ороходоо, ялайхашье гал үгы, хаб харанхы, хотогор газарта байрлаһан хэбэртэй тосхон орошобобди. (колхозой дизель 12 саг болотор зайн гал үгөөд, унтардаг байһан байба).

Одоолшье багшынгаа газгаа ерэжэ, ябаган үүдээр мотоциклоо түлхижэ оруулаад, үндэр гэшхүүр дээрэ гаража, үүдэ тоншобоб. Нэгэ хэды болоһон хойно яһала танил багшымни хоолой: «Хэм тэндэ?» – гэжэ асууба. Нэрээ хэлэбэб. Үүдэнэйнгээ саана хэды шэнээн байгаа юм, нилээд удаан болоһон хойно дахин лаблажа асууба. Саашаа ошохонь дуулдаад, гэдэргээ ерэжэ үүдэ нээхэдээ, гартаа харшиин лаампа баринхай, эгээл дуратай багшамни зогсожо байба. Одоолшье гайхал гээшэ болоо даа. Багшымни түрүүшын асуудал: «Хэнтэй ябанаш?». «Гансаараа ябанаб». «Яажа ерэбэ гээшэбши, би олон жэлнүүдэй туршада Захааминда байһанаа нютагтаа эрьежэ ерээд, тэрэ ехэ харгыһаашни нааша үдэр дунда төөришэдэг һэм, Орловскшье хүрэтэр ябашаха ушар байгаа, шияагаад һүни дунда оложо ерэбэ гээшэбши?» – гэхэн һонирхолыень, ябаһан ябадалаа тооложо, харюулаа бээб даа. Согто-Хангилһаа үдэшэ гараһан минии орожо ерэхэдэм, һүниин хахадһаа үлэжэ байгаа һэн. Саанаһаа Сэрэн-Долгор эзы* гаража ерэбэ, одоошье хөөрэлдэхэшье гэжэ хөөрэлдэжэ хонообди даа. Хэдэн жэлнүүдэй үнгэрһэн хойно

* Захааминда өөрһөөнь аха наһанай эхэнэрнүүдые эзы гэдэг

иигэжэ юрэ бусаар уулзаха гээшэ нээрээ һонин байгаа. Тэрэ хүнийн тэн үнгэрөөд байхада, хүдөө хониндо ошоё гэжэ оруулһан дурадхалыень арай гэжэ болжуулбабди. Үглөөдэрынь намайе өөрынгөө мотоциклдо һундалдуулаад Хүнхэр соогуур, тойроод газар нютаг үзэбэбди, хүни яларһан тосхонни Саһаша байгаа, намай хүргэжэ асарагша хоёрни колхозой хартаабха хулуугаад ябаһан нютагай хоёр байгаа, хургууляар ябаад, Сэрэг нарһад, Бабжын уула, Тогоон, Үлгы шулуунууд, Ононой эрьеэр ябагдаа. Согто-Хангилаа ошохоор гарахадамни, ехэ зам хүрэтэр үдэшэжэ ошолдоо.

Бадма-Сэрэнэйдээ хүрэжэ буухадамни, машинаяа заһанхай («Эдээнэйш МТМ гээшэ нэгэ багашагхан завод шэнги байбал, машинаяа ябууд заһаабди», – гэжэ Сэрэн-Намдаг хэлээ һэн), хонийо гаргажа ашанхай, намайе удаарбаш гэжэ сухалтай шарай харуулха һанаатай һуубад. Бадма-Сэрэмни мотоцикл үгэжэ туһа хүргэһэн хүн эсэстэнь намдаа зам мүртэйгөөр заабагүйш, бүхы дайралдажа боломоор ушарнуудые ойлгуулаагүйш гэжэ өөрөө зэмэлүүлжэ һалаа бэлэй. Тиигэжэ ябажа ерээ бэлэйбди. Шэтэдэ хургуулияа дүүргэжэ гараад, удааншые ябаагүй, хоёр нүхэдни урда-хойно харамтай залуугаар аялшаһан юм даа.

Тиигэжэ Ешэгмаагай Хүнхэрөө тойроод юушые ойлгоо мэдээгүй, гурбатайхан байхада Хүнхэр хүрэгдэһэн, хоёр хулгайшадай һайгаар оложо орогдоһон юм.

Багшынгаа мордохоһоо урид үшөө нэгэ ябагдаа бэлэй. Минии багша Даша-Даба Абармитович Абармитов шогтой, эрилтэ ехэтэй, ном ойлгуулхадаа бэрхэ, минии наһанда хэзээдэшье мартагдахагүй ехэл һайн хүн байһан юм.

МИНИЙ ШҮЛЭГШЭ БАГША

*«Захын үбэр Захааминдаа
Заяан соогоо жаргалтайлби.
Замай хани манай дуунууд
Залгаа эршээ эндэ абаа...»*

Шара-Азаргын соёлой байшан. Эдэ үгэнүүд тайзанай ара ханада томонууд үзэгүүдээр бэшээтэй байна.

Тайзанай зүүн урда захада олон сэсэгүүдтэй бишихан шэрээ табятай. Тэрэнэй саана набтаршаг, сула бээтэй, дундаһаа дээхэнүүр наһанай хүн эндэ боложо байһан үйлэ хэрэгүүдые шарайшалан һууна. Соёлой байшанда багтажа ядатараа зон сугларанхай.

Шэрээгэй саана һууһан хүн – Аюша Доноев гээшэ.

Захааминай аймагай Шара-Азаргын дунда һургуулиин багшанарай болон Ёнгорбойн совхозой хүдэлмэрилэгшэдэй коллективүүд буряад хэлэ, литературын багша, шүлэгүүд болон дуунуудай үгэнүүдэй автор Аюша Жапович Доноевой түрэхөөр 55 наһанай ойн баярай үдэшэ үнгэргэжэ байна ха юм.

Үргэн тэнюун Санагада түрэхэн, үндыжэ эрэ болоһон Аюша Доноев 28 жэлнүүдэй туршада эдир үетэниие һурган хүмүүжүүлхэ хэрэгтэ алба хэнэ. Бүри Санагадаа ажаллажа байхадаа «Уран-Дүшэ» гэжэ шүлэгшэдэй, хизаар ороноо шэнжэлэгшэдэй кружок эмхидхэжэ, горитойхон ажал ябуулһан байха юм. Санагын дунда һургуулида хизаар ороноо шэнжэлэлгын музей байгуулжа, һурагшадаа дахуулаад, Монголһоо нааша нэмжын хабтайһан нютагаа хэсэжэ, үбгэд хүгшэдһөө үльгэр домогуудые бэшэжэ абадаг байгаа бэлэй. Һурагшадайнь дундаһаа багшанар, инженернүүд, артистнар, хүтэлбэрилэгшэд, хүдөө ажахын мэргэжэлтэд, эмшэд болон ажалай олон тоото һалбаринуудай түрүүшүүл урган гараа.

А. Доноевой хурагшад хизаар ороноо шэнжэлэгшэдэй, уран шүлэгшэдэй республиканска мұрысөөнүүдтэ нэгэнтэ бэшэ түрүү һууринууды езэлһэн байдаг.

Санагын һургуули дүүргэжэ гарагшадай дунда буряад хэлээ мэдэхэгүй хүн байхагүй гэжэ А. Доноевой шабинар эли тодо харуулжа ябадаг гээшэ. Санагын соёлой байшангай хүдэлмэрилэгшэд, эмшэд, хүүгэдэй хүгжэмэй һургуулиин хурагшад, Шара-Азаргын дунда һургуулиин багшанар болон хурагшад, Енгорбойн совхозой хүдэлмэрилэгшэд болон мэргэжэлтэд, Дүтэлүүрэй соёлой байшангайхид Аюша Доноевой үгэнүүд дээрэ С. Улаханов, В. Дамбаев болон бусад композиторнуудай зохёонһон дуунуудай ехэ концерт харуулаа.

КПСС-эй Захааминай райокомой партийна шалгалтын комиссиин түрүүлэгшэ А-3. Ж. Тудунов, арадай эрдэм һуралсалай таһагай мэргэжэлтэд О. Ч. Жамсаранова, В. Ц. Хайдапова, «Ажалай туг» газетын хүдэлмэрилэгшэд М. Д. Цыренов, М. М. Гончиков, Ёнгорбойн совхозой хүтэлбэрилэгшэд А. Б. Жапов, Ф. Л. Митронов, В. Д. Жаргалов болон бусад А. Ж. Доноевто сэдхэлэй дулаахан, баярай үгэнүүды хэлэжэ, үнэтэ бэлэгүүды, Хүндэлэлэй грамотанууды барюулаа.

–Аюшын эжын шанаһан аарса, зөөхэйһөө эдилсэжэ, Толто голдоо шунгажа эрэ болоо һэмди. Тиимэһээ би Аюшын сэдхэл, зангыень эгээл һайн мэдэхэ гээшэб. Алтан дэлхэйн нюруу хээлэн, шоройень бурьюулжа энэ хүн мүнөө хүрэтэр дэмы ажаһуунагүй, хэды олон бэлигтэй хүбүүд, басагады ехэ хүн хүмүүжүүлжэ гаргаа, өөрөө хэды олон шүлэг, дуунуудай үгэнүүды зохёогоо гээшэб. Иимэл һанаа амар һуудаггүй нүхэрни юм даа, – гэжэ Мэлэ-Бортын сомоной Сөведэй гүйсэдкомой түрүүлэгшэ В. Н. Данжалов хэлээд, Мэлэ-Бортын найман жэлэй һургуулиин буряад хэлэ, литературын багша

С. Р. Ринчиновтэй суг А. Доноевто зорюулжа бэшэһэн шүлэгөө уншаад, үнэтэ бэлэг барюулба.

–Аюшын шүлэг, дуунуудые шагнажа һуухада, уярмаар байдаг, – гэжэ «Ажалай туг» газетын редакторай орлогшо М. Д. Цыренов хэлээ һэн.

– Бэшэһэн дуунууд, шүлэгүүдтнай аймагайнгаа нютаг бүхэнэй соло мэтэ эдэлнэ, – гэжэ райгүйсэдкомой соёлой таһагай хүдэлмэрилэгшэ Б. Д. Халзанов Аюша Доноевые амаршалаа.

Аюша Доноевай багшалхаһаа гадуур «Уран-Дүшэ» нэгэдэлээ байгуулха тээшээ зохёохы бэлигээ, зохёохы ажалаа эгээл шэглүүлжэ, маанар мэтын хүнүүдые суглуулаад, шүлэг бэшэлгын түрүүшын туршалганууды хэжэ байха үедэнь эгээл энэ багшада заалгаха аза тудаа бэлэй. «Уран-Дүшэмнайш» маанарай хургуулияа дүүргэжэ гараһан хойно удааншье болонгүй байгуулагдаа һэн. Намтай суг нэгэ класста һурадаг багымни нүхэр Бата Гармаев бидэ хоёр Аюша Жаповичтайгаа эгээл үеын нүхэд шэнги эжэлшээд, багшатайгаа адли шог хаялсаад, нэгэшье хэшээл орхингүй ябажа байгаабди. Хэшээлэй һүүлдэ үлөөд гү, али үдэшэндөө суглараад туршалгануудаа хэдэг һэмди. Хургуулияа дүүргэжэ гараадшье нүхэсэлнай таһараагүй, хургуулидаа ямар нэгэн хэмжээ ябуулга үнгэргэхэдөө Бата бидэ хоёртоо дуулгажа, хабаадахыемнай уриха. Тиһээр Бата нүхэрнай бурхандаа ябаа, минии Санагадаа ажалда байхада Жаповични Шара-Азаргын дунда хургуулида багшалжа байгаа. Эгээл тэрэ үеэр энэ ойн баяр үнгэржэ байна. Би амаршалгынгаа үгэнүүд соо эдэ мэтээ дурсаал юм бээб, гэбэшье тэрэ үедэ Аюша Жаповичай хорон хэлэнһээ дэлгэрһэн эдэ үгэнүүды хэлэнгүй орхихо аргамни үгы байгаа. Олон зон соо элдэб һониноор дуугараад, зониие хүхэжэ һураһаһан багшатайгаа Закаменск хотоһоо автобуста һуугаад үгсэжэ ябабабди. Тэрэм Шара-Азаргадаа бууха, бинь Санагадаа ошожо ябанаб. Тэрэм

намайгаа «Энэ солиг хурдан гэгшээр харюу үгэжэ болохо» гэжэ багсаагаад, эртээнһээ бэлдэжэ, Шара-Азаргада автобус сооһоонь гаража абаад, шангаар, бултанай дуулахаар: «Шаб шарахан Шабаев, Санагадаа уулзатараа баяртай!» гээд лэ, эрьежэшые харангуй ябашаба. Автобус соохи хүнүүдэй энеэлдээн, эдэ үгэнүүдынь удаан соо хүнүүдэй аман дээрэ ябадаг.

Энэ үдэшэ Аюша Доноевой үгэнүүд дээрэ бэшэгдэһэн дуунууд олоор зэдэлээ. Жэшээн, Санагын хүүгэдэй хүгжэмэй һургуулийн лимбэшэд «Талын малшан», ятагшадай – «Санага», Ёнгорбойн совхозой мэргэжэлтэ В. Ламаевай дуулаһан «Эжын нэрэ мүнхэ байг», эрэшүүлэй ансамблиин (Шара-Азарга) «Адуушанай дуун», Никифоровтанай дуулаһан «Хүнэй наһан», Үлэнтын хүдөөгэй клубые даагша Артём Ринчиновэй дуулаһан «Наһанайм баяр», Шара-Азаргын 2-дохи классай һурагша Б. Очировагай дуулаһан «Хоёр айран», Саян Будаевай дуулаһан «Баатар нэрээ нэрлүүлхэб», Л. Ламаевагай дуулаһан «Тоотой залуу наһамни», Арсалан Ламаевай дуулаһан «Гүүг-гүүг», Ф. Будаев С. Никифорова хоёрой дуулаһан «Танилсахые зүбшөөгыт», Шара-Азаргын багшанарай дуулаһан «Зүрхэм ходол нютаг тээшээ», «Угтамжын дуун» гэхэ мэтэ баярай үдэшые шэмэглэһэн яһалал гоё концерт болоо.

Олон тоото дуунуудайнь хоорондуур хатаршад элдэб олон хатар дэлгээ...

Аюша Доноевой үгэнүүд дээрэ С. Улахановай бэшэһэн хүгтэй хүнгэн нютаг тухай дууе үдэшэдэ хабаадагшадай хоор гүйсэдхөө.

БОРСО ГЭЭШЭ ЮУН БЭ ?

Буряад арадай эдээ хоолой зүйлнүүд соо мяхан хоол гээшэ гол һууриень эзэлдэг байһан байха. Мүнөө үедэ тогтонижоһон һуудалтай зон үүсээ гаргахадаа хадагалха аргатай, зайн гал, холодильник г.м. айл тоотондо шахуу бии. Үбэлэй үедэ амбаар, хотон гэжэ бии ха юм даа, зунайл үедэ шэнэ гаргагдаһан мяха нэгэ үдэрһөө үлүү хадагалха гээшэ тон хүшэр байдаг. Тэрээхэн мяханшни зунай халуунда нэгэл үдэр соо гутажа халаха.

Урданай буряад, монгол зон, тиихэдэ Шэнэхээнэй буряадууд дулаанай сагта эдихэ мяхаяа орой намар, үүсэ гаргахадаа бэлдэжэ абадаг байһан юм. Үүсэ гаргаха хаһа гээшые малша зон тон наринаар сахидаг, энэнь дулаанай бууража, хүйтэнэй хаһын эхилхэдэ. Заал һаа юундэ энэл үедэ үүсээ гаргадаг юм гэбэл, бүхэли зундаа, намартаа ногоондо бэлшэһэн мал эгээл тарган дээрээ, тийһээр бэлшээришые халажа, малдаа газаагаа үбһэ үгэхэ саг ороно. Үбһэ эдижэ байха үлүү үргэн малшанда баһал гарзатай ха юм даа. Энэ хоёр шалтагаанаар нэгэ ноябрь харын түрүүшын арбанаар, саһанай ороходо, үүсэ гаргахада таарамжатай гэжэ ойлгобобди. Юундэ саһанай ороходо юм гэбэл, хорёо соохи амбаар хотондоо томо хайрсаг дархалаад, тэрээн соогоо саһа дэбдээд, тэрэ саһан дээрээ мяхаяа табижа, мүн лэ дээрэһэнь саһаар хушадаг. Тиигэжэ хадагалһан мяхан үбэлэй туршада, хабарайшые эхиндэ (саһанай хайлатар) агаарта хатахагүй, шүүһэ, шанараа гээдэггүй байха юм.

Газаа хүйтэнэй унаһан хойно зундаа эдихэ мяхаяа бэлдэжэ эхилдэг. Энэнь борсо хатааха ажал гээшэ.

Борсо гээшэнь юун гээшэб?

Нэгэшые дуһал шүүһээ газарта дуһаангүй, бээдээ шэнгээжэ хатаһан мяхан борсо гэжэ нэрлэгдэдэг. Һайн, зүбөөр хатаагдаһан борсо наншахада үйрхэй байха ёһотой. Яагаад

борсо зүбөөр хатааха ёһотой юм гэбэл, энэ ажал тиимэшье хүндэ хүшэр бэшэ юм. Хүйтэнэй буухада амбаар соохи саһатай хайрсаг сооһоон сула мяха ехэтэй нэгэ хүл асараад, (энэнь хойто хүл байха, даб дээрээ нэгэ хүл болохо бэшэ аал?) дан үнгэрүү, шүүһэнэйн дуһалха болотор гэдхээжэрхингүй, гэдэд гэһэн хаһаарнь абаһаар абаад, 5 см тухайтай үргэнөөр, 2,5 см тухайтай зузаанаар гонзогор утануудаар мяхаяа зүһөөд, 5 см зузаанаа һэтэ гаргангүй зүһэжэ тэгнээ болгоод, саһа, нара, һалхигүй, нохой шубуунай хүрэхэгүй газарта ута ооһор юм гү, али аргамжа татаад, хоорондонь няангүй зайтайшагханаар үлгэхэ. Борсо хатаалган гэрэй хушалта доро зохид болодог. Үүсэ гаргаха хирэдэ хүйтэнэй газгаа ороод байгаа һаа, мяхаяа хүргэжэ ажал гаргангүй, арһан дээрһэнь зүһэжэ, түхээржэ, үлгэбэл ажал багатай, тиихэдэ борсо удаан саг соо үлгөөтэй байха болоно.

Борсо хатаахадаа шүүһэнэйн гоожошонгүй шэнгэхын тула зарим зон хара таряанай гурил (зарим нютагуудта талхан гэдэг) түрхижэ үлгэдэг. Үнэн дээрээ энэнь бөө мэхэлһэн ушар гээшэ. Юуб гэхэдэ, шүүһэ бөөдээ шэнгээһэн гурил мяхандаа баригдажа хүрэбэшье, хабар болоходо хатаад лэ унажа һаладаг, тиимэһээ иимэрхүү гарза гаргаһанай хэрэг үгы бэшэ аал даа.

Үлгэгдэһэн мяхан шүүһээ дуһаангүй, бөөдээ барижа хүрөөд, хабар дүтэлхэ бүри даамайханаар гэдэһээр, хатаһаар хуурай болошодог юм. Энэл хуурай мяхамнай борсо гээшэ. Борсоёо үлгэсэһөөнь хуряжа абаад, тон хуурай амһарта соо хээд, нарагүй газарта хадагалха, тиигээд зунай ямаршье халуунда хайшаашье ошоходоо (илангаяа холодильник үгы хүдөө тээшээ), хүрэхэ зэргээрнь абаад ябахада яхашьегүй. Тэрэ мүртөө борсо соо шэб шэнэхэн, һая гаргаһан мяханай бүхы хэрэгтэй бодосууд, шэмэ шүүһэниинь хуу байдаг. Хүдөөгэй аршаанда гарахадаа, үбһэ хуряалганда, бусад ямар нэгэн ажалда гү, али гэртээшье һуугаад борсохоноороо шүлээ гаргажа һуухада

болохол даа. Амтаараа шэнэ мяханһаа халта ондоохоншые һаа, тон амтатай байдаг. Шэнэ шүлэ гаргаха мяханай хахадайнь зэргэ (тээ багашаг гү) борсоор яһала хайн шүлэн гараха.

Шүлэ гаргахадаа хэршэхэ борсоёо хабтагай дээрэ табижа алхаар гү, али юухэнээршыеб үлти сохёод хэршэхэдэ хайн байха. Һайнаар хатаһан борсо үйрхэй байдаг гэжэ дээрэ бэшээ һэмби.

«Бухын мяха бултыень борсолоод, тэрэ борсоёо аагаһан болотор үлтилөөд, тэрэл үүсэлэгдэһэн бухынгаа үлеэгдэжэ хатаагдаһан суухада хэжэ багтаадаг байһан юм», – гэхэн үнэндөө дүтэрхы хөөрөөн урда саһаа мүнөө хүрэтэр ерэхэн байдаг.

Борсо хатаалган гээшэ Захааминай аймагай дээдэ талын тосхонуудаар дэлгэрэнги, бусад аймаг айлнуудаар байһан лэ байха, үгы газар нютагуудаар дэлгэрүүлхэдэшые гарзагүй, ажал багатай хүдэлмэри юм.

ЗАМБААГАЙ НЮУСА

Буряад Республикын аймаг бүхэнэй арад зон хөөрэлдэхэдөө, «Захааминай замбаа» гээд хэлэдэг байха юм. Энэньше дэмы бэшэ юм. Ушар юуб гэхэдэ, энэ хоол Захааминда тон ехэ дэлгэрэнхэй байдаг. Замбаа гээшэ гансал захааминайхидай хоол бэшэ юм, урда сагта бүхы буряад арадай хоол байһан гээд баримтанууд гэршэлнэ. Замбаа гээшэ ганса ламанарайшые хоол байһан юм гэлсэхээс ханадаг. Хэдытиигэбэшье бүри урда эртэдэ Түбэд оронойхид энэ хоол элбэгээр бэлдэжэ, худхажэ эдидэг байгаа юм байна. Айл бүхэн адагын нэгэ хүбүүгээ дасанда шаби болгожо оруулдаг байгаа, тиихэдэ эдихэ хоолһоонь гансал цампа гээшые түхээржэ үгөөд, ябуулдаг байһан юм ха. Байд гээд лэ хүбүүгээ эрьежэ ошоходоо, тэрэл замбааень, тиихэдэ үшөө борсо абаашажа үгэдэг байгаа.

Урда сагта Түбэд орондо дэлгэрэнги байһан Буддын шажантанай энэ эдеэн бүхы Монгол, Буряад, Хитад оронуудаар мэдээжэ байһан гээшэ. Буряадуудай эдэе хоолой нэгэн болохо замбаа тухай бэшэхээс түхээржэ байтараа, Шэнэхээн нютагһаа гарбалтай буряадуудһаа энэ хоол тухай асууһамни, замбаа гээшэмнай Шэнэхээндэ мүн лэ мэдээжэ байба.

Хүдөө холын ород холисогүй тосхонуудта хилээмэн гээшэнь орой бии болоһон ёһотой. Захааминай аймагай Сагаан-Морин тосхонһоо дээшээ мал ажалда байдаг бүлэдэ эрэ болоһон бишые үшөө бага байхаһаа хилээмэнэй бии боложо байһые ханадагби.

1950-яад онуудаар, Зэдын комбинадай барилгын түлэг үедэ, Шампи таабайн оложо үгэһэн хара нүүрһэнэй уурхайһаа холо бэшэхэнэ, Баян-Гол нууринда, комбинадай энергоцех барилга боложо байгаа. Тэндэхи барилгашадые хангажа байха зорилготой хилээмэнэй завод бии боложо, байд гээд лэ дүтэ шадарай тосхонуудһаа (Мэлэ, Борто, Сагаан-Морин)

хүдөөгэйхид моридоороо ерэжэ, хилээмэ абашадаг болоһон юм. Гэбэшье хилээмэндэ гээд лэ үдэр бүри морёор Баян-Гол орожо байхагүй ха юмши даа. Колхозой мал хаража, манайхинай түбхинэһэн Сарамтаһаа Сагаан-Морин хүрэтэр 10 гаран модо, Сагаан-Моринһоо Баян-Гол хүрэтэр 24 модо. Тиигээдшье тэрэ үеын колхознигуудта ходол хилээмэ абажа байха мүнгэншье хаанаһаа байхань һэм даа, хэдэн хоногоор тахяагай үндэгэ суглуулаад, монсогор тоһотой, үбэлдөө хүргэһэн хүтэй, хайндаал харадаа нэгэ удаа ошодог байгаа. Тэрэ үедэ колхозой малшан байһан абамни – Чимит Улзеевич Шабает, сааша-наашаа хамта 70 гаран модо зайда, үнэгэнэй харанхыгаар мордожо ошоод лэ, заал хаа хүни бусажа ерэдэг юм һэн. Хэдэн гүүртынхид хамтараад, олоороо ошодог бэлэй.

Тиигэжэл тэрэ хилээмэн гээшэ замбаа гэжэ хоолые түрижэ, хилээмэ элбэгтэй нютагуудта бүри мартуулһан байха даа. Ганса Захааминдашье абажа харахада, тарья талха ургуулдаг доодо талын нютагуудаар замбаа орхигдонхой шахуу, ургасын мүртэй ургадаггүй үндэр, хүйтэн уларилтай дээдэ талын нютагуудта замбаа бэлдэлгэ мүнөөшье болотор орхигдоогүй.

Замбаа гээшэ тон үлэтэй, бэлэн хоол байха. Хүдөөгэй хүнэй саг хаража эдеэлхэ гээшэ хүшэрхэн бээ. Али нэгэн ажалда ябахадаа гү, али ангуурида гараад, үглөөгүүр нэгэ хайн замбаалаал хаа, үдэшэ болотор үлдэхэ гээшые мэдэнгүй ябагдадаг юм.

Замбаа гээшэ бэлэдхэлэй тон ехэ, хүшэрхэн хүдэлмэритэй, гэбэшье зунай үдэрэй утада нэгэ үдэр соо бүхэли зундаа эдихэ замбаагаа бэлдэжэ абадаг юм. (Хоёршье үдэр хамаагүй). Замбаа бэлдэлгэдэ хүүгэд ехэхэн ажал хэжэ гарадаг. Хара багаһаа жэл бүри хэжэ байһан энээхэн ажалаа тон хайн мэдэхэ һэн тула, замбаа яажа бэлдэдэг юм гэжэ бэшэхэмни. Ойлгожол абаа хаа, барагтайл юм даа, замбаа гээшын үни заяанда мартагдаһан нютагуудаар нэргээбэл, ёһоорхон лэ хоол байха даа.

Замбаа эдихэ гээл хаа, нэн түрүүн аагаһа бэлдэхэ болонобди.

Хүшэрхэн хүдэлмэритэй байха гээшэмни энэ аагаһа бэлдэхэ гээшэнь юм.

Аагаһа бэлдэхэдэ хэрэгтэй болохо зүйлнүүд гэдэл: уур, нюдүүр, һабяа, тогоон, тулга, хатаамаг, тээрмэ.

Эдэ зүйлнүүдээ нэжээдээр тайлбарилха болоо хаа:

Уур гээшэ томо, жэжэ, элдэб байдаг. Аагаһанда хэрэгтэй орооһо нюдэхэ уур гээшэнь 20 см тухайтай бүдүүн хуһа түнхижэ хэһэн, 50 – 65 см үндэртэй байдаг. Замбаа хэдэг нютагуудаар иимэ уур айл бүхэндэ байха, эгээл шэнээр хэхэ болоо хаа, тэрээхэн дээрэ хэлэгдэһэн хуһаая дээрэһээ доошонь нэгэ 12-13 см тухай үргэнөөр түнхижэ, амһарта болгохо. Таряа нюдэхэдэ сэсэржэ тарахагүйн түлөө уурай амһар дээрээ халта уйтаншаг байдаг. Уурай зосоохи оёорын тэбхэр бэшэ, мүнсэгэрхэнөөр хонхойлгогдоһон байха ёһотой.

Нюдүүр халта уйтаншагаар хэгдэһэн уурай дээдэ амһарта багтахаар, мүн лэ хуһаар хэгдэдэг юм. Нюдүүрээ хүндэшэг болгожо, дээрэнь мүндэгэр гү, али тэбхэрээршые зантайлгажа, мунса шэнги болгодог. Байһаар нюдүүрэйнгээ хатажа хүнгэн болошоо һаань, зантахи дээрэнь тааруухан түмэр оложо, ашаан болгожо хададаг юм.

Һабяа. Зунай эхиндэ, хуһанай үйһэнэй һайнаар хуурадаг үедэ, үйһэнүүдые тэбхэр тэбхэрээр хуулажа асараад, һабяа оёдог. 40-45 см үргэнтэй, утань 60 тухай см хэмжүүртэй һабяа, үйһэнэйнгөө дүрбэн булангуудые нугалжа үдөөд хэдэг юм. Һабяагай ханын үндэр 6-8 см тухайтай байха.

Тогоон. Эндэ томошые бэшэ, багашагхан, нэгэ хүнэг, хүнэг хахад уһанай багтаха, заал хаа шэрэм хонхон тогоон хэрэгтэй болохо. Иимэрхүү тогоонууд хаа-яагүй элбэг байдаг.

Тулга. Зунай һайхан дулаан үдэр газаагаа гал түлээд, таряагаа хатааха гэдэлтнай, энэ тулга хэрэгтэй болоно бээ, тулгын үгидэ томошог гурбан шулуугаар дүли тодхожо болохо. Газаагаа сүлөө зуһалан гэртэй хаа, шэрэм табяатай зуухадаа гал

түлижэ, шэрэмэйнгээ гарьхануудые абаад, тогоогоо табихада бүришые бэлэн, тулгын хэрэг үгы ааб даа.

Хатаамаг. Шүдэрэй шагтаһаа тээ томохоноор (үргэнийн 3 см, утань 6 см, зузаанийн хахад см. тухайтай) хабтагайхание хээд, нэгэ 60 см тухайтай нариихан модондо һуулгахада, эгээл шала угаадаг швабра шэнги юумэн болохо байха. Энэ хатаамагаар халуун тогоон соохи таряагаа зай забһаргүй худхажа хатаагаад, энэл хатаамагаараа хатаагдажа болоһон орооһонуудаа бэе тээшээ шэрэжэ, һабья руугаа гаргадаг.

Тээрмэ. 60-90 см тухайтай үргэнтэй, 7-9 см зузаантай хабтагай хоёр томо шулуугаар хэгдэһэн байдаг. Доодо талын шулуунай тэг дунда 2-2,5 см үргэнтэй нүхэ түнхижэ, тэрэ нүхэндөө 6-7 см утатай модон гол хуһаар хэжэ хоноодог. Дээрэхи шулуугаа эрьюулхэдэ хүдэлхэгүй бүхөөр хоноохо шухала. Тэрэл доодо шулуун дээрээ орооһоной һайнаар балархын түлөө, голһоо хажуу тээшэнь зай талагүй олон эдирээнүүдые гаргадаг юм. Дээдэ хабтагай шулуундаа дээдэ хажууһаань доошонь дээрээ 10 см тухай үргэн, дороо доодо хабтагайн голһоо халта үргэншэг нүхэ түнхижэ хэхэ. Тэрэнь нэгэ воронко шэнги юумэн болодог юм. Тиигээд тэрэл дээдэ шулуунайнгаа үрөөһэн захада мүн лэ нэгэ 2-2,5 см үргэнтэй нүхэ түнхижэ хээд, 8 – 10 см утатай хуһаар барюул хэжэ хоноохо. Энэнь тээрмээ эрьюулхэ барюул гээшэ. Урдандаа иигэжэ гар тээрмэ хэдэг байһан, мүнөө тиимэ тээрмэнүүд айл бүхэндэ шахуу байдаг. Орооһо хатаажа, аагаһа хэхэ зэр зэмсэг үгы айлайхи байбал, бэе бөөһээ абалсаад лэ замбаатаяал һуудаг юм.

Аагаһа гаргаха хэрэгсэлнүүдые ойлгожо абаа хадаа яагаад тэрэ аагаһаая хэдэг юм гэжэ бэшэе.

Ешмээн таряагаар аагаһа хэхэдэ, ажалын халта ехэшые һаа, үлэтэй, амтатай замбаа болодог, ешмээн таряанһаа зөөлэн, зохидхон аагаһан гарадаг. Гэбэшые ешмээн шэниисэдэ орходоо хальһа ехэтэй, ажалын булюушаг юм. Тиимын тула ешмээнһээ аагаһа гаргажа туршайбди.

Даб дээрээ нэгэ хүнэг ешмээнтэйбди гээл даа. Эгээл түрүүшымнай ажал – тэрэ орооһоёо уурта хэжэ нюдэхэ. Уурайнгаахахадһаадээрэ,уурааарайдүүргэнгүй,орооһоёохээд, тэрээхэн нюдүүрээрээ нюдэхэ, тиихэдээ үнээ һаахадаа һуудаг бишихан һандай дээрэ һуугаад, уураа хоёр хүлэйнгөө хоорондо үбдэгүүдээрээ хабшаад һууха. Уур гээшэнь тогтууриггүйшэг байдаг. Орооһоёо багаар хээд, шангаар нюдэхэдэ орооһон илзарха, орооһо гэмтээнгүй, хальһаханиень хуулахын тэды нюдэхэ гээшэдэ дүршэл хэрэгтэй байха. Нюдэһэн орооһоёо ондоо хүнэг соо хэжэ байгаад, бүхы орооһоёо нюдэжэ дүүргэхэ.

Орооһоной хальһан, бараншье бэшэ һаа, гол түлэбынь хууража, хоёрдохи ажалнай – һабиха ажал. Тэрэ бэлдэһэн һабьяа соогоо ехэ бэшээр (һабьяагайнгаа оёорыень лэ хушахаар) хээд, һэбшээ хүндэлэн һуугаад гү, али зогсоод, һабьяа соохи таряагаа дээшэнь шэдэсэгээжэ һабиха. Дээшээ шэдүүлһэн орооһоной хальһаниинь хүнгэн тула һэбшээндэ ниидэжэ, орооһод һөөргөө һабьяа дээрээ унаха ёһотой. Дүршэһэн зон гансаханшье орооһо газарта унагаангүй һабидаг юм.

Орооһоёо һабижа дүүргээд, хатааха ажал эхилнэ. Дээрэ бэшэгдэһэн гуримаар шэрэм тогоогоо тодхоод, доронь галаа түлижэ, халуун тогоон соогоо хахад литр тухайтай амһартаар орооһоёо хээд, хатаамагаараа орооһонуудаа халташье зогсоонгүй сааша-наашань этэржэ болгоод, хуураһан орооһоёо ондоо нэгэ амһарта (хүнэг) соо гаргаха. Шамбай зон тогоотойнь үргөөд хэхэдэ бэлэн байха, ехэнхи ушартаа хүгшэд, һамгад лэ хатаажа һуудаг, тиихэдээ тогоондоо няан һагад һабьяагаа баряад, хатаамагаараа наашань этэржэ гаргадаг юм. Тиигэжэ хатаамаг гээшэнь хоёр үүргэ дүүргэдэг байна. Эндэ мүн лэ дүршэл хэрэгтэй. Орооһоёо хэмһээ үлүү дүргэжэ гү, али болгонгүй дутуу, түүхэйгээр абажа болохогүй. Тон лэ болоһон орооһо тээрмэдэжэ, аагаһа гаргадаг юм. Энэ ажалаа манай нютагта таряа хатааха гээд нэрлэдэг. Нюдэжэ һабиһан таряагаа

хатааж дүүргээд, хушуулха гэж нэг ажал эхилхэ. Юуб гэхэдэ, түүхэй орооһо нюдэхэдэ хальһаниинь баран унаагүй байха, тиимэхэ хатааһан таряагаа дахин уурта хэжэ хушуулдаг. Энэ болбол тэрэл нюдэхэ ажалнай, теэд юундэ ондоогоор хушуулха гэжэ хэлэдэг юм гэхэдэ, хатааһан (болоһон) таряан уурта хээд нюдэхэдэ түргэн үлтиржэ баларха, тиимэхэ тэрэ нюдүүрэйнгээ орондо ондоо хүнгэншэг юумэ олоод, хушуулха ёһотой. Эндэ хүрзын бүдүүншэг эшэ таарамжатай байхаа ханадаг. Үгышые хаа, тэрэл нюдүүрээрэ болгоомжотой аалиханаар хушуулха хэрэгтэй. Хатаагдаһан орооһоной хальһан бэлэншэгээр халадаг, тиигэжэ тэрэ хатааһан таряагаа хушуулжа дүүргээд, дахин һабья соогоо хээд, һабижа хальһыень хийдхүүлээд, сэбэр болоһон орооһоёо тээрмэдэхэ һүүлшын ажал эхилхэ.

Мүнөө сагта элбэг болоһон целлофан дэлгээд, тэрээн дээрэ тээрмээ табижа, тээрмын дээдэхи хабтагай шулуунай гол тушаа байһан нүхэ руу таряагаа бага багаар хэжэ байгаад, гараараа эрьюулдэг. Тиихэдэ тээрмын хоёр шулуунай хоорондоһоо бэлэн аагаһан гаража эхилхэ. Урдандаа тээрмээ тусгаар тээрмэхээн ехээр оёгдоһон һабья соо табяад тээрмэдэдэг байгаа, мүнөөшые тиигээд лэ тээрмэдэжэ байдаг. Шэрүүн гү, али зөөлэн аагаһа гаргаха дуранай – тээрмээ түргэн эрьюулхэдэ шэрүүн, аалин даамайханаар эрьюулхэдэ зөөлэн аагаһан гарадаг юм. Замбаа гээшэмнай хүн бүхэндэ зохидхон хоол байхаһаа гадна, илангаяа ямар нэгэн ушар шалтагаанаар шүдэ үгы, мүн хүгшэн зондо жажалха ажалгүй амархан хоол юм даа. Ушар тиимэхэ аагаһаяа, шадаал хаа, зөөлэхэнөөр гаргахые оролдодог байна.

Иигээд лэ аагаһан бэлэн болоо. Тиигээд тэрэ замбаа гээшээс худхажа (зариман зууража гээд хэлэдэг) эдихэ ажал лэ үлэбэ.

Ямарханшые аяга абаа хаа (ехэшэгтээ дээрэ бээ), хахад соонь хүтэй халуун сай хээд, эдеэнэй томо халбагаар тоһо хэжэ (мүнөө залуу зон, хүүгэд саахаршые хэдэг болонхой), һайн худхажа хайлуулаад, худхажа байжа аагаһаяа хэжэ үдхэн болгохо. Энэ

одоол замбаа гээшэмнай бэлэн болобо гээшэ. Замбаа гээшэ бэлэн болоод байхадаа амтатай, үлэтэй, хажуудахишые хүндөө үгэмөөр бэшэ хоол юм даа.

Шэниисэ таряан хальһа багатай, тиимэһээ түрүүшын нюдэлгэ хэнгүй, хатаагаад лэ, хушуулаад, һабяад тээрмэдэхэдэ болодог, гэбэшье аагаһаниинь амтаараа, шанараараа ешмээндэ хүрэдэггүй.

Бүхэли зундаа, намар, үбэлдөө ангуурида хүрэхөөр бэлдэгдэһэн аагаһаяа гутаангүй хадагалха хэрэгтэй. Эндэ тиимэ орёо нюусашье үгы юм даа, гансал тон хуурай газарта хадагалбал, яхашьегүй. Аагаһан гээшэ тон бэлэхэнээр бөөдээ шииг татадаг, урдандаа арһан туулмагууд соо хэжэ, хуурай газарта үлгэдэг байгаа, мүнөө аагаһа хадагалмаар элдэб амһартанууд одоол элбэг ха юм даа. Саахартайхан, амтатай замбаа эдихэ дуратайшуул тэрэ саахараа аагаһандаа холёод хадагалжа туршаһан байха, теэд тиигэжэ огтолон болохогүй, юуб гэхэдэ, саахар гээшэнь одоол һайнаар шииг татажа, аагаһаяа буритуулдаг юм.

Хүн гээшэ юушые хэхэдээ дүршэдэг, нэгэтэл хэжэ захалаа һаа, арга дүрыень олоод, хэжэл баймаар байхал даа.

Иимэл юумэл даа, замбаагай нюуса.

ТҮРҮҮШЫНХИЕЭ ТҮНХЭН ОШОБО ГЭЭШЭБ...

(Уулын Үндэр Үбгэнэй мүнхэ дурасхаалда)

1990 он. Советскэ Союзай Коммунис партиин XXVIII съездын делегадууд түрүүшынхией хэдэн кандидадуудай дундаһаа хунгалтын аргаар шэлэгдэжэ, съездын хүдэлмэридэ хабаадаха ёһотой болобо. Энээнһээ урид СССР-эй Арадай депутадуудые мүн лэ тиимэ аргаар хунгаһан, хунгуулиин округууд байгуулагданхай байгаа. Тэрэ округуудай нэгэн Ахын, Түнхэнэй, Зэдын, Захааминай аймагуудһаа бүридэдэг, СССР-эй Арадай депутадаар хоёр шатаһаа бүридэһэн хунгалтада Захааминай аймагай Хамниин мэдээжэ хонишон Елена Ринчиновна Норбоеваһаа булюу дуу абahan Түнхэнэй аймаг тоонтотой уран зохёолшо Ардан Лопсонович Ангархаев хунгагдаһан байгаа.

Энэ удаа тэрэл округоор ээлжээтэ хунгалта зарлагдаба гээшэ. Коммунис партиин XXVIII съездын делегата кандидадаар Захааминһаа Зэдын вольфрамо-молибденэй комбинадай парткомой секретарь Валерий Иванович Морозов, тиихэдэ Түнхэнһөө гүрэн түрын мэдээжэ ажал ябуулагша Владимир Бизьяевич Саганов хоёр дэбжүүлэгдээд, идхалгын ехэ хүдэлмэри эхилбэ. Түнхэнһөө хэдэн бүлэгүүд хойно хойноһоон Аха, Зэдэ, Захааминаар гүйлгэлдэнэд, Захааминһаа мүн лэ хэдэн бүлэгүүд Зэдэ, Түнхэнөөр (Ахые холошоогоо юм бээ) гүйлгэлдэжэ захалбад. Тэрэ үедэ Санагын совхозой парткомой секретарь байһан намайе нэгэ тиимэ бүлэгтэ оруулжа, Түнхэн ябаха даабари үгтэбэ. Нэгэ УАЗик машина соо Зэдын комбинадай мэргэжэлтэд (нэгэниинь Түнхэн тосхонһоо гарбалтай хүн байгаа), тиихэдэ би – хүдөөгэй парторг, иигээд лэ эртэ үглөөгүүр Закаменск

хотоо гаража, Улаан-Үдэ хүрэжэ хоноод, хойто үдэрынь үдэшэ боложо байхада, Түнхэн тосхондоо хүрэжэ ерэбэбди. Нэгэ нүхэрэймнай түрэлэйхид байхадаа, ехэ хайнаар угтажа, хонон соо зохидоор түбхинүүлээ. Хоёр үдэр аймаг соогуур ябаха ёһотойбди. Түрүүшынхиеэ Түнхэн ерэнэн хүн, юундэб даа, эдэ нүхэдһөөн халаха бодол орожо, нүхэдтөө яһала болохотой дурадхал оруулжа, тэрэ дурадхални дэмжэгдэбэ гээшэ. Юум гэхэдэ Хэрэн дээрэ өөрынгөө гэртэ СССР-эй Арадай депутат Ардан Ангархаев байна ха юм, Захааминһаа ехэл олон дуу абажа Арадай депутат болоо бэшэ һэн гү, энэ удаа аймагай дарганарһаа үшөө нэгэ машина абажа, намайе хүдөөгүүр, буряад нютагуудаар абаад ябаг лэ гэнэн дурадхал байгаа. Үглөөгүүр бодоод, Хэрэн ерэжэ, зонһоо асуугаад, сэб сэхэ Ардан Лопсоновичой газар ерэжэ, нүхэдни намдаа найдаагүй юм аа бы, бултадаа дахасалдаад, гэртэ оробобди.

Ороходомнай абань, Ардан Лопсоновичтон, гэрээрээ. Мэндээ хэлсээд, хэрэгээ хөөрэнхэмнай Ардан Лопсонович айхабтараар дэмжэжэ, айлшадтаа сай аягалаад, Хэрэнэй үйлдэбэринүүдээр, хургуулинуудаар ябахыень гаргажа, хойноһооньхоюулаа ябагаар партиин райком хүрэжэ ошобобди. Нэгэдэхи секретарь Владимир Жамсаранович Сыреновтэ орожо, ушар байдалаа айлдхад (Ардан Ангархаевые депутат болгохо ябадал соогуур танилсаһан байгаабди), саана-наана хөөрэлдөөд, хоёр үдэрэйнгөө ябадал түсэблөөд, райкомой нэгэ «Волготой» болоод, гаража ошобобди. Тэрэ үдэрөө хүдөө газаргуур яһала ябаабди, хэдэн хургуулинуудташы орожо гараабди, Түнхэнэйнгөө хүбүү орхигты, Захааминай парторгыё хунгагты гэжэ болохогүй бшуу даа, нютаг нугыё хүндэлхэ хэрэгтэй, өөрынгөө кандидаттай яһала танилсуулжа хөөрэхэнөө бэшэ, минии ехэ идхалгашыё хэрэггүй гэжэ эли байгаа һэн даа. Үдэшэлэн Ардан Лопсонович иимэ дурадхал оруулба:

– Үглөөдэр Ивалгын дасанһаа дид-хамба ерэхэ, тэрэ хүнтэй ошожо Аршаанай дасан шэнээр бодхохо һууриень абаха ёһотой зомди, сугтаал тиишээ ябахамнай бэшэ гү? – гэжэ. Аршаан ошожо үзөөгүй намда гоёл гүб даа, тэндэ Аралжан Дондович байха, уулзахабди гэжэ айхабтар дуратайгаар зүбшөөгөөл бээб даа. Кандидат тухайгаашье хөөрэхэ газарнууднай Аршаан дээрэ олон ха юм. Тиигээд лэ намайгаа базындамни абаашажа буулгаад, үглөөгүүр эртэшэг тэрэл «Волгоороо» гүйлгэжэ ербэ. Ошожо Шагдар Дашеевичыгаа абаад, самолёт угтахоби, дид-хамбадаа үшөө нэгэ «Волготой» болообди гээд, Шагдар Дашеевичынхи тээшээ ошожо, уужам ехэ хашаан соо урда хажуугаарнь холошог баригдаһан гэр тушаа тогтобобди. Ардан Лопсонович жолоошон бидэ хоёроо һуужа байгты, үбгэнөө ошожо абаад ерэхүү гээд ябашаба. Нэгэ хэды болоод харан гэхээм, Ардан Лопсонович айхабтар хурданаар наашаа гүйжэ ябахадаа, юуб даа, дуугарха шэнги болоходонь машина сооһоо гараһамни:

– Үтэрыш, ябыш, энэ үбгэндэш алуулан алдабаб, аяар хаана холоһоо түрүүшынхией ерэхэн хүниие юундэ машина соо орхёод орожо ербэш, ошо, абаад ерэ тэрээнээ гэбэ! – гэжэ һүүхирбэ. Гараад ошобоб, Шагдар Дашеевичында орходомни хүгшэнтээ хоюулан гэртээ, заншалаа барижа, айлшад хоёрто сай аягалаад, уулзаһан баяраа бээб бэендээ һайса мэдүүлэлсээд, гаража машинадаа ошобобди. Шагдар Дашеевичтай Захаамин, Улаан-Үдээр отол уулзажа байһан, һайн танил зомди, тэрэ Ардан Лопсоновичой Арадай депутат болоходо сугтаа Захааминай аймагай хүдөө тосхонуудаар уулзалганууды үнгэргэжэ яһалашье ябаа һэмди, тиихэдэ Түнхэнһөө гарбалтай зохёолшод одоол олоороо ябаа бэлэй. Дуулажашье, дуугаржашье шадаха, ёһотой гоёор удхалжа хөөрэхэ, хүниие этигүүлжэ шадаха шэдитэй үбгэн бэлэй. Үдэшэ орой болоһон хойно холын тосхон орожо ерэхэдэшни,

хүнүүд таража ябашоогүй, хүлээжэ байха, нэгэ мэдэхэдэшни нэгэниинь дуулажа байха, үшөө мэдэхэдэшни нүгөөдэнь шүлэг уншажа байха, зоной сэдхэл эзэлжэ шадахал хүнүүд ябана байн даа гэжэ адаглажа ябаа нэм. Шагдар Дашеевичтайгаа гоёор хөөрэлдэһөөр, дид-хамбаяа угтажа абаад, Аршаан ошобобди. Нуурин соогуур ото гаража, хүүежэ байһан Хэнгэргэ голые хүндэлэн гараад, нарһан түглэ соогуур баруулжа, ойн заха багаар нэгэ түхэрээн соорхойдо ошожо тогтобобди. Эндэ урдандаа адуунай байра байһан, ехэ һайхан газар гэлдээд, хаанахана дасанаа бодхохо нууриень абахамнайб гэжэ иишэ тиишээ таража гэшхэлэлдэнэбди. Тииһээр соорхойнгоо зүүн хойгошогуур захашагта нэгэ газар тааруулбад хэбэртэй, тэндээ суглараад байхадаа Ардан Лопсоновичнай:

– Ай, энэ харыт, нүхэд, дасанаймнай нууриие ламын дарга намын дарга хоёр абажа байнал, – гэжэ байһан зоноо хүхээбэ. Нам гээшэмнай парти гэжэ оршуулагдадаг гээбы даа, тиигэжэ би Аршаанай дасанай нууриие ламын даргатай абалсаһандаа баһал омогорхолтой ябадагби. Хожомын тэрээ руу ябахадаа заатагүй хүрэжэ гарадагби. Шагдар Дашеевич Ардан Лопсонович хоёройнгоо һайгаар Түнхэнөөр дүүрэн нүхэдтэйгөөшье уулзаха аргатай байгаа, ехэ гоёор, эльгэлжэ хөөрэлдэжэ тараа нэн бэлэйбди. Хожомоо Шагдар Дашеевич Улаан-Үдэ ерэхэдээ Шишковкодо үхибүүдтээ байрлаха, би саанань холо бэшэ байдаг нэм, саг үргэлжэ уулзахаш, ехэл гоё нэн, бидэ хоёрой хөөрэлдөөмнай таарадаг бэлэй. Эды ехэ бэшэлгэ соо үсөөхэн үгөөр дурсаба хаяаб, гэбэшье тэрэ түрүүшынхиеэ Түнхэн ошоходоо уулзаһамни минии сэдхэлдэ айхабтар сэнтэй уулзалга болоһон, хожомой олон уулзалгануудһаа эгээл үлүү, эгээл ехээр, эгээл дүтөөр һанагдажа байдаг юм.

2007 оной феврилиин 8-да Шагдар Дашеевич Байминовай ойн баяр Буряад театр соо үнгэрөө бэлэй, тиихэдэ театрайнгаа

зүгнөө амаршалгын үгэнүүдые барюулаа нэмди. Тэдэ үгэнүүдыень өөрөө бэшэһэн хадаа, Шагдар Дашеевичайнгаа мүнхэ дурасхаалда хүгэдэн, олоной һонорто дурадханаб:

Түнхэн дайдын түхэрээн соо
Түрэл найхан Түхэрэндэ,
Һарьдагуудай дүхэриг соо
Һарлагуудай тииргэндэ,
Агууехэ Хубисхалай
Арбан жэлэй бэлэг боложо,
Алтан дэлхэйдэ мүндэлөөт...
...Анзаһа баряат, саарһа «дэрлээт»,
Ахадаш хүдэлөөт, Түнхэндөөш,
Аяар холын Захааминда –
Агууехэ Хонгоодортон
Абаал урдатнай малгайгаа!
Түрэл тоонто Буряад дайдаа
Түүрэн, дуулан ябаалта.
Колхоз дээрээ парторг,
Корреспондент «Үнэндөө»,
«Ажалай тугта», «Саяандаш»
Ажаллажа гараалта.
Үргэн зоной хойморто,
Үрээл, хургаал айладхан,
Хүнгэн, түргэн үбгэжөөл,
Хуримай түрүү бологшот...
Мүнхэ хэрэгээ дэнзэлээд,
Мүнхэ нэрээ «дэрлэнхэй»,
Үргэн ехэ Буряадтаа
Үльгэр домог болонхой
Урдын заншал, хургаалтай
Уулын «Үндэр» үбгэндэ
Манай найхан һанаанай
Маша ехэ талархал!
Гунан ехэ дэлхэй дээрээ
Гурбан зөөлэндэ үлгэдүүлэн,
Хүрэнгэ (жаргалай) таряал хадаа,
Хуряажал «ургасаа» һуугыт, хүбаа!

Юрөөлэй үгэнүүд мүнхэ наһа бэлэглэдэг бэшэ, ойрын саг соо сэдхэлэй байдал үргэдэг гээбы даа, юуншые гэжэ бэшээ хаамнай, маанартай байжа үгэхэгүй, ябахал байгаал даа, өөһэдымнай наһан хэды хэмжүүртэй юм, тэды саг соо дурасхаал боложо ябахал даа Уулын Үндэр Үбгэн...

ГАЛСААНХЫН ХҮБҮҮН

Үни галабта, үхэр жэлдэ (1973 он) болоһон ушар.

Шэтын совет-партийна нургуулида нуража байха үедэмнай нуралсалай практика гээд, областиин колхоз, совхозуудаар тараажа гаргадаг нэн. Тиигэжэ намар-үбэл 3 нара, хабар-зун 3 нара тэрэ практикаа гарахаяа бидэ, 4 хүн – яхад Гриша, буряад Гриша (Хурамхаанай Григорий Бубеевич Цыренов), Эрхүүгэй Володя Тирских болон би – дүрбүүлээ Агын округой Могойтын районой Хара-Шэбэр ошобобди.

Практикамнай тон тэгшээр хубаарилагданхай: сомон зүблэлдэнэгэхэдысаг, парткомдо, нярвыналбанда (бухгалтери), экономистнуудтай, колхозой түрүүлэгшэтэй гарагдаха ёһотой байһан юм.

Хабарай һүүл шахажа байгаа.

Округ, областьһоо болохо орон дотороо мэдээжэ, СССР-эй Верховно Советэй удаа дараалан дүрбэ дахин депутат, Социалис Ажалай Герой Бальжинима Мажиевич Мажиевай ударидажа байһан алдартай суутай С. М. Кировэй нэрэмжэтэ колхоз хүнүүдээрээшье, хүрэнгэ мүнгөөрөөшье одоол дээрээ ахагүй баян нааб даа.

Түрүүлэгшын ажалаар практикаа гараха болзортоо Бальжинима Мажиевичай ажалаа эрхилхые анхаржа, уужам кабинетэйиь нэгэ буланда стол табинхай, дүрбүүлэн шэмээгүй һуухабди. Би тэрээхэн сагаа ажабайдалайм нургуулиин эгээл ехэ аза гээд һанагшаб. Үдэрөө дүүрэн түрүүлэгшын ажал ажаглажа һуухада ямар гоё һэм, тэрэ хүнэйш ажалша зоноороо харилсаан тусгаар ондоо һэмнай даа, нютаг соогоо домог болоһон хүн ха юм.

Нэгэтэ Бальжинима Мажиевич:

– Та дүрбэн эндэ иигээд согсойлдожо һуухадатнай, уйтай болошодоггүй юм гү? Хурьгад адхаржа, эгээл халуун хаһа

болоод байна. Зон дуталдана. Энэ үлэхэн 10 үдэрөө сакманда гарахатнайгү? Багшанарайтнай хонходобол, «Энээн тойронгоол даа» гэхэ мэтээр мэхэлээд нуугуужаб, энэ кабинет соо Мажиевые хахижа нууһанайтнай хэрэг оройдоошые үгыл, – гэбэ.

Хүдөөдэ, үхэр мал соогоо эрэ болоһон буряад Гриша бидэ хоёр тон дуратайгаар зүбшөөжэ, нүгөө хоёрнайшые зүбшөөхэ баатай болобо.

Хара-Шэбэртэ колхозой зошодой буудалда байдаг хэмди. Тэрэ үдэшэндөөл газаамнай машина ерэжэ тогтоод, нүгөө гурбыемни иишэ-тиишэнь тараахаяа абаад ябашаба. Намайе сомон зүблэлэй түрүүлэгшэ Намдаков (нэрэ, обогыень ханажа ядабаб) «Запорожец» машинадаа нуулгаад лэ гүйлгэжэ мэдэбэ. Замдаа хөөрэлдэһөөр, хүдөөгэй ажалда дүршэлтэйемни ойлгожо абаа, юундэшые юм, нэгэл баяртай шэнги ябаа бэлэй. Тэрээнэйн тайлбариие хүрэхэ газартаа хүрөөд ойлгоо хэм.

Олон тоото аб адлиханууд гүбээнүүдые даба дабаһаар, хүрэхэ газартаа хүрэбэ хабди. Наран арайхан ороодүй. Хайшаашые харахада, үргэн, хаял бултайһан нарай таряалан. Хоёр ехэ таряалангай хоорондо урагшаа, хойшоо зурыһан үргэншые бэшэ газарта нэгэ хүри үбһэн, газаагаа зосоогоошые хара мянган яслитай хониной хотон, тракторай үндэр тэргэ дээрэ түмэр вагончик, хэеы гэр – хонишоной нуурин хүрэгдэбэ хэбэртэй.

Хотоной газар ясли соо нэгэ наһажаал тээшээ эхэнэр голоһон эхэдэ хурьгыень абхуулжа тухашарна.

– Мэндэ сайн, Минжаама! – гэжэ Намдаков даргамни мэндэшэлээд:

– Зай, энэ шэнэ ажалшаниие тушаажа абыш даа, – гэбэ.

Ай, бурхан, юун гээшэ эхилшэбэ гэжэ хананабта?

– Тэрэ түрүүн асарһан гурбан мангадуудшни унтахаһаа бэшэ шадалгүй, эдээнээ хаанаһаа олоод лэ иишэ руу зөөжэ байһан зомта! Тэрэ гурбанаа нуулгаад, энээнтэйн дүрбэн

мангадаа абаад арил саашаа! Ажалдаа тухашархаш, үшөө тиигээд эдээндэш хоол шанахаб! Эндэ юу, курорт олоо зон гүт? – гэхэ мэтээр одоол Минжаама хээтэйн шэрүүн үгэнүүд буужал мэдэбэ даа. Намдаков даргаяа хайрладаһам хүрэжэ байгаа бэлэй. Тэрэм томоотой дарууханаар, хонишоной хараалаа дүүргэхые хүлээгээд:

– Зай, хүрөө даа, Минжаама. Бишни мүнөө шамдаа одоол хүдөөгэй малшаниие асарба ха юмбиб. Үшөө тиихэдэ энэшни буряад хүн байха. Хооһон үгөөр шууяа татажа байнхаар, ажалшанаа түбхинүүлэ. Зай, иигээд эбтэй, һайн хүдэлыт даа, – гэжэ маанарые танилсуулбаб гэжэ өөрыгөө тоолоод, «Запорожец» машинадаа хуугаад, гүйлгэжэ арилшаба. Наран орожо, бүрын һагад байгаа бэлэй.

Үглөөгүүр эртэ һэрээд, газаашаа гарабаб. Хон-жэн. Хонишодой байдаг һэеы гэртэ ороходомни, хэншые үгы, зуухан дээрэ сай хэбэртэй, стол дээрэ хилээмэн, тоһон табяатай. Аяга абажа сайлаад, хониной байрада ороходомни, бурхан зайлуул, шэхэ дүлиирмэ шууяан, хэдэн зуугаад хонидой, хурьгадай мааралдаан. Ябаһаар, хонишодые анхаржа, дүтэлбэб. Үдэшэнэй үгы байһан гэрэй эзэн бии болоһон байба.

Иимэ эртэ өөрөө бодоод, хонид соогуур ябажа байһан намайе хараһан Минжаама хээтэй:

–Яагаа эртэ бодобош, – гээд, нүхэртээ танилсуулба. Тэрэм Хара-Шэбэртээ Галсаанха гэлсүүлдэг хонишон байгаа. Түрүүшын үдэр намда нарай хурьгадые адуулха ажал даалгагдаба.

–Араатаһаал һэргэг ябаарай, хурьгадыешни абаашаха, таряанда оруулжа болохогүй, – гэжэ гэрэй эзэн хаагуур ябахыемни заажа үгөөд, хэдышые юм бэ, орооһод шэнги бишыхан хурьгадые гаргажа үгэбэ. Тиигээд лэ «хонин хүрэгөө» туужа гарабаб. Сэхыень хэлэхэдэ, Захааминай хойто болон дээдэ талын ажахынууд хонигүй, хубидаал хэдэ-хэдэн толгойтой,

хонин ажалда нэгэшье үдэр ябаагүй хүм. Наһан соогоо түрүүшынхөөл «хонишон» боложо гараба гээшэб. Агынхид яагаа һониноор шоноёо нэрлэдэг юм гэжэ һанабашье, тэрэмнай олон нэрэтэй ха юм даа гэжэ бодоноб. Захааминда «Хүдөөе таабай» гэлсэдэг бэлэй, Түрүүшым үдэр ехэл урагшатай, һайн үнгэрбэ. Үнэгэ харааб. Байн мэдэхэдэмни, тэрэмни : араата гээшэнь байгаа ха юм.

– Үдэшэлэн Галсаанха ноёмни: «Үглөөдэр түрэхэ хонидоо адуулхаш», – гэжэ даабари үгэбэ.

Үглөөдэрынь мүн лэ эртэ һэрээд, үндэр хээртэ мордожо, хонидоо дахаад, хойшоо зүглэбэб.

«Түрүүшынхөө түрэжэ байһан хонид хурьгаяа хаяад арилшадаг. 2 саг болоод лэ мори-тэргэ ошодог байха (тэрээнээ һүүлдэнь «СП» – «түргэн туһаламжа» гэжэ нэрлээ һэмди). Эхэ хурьган хоёрые холбожо уяад лэ, тэргэдэ ашаад, хотон тээшээ ябуулдаг байхаш, – гэжэ Галсаанха даргамни захяад ябуулба.

Иимэ олон хони наһан үеэрээшье дахажа ябаагүйб. Хүдөө малшын бүлэдэ эрэ болоходоо, гансал үхэрнүүд соогоо ябаһан хүм. Һалхин, шоройдо хаб хара болоһон дахатай хонидни урдаһааньшье, хажууһааньшье, хойноһооньшье харахадамни, аб адлинууд. Хонишод эдээнээ яагаад илгаруулдаг, танидаг байба хаб. Бил илгаруулжа шадахагүй байнаб даа. Зээл бээ, хараһаар байтарни, тээ тэндэ нэгэ хурьган «унашаба». Түргэн буужа, мориёо тушажархёод, гүйдэлөөрөө ошожо, тэрэ хонийёо барижа абаад, яахаяашье ойлгожо ядан халта зогсобо. Тэрэ «СП» гээшынгээ ерэтэр хурьгалһан хонидоо бултыень баряад байха бэшэ ха юмши. Тиһээр байтарни үшөө нэгэ хурьган «унаба» хаш.

Хүн аргатай гэжэ, хара даг болоһон дахаһаань нэгэ, тэрэ үеын 5 мүнгэнэй зэргэ, ноһо ходолжо абадхадам, тэндэнь саб сагаан мүр үлэбэ. Энэ хонийёо хаяжархёод, нүгөөдээ түргэн бариба. Харатай гээшэнь, сухал хүрэхөөр, хурьгаламсаараал,

hөөргөөшье харангуй, хонид руугаа арилшанад. 2 саг соогоо хонинхоо хониндо гүйhөөр хэдэн хони тэмдэглээб. Тэмдэг гаргажа, тэрээхэн нооһыень хондолойhoонь эхилээд хүзүүндэнь хүрэтэр хоёр хажуугаарнь ходолдог байгааб. Хаанаа тэмдэгтэй хониной хурьган хаана хэбтэнэб гэжэл ханажа абаха хэрэгтэй байгаа, гэбэшье энэньшье барагтай байба. Тиinhээр тэргын ерэхэдэ, эхэ хурьган хоёрые, нэгыешье hэлгэнгүй, хүлнүүдыень тэргэ дээрээ бэлэн байдаг богонихон оohорнуудаар холбожо уяд лэ, хоорбо соонь ашажа ябуулбаб.

Тиinhээр тэрэ үдэрөө гүйдэл соогуур үнгэргэбэ гээшэб.

Байра тээшээ шэглэхэ саг болобо хаш. Ошожо мориёо бариха гэнэм, тушаатай моримни собхорhoор собхороод байра тээшээ оодоржо арилшаба. Хонидоо ябагаар туужа ерэнэмни, Минжаама хээтэйн баяртай гээшэнь – үрөөhэн хүл дээрээ. Ушарынь, тэрэ үдэр би гансашье хони хурьган хоёрые hэлгээгүй байбаб. Хонидоо оруулалсажа, газаа досоохиёо яhала сааша-наашань болголсоод, вагончик тээшээ ошожо ябатарни:

– Хайшалбаш? Наашаагыш. Минжаамам үсөөхэн лэ ушарта баярладаг хүн юм. Тугаарай шамайгаа магтажа, мэдээ табижа баярлаад, вагончик соохи оро дэбидхэрыеш гэртээ оруулаа. Манаар байдаг болобош, гэртээ оро, – гэжэ Галсаанха ахай ооглобо.

Тиигэжэ хоёрхон үдэрэй ажалай дүнгөөр иимэ ехэ хүндэдэ хүртэбэб.

Түрүүшынхэ түрэнэн хониншни ондоо хурьганhaа болохо өөрынгөөшье хурьга абажа үгэхэгүй, эхэеэ hэлгэнэн хурьга угжажа тэнжээхэш, үгышье haа, тэрэшни үхэжэ арилха. Галсаанхатан 800 толгой түрүүшынхэ түрэхэ эхэ хонитой hэн.

Тиихэдэ Галсаанхында гайхалтай сэсэн нохой бии бэлэй. Хурьгаяа голоhон эхые хурьгатайнь ясли соо оруулаад, нохойгоо оруулха. Нохойнь ороод, хурьгыень эгээл хазаагүйхэн, борожо, хусажа орохо. Тиinhээр хониндо хашартай болошодог байгаа

бээ, тэрэ хурьгаяа аршалжа, нохойдоо орохо, мүргэхээ забдаха, тийнээр хурьгаяа үнэрдэжэ, долёожо, байн хүхүүлжэ захалха. Энэ үедэ нохойнь ясли дээгүүрээ хүрэжэ гараад, эзэндээ гүйжэ ерэдэг хэн. Тиигэжэ үдэрөө дүүрэн ясли соогуур ажалтай бэлэй. Хэдэн зуугаад хурьга «тээгэлжэ», яжа захадань гарахабши? Тэдэнэ «нохойн дуун» дорол тэнжэдэг хурьгад бэлэй даа.

Үдынгөө хоолдо гэжэ ерэхэдэмни, хонид заримдаа таряанда орошохо. Тэрэ ушар холоһоо харабал, Галсаанхамнай нохойгоо тухирха, тэрэнэ холуур тойрожо саанань гараад, хонидоо наашань үлдэжэ, таряанһаа гаргадаг хэн. Юрэдөөл, хүнһээ сэсэн нохой бэлэй.

Нэгэ үглөө хонидоо дахажа гарахаа байтарни, Галсаанха дүтэлөөд:

– Хая тэрэ яндан мориёо. Агын эрхим хонишод хониёо мотоциклаар адуулдаг юм. Энэ «Минск» унаад, тэдээнээ дахаад яба, – гэжэ мотоциклаа намдаа барюулба.

Тиигэжэ Галсаанха ахай Минжаама хээтэй хоёртой сакманай хаһа жаргажа гараа агша бэлэйб.

Нэгэтэ хонидоо дахажа ябатараа зуруулаа, хаанаб даа, гээжэрхиһэн байбаб. Тамхинша амитан, яжашье гал абажа ядаад, зобожо байтарни түрүүлэгшын ГАЗ-69 монсогоноһоор бии болоод, зосооһоонь Бальжинима Мажиевич буужа ерэбэ. Бээ найжалха, анхарха тухай балай бододоггүй хүн ха, соо шэнэ хаб хара пиджагтай, үбсүүндэнэ Социалис Ажалай Герой гэхэн одониинь үлгөөтэй, тиихэдэ бүһэнһөө доошо нэгэ хуушаржа хубиршаһан трикотой ерэжэ бууба гээшэ. Намтай мэндэшлээд, хаанахи хэн гээшэбши гэжэ һайн мүшхэжэ мэдэхэ болоод, яжа хүдэлжэ байһан тухаймни Галсаанхындамни орожо мэдэжэ абаад ябаһан, магтажа баяр хүргөөд ошобо. Би энэ үедэ эгээл хэрэгтэй зуруулаа асууһамни, намда үгы, тэрэ машина соогуур бэдэрэл даа гэбэ. Һайн бэдэрээд олоогүйб. Тэрэ үдэшэ гэртээ хүрэтэрөө тамхи татабагүйб.

Тиигэһээр бариһаар эмнеэнэй «һайндэр» болотор Галсаанхындаа байгаад, Хара-Шэбэрээ ошоо һэм.

– Галсаанха ахай тэрэ ушараа Хара-Шэбэрээр дүүрэн «һайрхажа» дүүргээ, халта халуутай зошодой буудал орожо ерээд лэ:

– Хүбүүм хаана байнаб?! – гэжэ һүүхирхэ, таһалга соомнай орожо ерээд, заатагүй нэгэ шэл, энэ тэрэ гэрһээн асарһан жажалха юумэтэйхэн, стол дээрэ гаргажа табиха заншал болошоо һэн. Халтал удаараа һаань, хүбүүдни:

– Хэзээ тэрэ Галсаанхашни ерэхэ юм? – гээд, намайгаа гасаалха, теэд Галсаанха ахай хэзээ бэшэ һэм, ерээд лэ байдаг бэлэй...

Тиигэжэ Хара-Шэбэртэ Галсаанхын хүбүүн гэлсүүлһээр практикаа дүүргэжэ, Шэтээ ошоо агша бэлэйб.

«ИДИ НА ХУРЛИК!»

1980-аад онуудай тэнгээр Захааминай аймагай Санагын совхоздо ажаллажа байгаа. Тэрэ үедэ хүдөө холын малшад адуушадые хангалгын хүдэлмэри аймаг дотор үндэр хэмжээндэ табигданхай байгаа.

Нэгэтэ зун, үбһэнэй хаһын эхилээд байхада, уран зохёолшо Гунга Чимитов, дуушад Клим Миткинов, Солбон Бадмаев гэгшэд Далахайн совхозой зуһалангуудаар, үбһэшэд дээгүүр ябажа дүүргээд, манай совхоздо ябадал хэхэ болобод. Утаата Санага хоёр хоорондоо дүтэ, ушар тиимэнээ «дадал болоһон Утаатынгаа зошод буудалһаа гарангүй, үдэрөөр ябаад ерэдэг байя», – гэжэ дурадхал оруулбад.

Би энэ бригадын газаршан болобод. Санагын малшадай зуһалангууд холо, ошоо һаа, морёор лэ ошохоор, дүтэ хадань үбһэшэд дээгүүр ябаад дүүргэхэ шиидхэбэри абабабди.

Аймагай соёлой таһагай УАЗ-ик (таблетка) маанарые шэрэдэг байгаа. Санагаяа тойроод, Сэхир голой хоёр эрьеэр яһала ябагдаа. Тиигээдшые айлшадаймнай хариха болзор дүтэлшэбэ.

– Зай, үглөөдэр нэгэ үдэр үлэбэ. Хаагуур ябахамнайб? – гэжэ Гунга Гомбоевич асууба.

– Энээхэн баруун хадын саада тээ Хуурлиг гол байна. Совхозой 9 звено тэндэ үбһэндэ. Урдуур, Андагын дабаагаар гарабал, Хужарай культбаза хүрэжэ, Хуурлиг голой доодо бэеын 6 звеногой үбһэшэдөөр хөөрэлдөөд, дуулалдаад ерэхэ арга байна, – гэбэб.

Зай. Үглөөдэрынышые боложо, нөөхи сагаан «таблеткэдээ» һуужа, ута хүүргэ багаар баруулжа зорибобди.

Андагаһаа халта баруулаад, Хуурлигай дабаанда үшөө аһалдаагүй ябатараа, шабарта зоогдошобобди.

Хүн мүртэй, ехэ зам, зон олон лэ урагша хойшоо ябажа байдаг бэлэй, тэрэ үдэр юуниинь болоһон юм, нэгэшье хүн ойромнай ерэбэгүй. «Хэн хаанаһаа ерэжэ абардаг юм ааб», – гэжэ нилээд үни машина соогоо энэ тэрые хөөрэлдэжэ һуубабди.

Үндэр газарта хадаа тэнгэрийн шарай хубилхадаа түргэн, байтараа бороон орожо захалба. Тиин тэнгэрийн дуун, сахилгаан, эндэ тэндэ тэнгэри газардана, бороон шангадаад, гэнтэ мүндэр орожо эхилбэ. Гулабхаагай үндэгэнһөө тээ томошогүүд мүндэрнүүд хайса газарта хатаралдаад, ойро зуура газар дэлхэй сагаан болошобо.

Тииһээр мүндэр зогсожо, байн борооншые шэнгэрбэ. Удааншые болонгүй халхин тэнгэрийн үүлэдые иишэ тиишэнь зонхилжо, сэлмээд, наран шаража оробо. Үдэһөө хайн үлөө, үглөөгүүр гараһан маанарта замдаа хоол бариха юушыегүй, Хуурлиг хүрэжэ сайлаха ёһотой һэмди.

Зай, одоолшые нэгэ моритой хүн бии боложо, тэрэ хүндөө Санагаһаа нэгэ трактор наашань ябуулхыень захибади.

Үшөө хэды хүлэһээр һуутарнай нэгэ трактор ерэжэ, машинымнай ходолжо үгөөд, һөөргөө харишаба. Түргэн бороо, мүндэрэй оробошые, бараг һаадгүй дабаагаа дабажа, саада бээдэнь буугаад, аршаанай оломоор Хуурлиг голоо гараад, тээ тэндэ, зэргэлээд шахуу байһан Хужар тээшэ зүглэбэбди.

Тэрэ үдэр Хуурлигай үбһэшэд концерт хараха хубигүй байшоо. Ушар юуб гэхэдэ, ямарханшые үедэ УАЗ түхэлэй машинаар яда-шадашые һаа, яһала гарагдаад лэ байдаг харгымнай яашые ябажа боломоор бэшэ шабар болошонхой байба. Тииһээ тиитэрээ жолоошомнай түрүүшынхөө ябаһан, замаа болгоонгүй, оломһоо сааша холошые ошонгүй, нэгэ ехэ бамбалзуур намаг руу машинаа шаажархиба.

Машинымнай хажууталын үүдэн газарта тулаад нээгдэжэшые үгэнэгүй, арай гэжэ сааша наашань этэрэ-этэрһээр забһар

гаргаад, үбдэгсөө шабар, уна оймжож, тээ тэндэ нэгэ бишихан добохониие оложо, айлшадаараа баран зогсобооди.

«Яадаг бэлэй», – гэлдэжэ байтарнай, дүтэ байһан Хойто-Хужарһаа трактор бии болобо. Манай иигэжэ байхые хараа хаям.

Хойноһоонь жүдхөө, урагшаньшые шэрээ, туласалдаһаар байтараа машинымнай урда намаг соогоо өөрөө хахадсаа ороод, гаража шадахаа болёод байшаба.

Хойто-Хужарайхид харажал байгаа байна, тэндэһээ үшөө нэгэ трактор монсогоноһоор наашалба. Нүгөө трактораа гаргаха гэжэ шэрэсэлдэһээр байтараа тэрэньшые һуушаба.

Зай даа, хоёр трактор, нэгэ машина шабар соо. Нараншые түргэндөө орошонхой, үглөөнһөө хойшо улаан хоһон айлшадаараа, хайшаа ошохомнай һэм, хараад лэ зогсонобди.

Хүбүүд бэрхэнүүд лэ байна даа. Иишэ-тиишээ гүйлдөөд, монсогор модохонуудые асаржа, тракторай хойто үндэр сахаригуудта барижа уяд, нэгэ нэгээр хоёр трактораа гаргажал халабад. Хоёр боложо абаад, манай машиные гэдэргэнь шэрэжэ, арай шамай гаргабад. Тиһээр нараншые арюунда жаргаба.

Юунэй концерт, «концертээ» хайса хаража садаа юм бэшэ гүбди? Бүрыжэ байхада, сагаан «тэргэдээ» һуужа, гэдэргээ эрьебэбди. Харанхыда машинын хэлбэлзэхэнь бүришые хаа үнгэрүү шэнги. Гунга Гомбоевич залхууржал һууна хэбэртэй, хөөрэлдэхэшые юумэмнай хомор болошонхой. Тиһээр Утаатынгаа зошод буудалда хүрэжэ оробобди. Айлшаднай энэ тэрээ суглуулжа абаад, сай баряад, тэрэ үдэшэндөө Закаменск орохо байһан юм.

Зошод буудалдаа ороод байхадаа, Гунга Гомбоевич:

– Эндэ тэндэ хүнүүд элдэб эсээр бэлин шэбшэг хэлэжэл байдагууд. Бишые бэлин хэлэдэг болохомни, – гэбэ.

– Юун гэжэ хэлэдэг болохотнайб?

–Энээнһээ хойшо эгээл ехээр муу ханаһан хүндөө: «Иди на Хурлик!», – гэдэг болохомни, – гэжэ, эсэжэ тулаһан маанараа хүхээгээ бэлэй.

Тэрэ гэхээр Улаан-Үдэдэ уулзаха бүридөө, хэмээхэн хажуу тээһэнь дүтэлөөд:

– Иди на Хурлик! – гэхэдэмни, Гунга Гомбоевич:

–Аа, Хуурлиг-хүбүүн, мэндэ! – гэжэ маһалзадаг. Хүхигшэ бэлэйбди.

Иигэжэ ехэшүүлэй ажабайдалһаа нэгэ хэнэг арад зондоо, хүхюунэйхиие гэжэ, мэдүүлхэ зорилготой бэшэбэб даа.

«ГЭХЭ МЭТЫН БУРЯАДУУД ГЭРТЭЭ ХАРИГТЫ!»

Уран зохёолшо Д. О. Батожабайн ойн баярые буряад угсаатанай үргэн хэмжээндэ угтажа байха үеэр, тэрэнэй ажаябадалда хабаатай нэгэ ушар эндэ хануулхамни.

1970-дахи онуудаар юм ха.

Олон жэлдэ Захааминай пивын заводто директорээр ажаллаһан, мүнөө үедэ Улаан-Үдэ хотодо ажаһуудаг Виктор Дарицыренович Жалсанов (тэрээнэй хөөрөөгөөр бэшэгдэбэ) Улаан-Үдын технологическа институтда һуража байхадаа, поэт Мэлс Самбуев ахындаа байрладаг байгаа.

Институтда амаралта боложо, Санагадаа гэртээ хариһан Витя Улаан-Үдээс ерэбэ. Гэртээ ошожо ерэхэн хүн мүнгэтэй бэд даа.

–Зай, Витя, түхээрэ, юундэл һуужа һуухамнайб. Хотоор халта ябад гээд ерээ, – гэжэ Мэлс ахайнь дурадхал оруулжа, хоюулан гаража ошобод.

Ябаһаар хотын гудамжада Санагын багша поэт Аюша Доноевтой ушараад, гурбуулан «Соведүүдэй талмай» гэдэг трамвайн буудал тээшэ хөөрэлдэхөөр, хүүелдэхээр шэглэбэд.

Эдэ гурбанай «хүрэхэ газартаа» арайл хүрөөгүй ябатар урдаһаань Даширабдан Одбоевич хүрэхэ ерэбэ «Амар сайн! Мэндэ! Мэндэ!», – гэлдэхээр Даширабдан Одбоевич:

–Гэхэ мэтын буряадууд гэртээ харигты, гэмгүй нэгэнтнай үлэгты, – гэдэг юм ха.

Аюша Жапович яагаа түргэн ханаһан юм, гэнтэ:

– Улаан хамартай Батожабай, уулзатараа баяртай! – гээд, Витя тээшээ эрьежэ:

– Ябая эндэхээ, – гээд лэ, эдэ хоёрынь ябашабад юм ха.

Халаһандаа «хашарһашьегүй» аад лэ сэсэрхэжэ, «гэхэ мэтын» мүнгэтэй хоёроо ябуулжархиһан эдэ «гэмгүй» хоёрынь хайшаа ошоһон юумэд ааб?

АРТИСТ

Үнишье болоогүй, урда зуун жэлэй наяд оноор гээшэ һэн ха. Захаамин хангайда болоһон ушар юм. Үнэн болоһон. Худал үгөөр хоолшье хэжэ яахамнайб.

Аймагаймнай хоймрто – Һарьдагуудай хормойдо түбхинэһэн Далахай нютагай гурбан, дүшээ дабанги үеын нүхэд, намар оройшог хэрмэнэй агнуурида гараба юумэд ха. Хүбшэдэ, агнууриин үедэ, байрлаха тусгаар баригдаһан нэгэ мухартай (али зэмьеэтэй гээ һаа бултанда ойлгосотой байха аа гү).

Агнуури гээшэмнай эрэ хүнэй ажабайдалда тохёолдохо хүндэшье, хүндэтэйшье хэрэг бэлэй даа. Гурбан нүхэднай гэрһээн гарахадаа халта халамгайнууд мордоһон байба. Замайнгаа тэгэндэ моридоо амаруулдаг, заншалтай газартаа сэржэмээ үргэжэ, ашаагаа халта «хүнгэлэд» гээд, саашалжа мордодод.

Нюдэндэшье харагдахагүй ойн зүргэхэнөөр хойно-хойноһоон һубарижа, тайгын хүүесэ хөөрэлдэһөөр ябатараа, дундаа ябаһан Гармань:

– Хүбаа, унташоогүй бээш? Яагаа абяагүйбши? – гээд, гэдэргээ харахадань, хойноһоонь эзэгүй морин ашаатаяа дахаад ябажа ябаба.

– Һэй-е! Галсан, байгыш! Энэ Дармамнай үгыл! – гэжэ урдаа ябагшаяа оогложо байлгаба. Гэдэргээ эрьежэ, Дармынгаа мориной жолооһоо баряад, морин дээрһэһэнь нэгэ нариншаг шэрэнгидэ дүнгэжэ уяжархёод, ерэхэн зүргөөрөө эрьежэ ошобо.

Нэгэ хэды ябаад байхадань урдаһаан ябаган Дарма гэшхэлжэ ерэбэ.

–Энэ яагаабши? Юундэ ябагалбаш? Моринһоон нажажа унашахаар үхибүүн бэшэ ха юмши?

–Заа, юундэ һажаба гээшэбиб. Тэрэ хоёр шэрэнгийн хоорондуур таанарай гарахада, минии сэндэгэр ашамагууд торосолдоод, гэдэргээ боложо, тойроод гаралгандаа, нэгэ шэнэһэнэй бүдүүн гэшүүһэндэ үбсүүгээрээ тулаад, эмээл дээрэһээн ходоршооб. Хоёр хугаараа тэрэ гэшүүһэндээ үлгэлдөөд, үндэр шэнги, арай гэжэ дэбхэржэ буугааб. Моримни таанараа дахаад лэ, ябаһаараа ябашана бэлэй.

Дарма нүхэдэйнгөө тэрэ үдэшин наадан болоһоор, энеэлдэһээр, отогтоо хүрэжэ буубад.

Мухарын тэрэл хэбээрээ, хубсаһаяа хатааха, хоолоо шанаха шэрэм табяатай бишыхан хабирга пеэшэнтэйхэн. Ашаагаа буулгажа, моридоо уяжархёод, галаа түлижэ, сайгаа шанабад. Үнжэгэтэй хайхан сайгаараа, хатуу хараараа сэржэмээ үргэжэ, хоолоо баряад хоноол бэд даа.

Агнууришье наашатай. Хэдэн хоног агнабад.

Нэгэтэ үглөөгүүр бодоод, галаа түлижэ, нэжээд табэгтаа үдэшэнэйнгөө шүлэ аягалжа, шэрэм дээрээ табяад, загнуутай сайгаа халахыень табилсаад, гаража нюур гараа угаагаад, орожо эдеэлхээ түхээрбэд. Шэрэмэй дээрэхи сахаригууд абтаатай. Тэрээн тушаань дүлэн халта соробхилно. Галсан Гарма хоёр табягуудтай шүлээ абажа, эдеэлжэ захалбад. Дарма таг тушаа, пеэшэн дээгүүр, хургааг зэргэлүүлжэ хэһэн наарай дээгүүр, доогуур юушьеб бэдэрнэ.

–Эдеэлыш, үгээ, юугээ бэдэржэ байгаабы, орой боложо байна ха юм, – гэжэ Галсан ганирба.

–Табягтай эдезем хэнтнай хаана хээб? – гэжэ Дарма сухалтай һөөргэдэбэ.

– Шинии эдее хэн яаба гээшэб. Хаана табиган хүмши?

– Теэд тэрэ шэрэм дээрэл табяа бэлэйб.

Дармын табягтай эдеэн хаанашье үгы, нүхэдынь хоёр табягаан хубаалдажа, үглөөнэй хоол баряад, агнаһаяа гарабад.

Тийнхээршье үдэшэ боложо, отогтоо гурбан ангуушад суглараад, үдэрэйнгөө ябадал хөөрэлдэхөөр шүлэээ шанажа, шубуун дэнгээ носоогоод, эдеэлхэээ һуубад.

Нөөхил Дармань таг тойрон, баһал юугээшьеб бэдэржэ тухашарна.

– Энэ баһа юугээ бэдэршэбэш?

– Табагни үгы. Үшөө нэгэ хууха табак асараа бэлэйб, тэрэм хаанаа орошобо гээшэб?

Эдеэлжэ һууһан Гарма:

–Үгы, ши артист болобо гээшэ гүш? Ши маанарые хүхээхэээ хүбшэ гараагүй юм бээш? Нэгэ харахадаш, шэнэнэнэй мүшэртэ үлгөөтэй һэнжэлзэжэ байха, нэгэ мэдэхэдэ, табактай эдеэниинь үгы болошохо. Мүнөө табакынь үгы болошобо, – гэжэ гэмэрһээр эдеэлнэ.

Иигэн-тиигэн эдеэлжэ, асарһан хэрмэнүүдээ үбшэжэ, үлгэжэ, Дармынгаа ушарал гайхалсан, һэжэглэн һагад хөөрэлдэхөөр хонобод юм ха.

Үглөөдэрынь Дарма нохойдоо эдэе табижа үгэнэн сайр табагаа газараа олобо, тиигээдшые ушар байдалынь элиржэ захалба даа.

– Үгы, үсэгэлдэр үглөөгүүр юундэ шэрэмэй сахаригууд абтаатай байгаа һэм, – гэжэ юумэ тухайлһан Галсанай асуухада:

–Би нээгээд, табактай шүлэээ табья һэм, – гэжэ Дарма хэлээд лэ... ойлгожорхибо...

Дармын сахариг нээжэ, сайр табагаа табинаб гэжэ һамаржа табихан тэрээхэн хууха табакынь дүлэндэ хайлажа, шэрэмэйнгээ нүхэ руу унашаһан байба ха юм даа...

«БАЙГААРАЙ ДАА, ЗОЛИГ!»

1990-дэхи онуудай нэгэндэ бэлэй. Өөрынгөө бага-сага хэрэгүүдээр Буряадай радиогой журналист Дулгар Доржиевада ороод һуунаб. Һуутарни телефон жэнгирээд, Дулгар Ринчиновна трубка абаад, хөөрэлдэжэ эхилбэ:

– Сайн, сайн, Булад!

Саадахиингаа хэлэхые нэгэ хэды шагнаад:

– Яагаа хайн юм. Ерэг, ерэг, наашань эльгээлши, – гээд трубкаа табижа:

– «Үнэндэ», Жанчиповта Захааминһаа Цыбикжаб Найданов ерээд һууна. Тиигээд радиодо шүлэгүүдээ унсахыень наашань эльгээхэм гү гэжэ Булад хонходобо даа, – гэбэ.

Би Дулгар Ринчиновнатай үшөө хэды саг соо һуугаад, гаража, «Үнэнэй» байшан тээшэ шэглэбэб. Тэрэ хэблэлэй байшангай хорёо соо ороод ябатарни урдаһаамни Захааминай уран шүлэгшэ, уран зурааша, нютагаймнай аха захатан Цыбикжаб үбгэжөөл тулуураа туланхай гаража ябаба.

– Мэндэ сайн, Цыбикжаб Цыденович!

– Сайн, сайн, земляк! Зай, хайн байна гүш? Хаанаһаабши?, – гэхэ мэтээр халта хөөрэлдэбэбди. Радиогой байшанһаа ябанаб гэнгүй үбгэндөө хэлэбэб:

– Энэ хайшаа, радиогой байшан зорибо гүт?

– Тиибэ. Хаанаһаа мэдээбши?

– Хари, энэ дээрэ, опернын газраа, афишанууд соонь томоһоо томоор «Цыбикжаб Найданов радиогоор шүлэгүүдээ унсахань», – гэжэ бэшээтэй байна гэхэмни:

– Үгы, мүнөө мүнөөхэнэл хөөрэлдөөд, энэ гаража ябана бэшэ аалби. Юуншыё гэхэн түргэн бэшээд үлгэдэг юм бэ, – гэжэ үнэн зүрхэнһөө гайхашаба.

Наһатай хүниие мэхэлээд орхижо болохогүй бшуу даа, тээ саанахана ошоһон хойнонь үбгэнөө оогложо зогсоогоод:

– Дедушка-аа, битнай худалаар хэлээб. Хэн, хэдыдээ, юу бэшээд үлгэбэ гээшэб. Булад Намдакович Дулгар Ринчиновна хоёрой хөөрэлдэхые шагнажа һуугаа һэм, – гэхэмни өөрөө шогууша хүхюу хүн хадаа ойлгоо юм бэээ:

– Байгаарай даа, солиг! – гэжэ тулуураараа нэгэ зангаад, саашалаа бэлэй.

«ТАМГАА ДАРАХАБДИ...»

1980-дахи онуудаар бэлэй. Ээлжээтэ нэгэ хунгалтын үдэр. Тиихэдэ хунгалтын танхимууд үглөөнэй 6 сагта нээгдээд, хүнийн 12 сагта хаагдадаг байгаа. Тиигээд лэ бюллетеньнүүдээ тооложо, ехэ нарин гамтайгаар Закаменск абаашажа тушаадаг байгаабди. Протокол-дансануудыень алдуугүй сэбэрээр бэшэхэ эрилтэтэй байгаа. Тиигээд алдуу гаргахгүйн тула хунгалтын үнгэрһэн тосхондо бэшэ, Закаменскдаа асархаш, хаана, хүнийн тэнһээ үнгэрһэн хойно, тон наринаар бэшээд, гарнуудаа табижа тамгаяа дараад, тушаадаг байгаабди. Би хунгалтада хабаатай, хүдөө ошожо (Утаата ошоо һэн хаб) хунгалта үнгэргөөд, Закаменск ерэжэ хэрэг дансануудаа тушаажархёод хуухадамни, тээ тэндэ нэгэ столдо аймагай зургаануудта хүтэлбэрилхы тушаалнуудта бүхы наһаараа хүдэлжэ гараһан, эрилтэ ехэтэй, дүршэлтэй нэгэн, тиихэдэ совхозой парторг, директор байһан, партиин райкомдо ажаллажа байһан хоёр протоколоо бэшэжэ дүүргэбэ хэбэртэй.. Баһал хүдөө тосхонуудай нэгэндэ ошожо хунгалта үнгэргэһэн хоёр гээшэ. Нэгэдэхинь:

– Заа, иигээд гарнуудаа табиябди. Тиихэдэнь нүгөөдэнь:

– Тиигэе. Тиигээд тамгаа дарахабди, – гэбэ. Тиихэдэнь нэгэдэхинь:

– Тиихэбди. Өөдэнь харуулаад, шангаар дарахабди, – гэбэ. (Тэрэ тамгынгаа гербые уруунь харуулжархингүй, өөдэнь харуулаад дараха тухай хэлэбэ гээшэ).

Тиихэдэнь тэндэ шагнажа хууһан би энеэжэрхибэб. Хоёрдохи хүмнай, үргэлжэ хүниие гасаалжа, наадалжа ябадаг хүн хадаа намайе миин лэ энеэгээгүй байха гэжэ ойлгоод:

– Юундээ энеэбэбши?! – гэхэдэнь:

– Эндэ шагнажа хуухадамни, али буруу дуулаа юм гүб, тэрэ «Тамгаа дарахабди» гэхэдэтнай намда «Т» үзэгэйтнай

орондо «h» үзэг дуулдаал – гəhəмни, һуужа һуутараа
ойлгожорхёод:

– Энэш энээнээ мэнэ байтар зугаа болгоод, тараахань байха.
Эндэ тэндэ дуугараад, хүнүүдтэ дуулгаад туршаарайш! – гэжэ
«занаба» ха. Тээд би юу амаа барихамни hэм даа, хөөрөөшьеб,
хожомынь үшөө «Буряад үнэн» һониндошье бэшээд гаргуулаа
бэлэйб.

«ЭМИЙН САН»

1985 ондо Захааминай аймагай хүдөө ажахын үйлэдбэрилэгшэдэй эблэлэй (хэлээ ойлгожо ядажа байһан маанарта оршуулгань хэрэгтэй ха: профсоюз работников сельского хозяйства) 5 түлөөлэгшэд Зэлтэрээр хилэ нэбтэржэ, Монгол оробобди. Хоёр талын хэлсээнэй үндэһөөр Булган аймагай үйлэдбэрилэгшэдэй эблэлтэй дүршэлөөрөө андалдаха зорилготойбди. Зэлтэртэ хилэ дээрэ маанарые угтажа абаха ёһотой байгаа. Хилэ дээрэ хүлээгээд, хилэ гараһан зон халта саашаханаа ошожо, талада түбхинэжэ хоолоо баряад, угтаха монголнуудайнгаа үгы хада тэндэ ябаһан моритой нэгэ хүндэ зам заалгаад, урдаһаамнай ябаа юм болоболынь ушарагдаха юм бээ гээд лэ, амяараа ябажа ошобобди. Яһалашье ябагдаа, орой боложо захалба, эндэ-тэндэ ганса нэгээрээ һэеы гэрнүүд сайража харагдана, тэдэнь теэ манай ябаһан замһаа холо байха юм. Яагаа зам дээрэ гэрээ табидаггүй юм гэлдэнһээр ябатараа, нэгэ ЗИЛ-130-тай уулзажа, замаа тодорхойлбобди. Монгол жолоошон яг лэ зүб ябажа байнат, холо бэшэ-өө, эндэхэнэ, нэгэ жаран модо, гэжэ һанааеамнай амаруулба. Зай тиигээд лэ тэрэ жараяа хоёр нугалжа ябаад байхадамнай, манай ябаһан замһаа холо хойгуур, үшөө яагаа бэрхэ бүрыгөөгүй байһан юм, нэгэ шара УАЗ-ик зүүлэжэ харагдаба. Тэрэ угтаашадһаамнай ондоо хэн ябуужа гэжэ тэдээн тээшээ нугараад, галаараа ониголзуулан барин ябатарнай, тэдэшье маанарые обёоржо, замһаа гараад, урдаһаамнайерэбэ. Хоёр замайхоорондоуулзахадаа, нээрээшье Булган аймагай хүдөө ажахын үйлэдбэрилэгшэдэй дарга Хасаг гэдэг өөрөө угтажа гараһан байба. Оройтообди гэжэ хүлисэл гуйгаад, маанараа дахуулжа урдамнай ороод ябаба. Яаһан тэрэ жаран модоб, Булгандаа тэрэ үдэшэндөө хүрэхэгүй, замдаа Хилганта дээрэ хоногдохо ёһотой, зошодой буудалда маанарые

хүлээжэ байха гэжэ Хасаг даргамнай ойлгуулба. Хилганта хүрөөд, үглөө эртэ ябахабди, хонолгын урда хоёр машинадаа «шингэн шатахуун» (бензин) хэе гэжэ, тэрэ газартаа дахуулжа ошобо. Ошожо тогтоод, Хасаг дарга мүнгээ түлэхээ орообо, манай жолоошон Зэгбэ Нохоров машинаа гаража, бензинээ хэжэ эхилбэ. Тэрэнь халижа, газарта халта адхараад, үтэр хаажа абамсаарнь тэндэ хүдэлдэг ажалтан гүйдэлөөрөө ерэжэ, үнэн зүрхэнһөө хараал табяад, жолоошониимнай сохин алдаба. Бензинээ айхабтараар гамнадаг, ехэ нарилжа, тэрэш өөрөө машина руумнай юулэхэ байһыень, жолоошомнай өөһэдынгөө гуримаар оролсожо, үнэхөөрөө хүжэржэ болохо хэрэлдээе Хасаг даргамнай номгоруулба. Тэрэ үедэ манайш орондо бензин гээшые балай тиигэжэ тоолодоггүй, һангай ажахын бензин байнал гэжэ хээд ябадаг байгаа ха юмбиди. Нураһан юумэ нураар таташагүй гэжэ энэ болобо ха.

Тиигээд лэ зошодойнгоо буудалда хүрэжэ ерэбэбди. Хөөрэлдэһөөр, хоол ундаяа бариһаар, унталган тээшээ бологдобо. Хүдөөгэй зон эртэшэ, манай дарга (бүнэрлэе даа) бидэ хоёр бодобобди. Ньюураа угаажэ байхадамни, нүхэрни газаалжа гараба. Байд гээд гарахадам, хорёо соогуур ябаһан нүхэрни намдаа: «Ямар һонин юм, энэ томо гостиница соо ганса эрэшүүл байха, эхэнэрнүүдэйн гостиница амяараа байдаг юм ха юм», – гэбэ. «Яагааб, юундэ тиигэжэ тобшолол хэбэш?» – гэхэмни, «Энэ харыш, эхэнэрнүүдэйн гостиница энэ байна», – гэжэ манай хоноһон буудалһаа тээ саана байһан байшан харуулба. Тэрээн дээрэнь үлгөөтэй хабтагай дээрэ уншаһам, «ЭМИЙН САН» гэжэ бэшээтэй байба. Энеэдэһээ барингүй энеэжэ мэдэбэб, тэрэм халта байд гээд, суhalдажа захалба. Ноёнойнгоо суhalдахаһаа одоол айдаггүй хүмби, юундэб гэхэдэ багаһаа суг эрэ болоһон, суг нураһан үүри зон байһан юумэбди. (Баһал эртүүр, харамтайханаар һаһа бараһаһан юм даа). «Энэш эмын сан бэшэ. «ЭМЭ» бэшэ, «ЭМ» гэжэ үгэһөө гараһан аптека гээшэ»

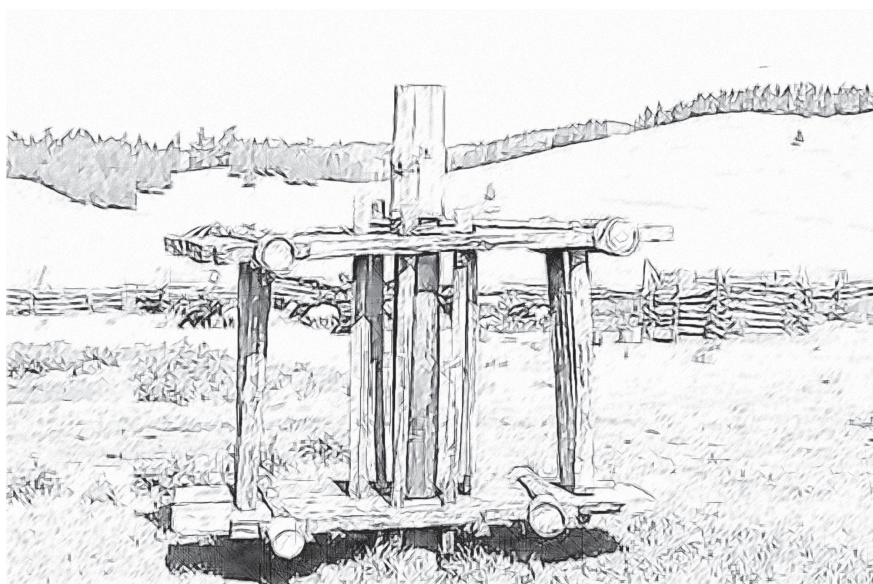
– гэжэ ойлгуулхадам, «Ондоо хүндэ бү хэлээрэйл даа, наадан болохоб», – гэжэ гуйгаа бэлэй. Өөрөө хүниие наадалхадаа тусагаар эрдэмтэй юм һэн, тиимэ хүнүүдшни өөрөө наадан болоходоо дурагүйлхэдэг, суhalдадаг ха юм.

Булганаараа яһала ябаад, яһала юумэ хараад, үзөөд, болзортоо наашаа гарабабди. Һайн, Һайхан Һанаатай Хасаг даргамнай Эрдэнтэ хүрэтэр үдэшэхэмни гээд, манайнгаа машинада һуулсаад гаралсаба. «Булганаа агаарай онгосоор бусана даа», – гээд лэ гараа бэлэй. Эрдэнтэ хүрэжэ ерээд: «Заа даа, битнай мөнгөөч марталай, заа яахав ээ, шууданд суугаад л явачна дээ», – гээд тэндээ үлэжэ, бидэнь Зэлтэр тээшээ ябажал ошобобди...

Һайн хүн хүнэй сэдхэлдэ үлэдэг, би байд гээд лэ Хасаг даргаяа Һанаандаа оруулдагби. Һайн лэ ябаа юм гээбы даа.

«Хуһан сагаан эрьюулгын
Хахинаан доро гүнгэнэн,
Хүгшэн эжым дуулагша
Хуушан сагай аялга
Ходол зосоом, зүрхэндэм...»

Санжай-Ханда Дармаева

ГАРШАГ

Оролто үгэ	3
Үльгэр шэнги үнгэрhэн хаhа	10
1. Ута-Жалгада	10
2. Хонтобойдо	48
3. Сарамтада	80
Далан хальhан	111
Туваан	129
Лубсан таабай	134
Сэнхир хадын хормойдо	137
Жаргалтай ябыш, Дарима	142
Сагаан сэдхэл	148
Аглаг тэнюун дайдынгаа аша үрынх харюулхайб	154
Сэнхир торгон Хүбсэгэл, Саяан хангай, Мундарга	162
1. Буряад театр аяндаа	162
2. Ханх, Турта, халуун уулзалганууд	167
3. Ара Саяан – Ахада	171
Манайш нэгэн артист болохол юм байха	175
Бэрхэшни – hанаанай, бэлигшни – заяанай	186
Театрнай хаана гээшэб?	190
Д. Мэндсайханай «Эхэ» гэжэ зүжэг хараад	196
Танилсагты: Мэндсайхан!	199
Алтан гартан	203
Щукарь... Петууха... Шэнэ hамган...	209
Аяархан Анаадаа нютагжаад	213
«Ургуулhан сэсэгынх үнгэтэн hалбархай...»	219
Абын бэлэг	230
«Санага» дуулана, хатарна	235
Шамдаа ороходоо Хяагта хүрэжэ,	
шаажан аяга соо сай ууhан хүм	238
Минии шүлэгшэ багша	244
Борсо гэжэ юун бэ?	248
Замбаагай нюуса	251
Түрүүшынхией Түнхэн ошобо гээшэб	258
Галсаанхын хүбүүн	264
«Иди на Хурлик!»	271
«Гэхэ мэтын буряадууд гэртээ харигты!»	275
Артист	276
«Байгаарай даа, солиг!»	279
«Тамгаа дарахабди...»	281
Эмийн сан	283

Николай Шабает
САГААН МОРИН

Номой доторой байгуулга, түхэл янзые хинан тааруулагша
Дэжэд Батуева

Гэрэл зурагуудые бүридхэн тааруулагша
Балдан Жамбалов

Хинан тохёолдуулхан
Цыпелма Бальжинимаева

Уран найханай талаар хинагша
Анна Жаркой («НоваПринт»)

Подписано в печать 28.07.2017. Формат 60х90/16.
Печать офсетная. Бумага офсетная.
Гарнитура PT Serif. Печ. л. 18,5.
Заказ №1060, тираж 500 экз.

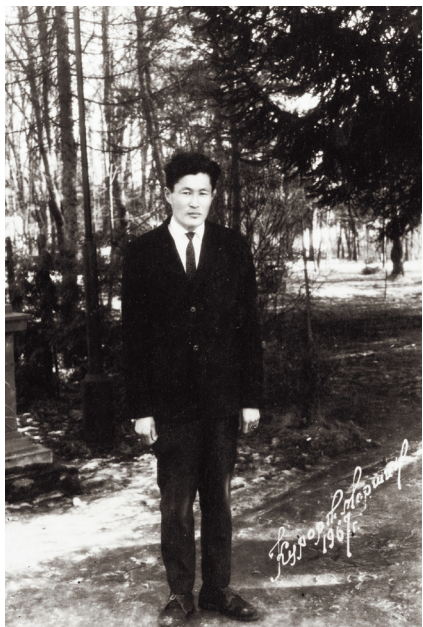
Отпечатано в типографии «НоваПринт», 670000, г. Улан-Удэ, ул. Ранжурова, 1,
тел.: (3012) 212-220, 212-552.
www.np03.ru

Баабай. Шабает Шэмэд Улзеевич

*Эжы. Шабаета-Убуунова Дулма
Галсановна*

*Мэлс ахай. Доржиев Михаил
Бадмаевич*

*Наташа эзы. Доржиева-Удаева
Наталья Балдыновна Лена
басагантайгаа*

Үүри, багын
нүхэр Бадма-Жаб
Будажапович
Гонжипов (Гомжапов)

Үүри, багын нүхэр,
худа Цырен-Дабаа
Чимитович Жимбеев

Нютагнаа гараһан
эрдэмтэн. Физикэ-
техникескэ эрдэмэй
доктор Бадма
Банзаракцаевич
Бадмаев

Үеын дүрбэн. Зүүн гарһаа,
намһаа захалаад: Иван
Данзанов, Бадма-Цырен
Рампилов, Володя Жапов

Үүри, багын нүхэр Бата Дареевич Гармаев

Үүри, багын нүхэр (Ута-
Жалга), худагы Очирма
Ганжуровна Цыденова

Нютагай үбгэд, дайнай ветеранууд. Наада зэргэдэ зүүн гарһаа: Гарма Цырендоржиев (Хабхаан Гарма), Бата Шагдууров (Батуу таабай), Цырен-Доржо Ширавов (Ширабуун), Балган Данзанов (Дамбаасай). Хоёрдохи зэргэдэ зүүн гарһаа: Лубсан Чимитов (Буурал таабай), Даша Доржиев, Гарма Ширавов, Доржо Жалсанов

*Эгэшын
хүбүүн, үүри
Цырен-Доржо
Доржиев*

*Гарма-Жаб
Доржиев Вера
Доржонова хоёр
Ута-Жалгадаа*

*Баруун гарһаа Дамдин-Цырен Дамбаевич
Намсараев*

*Нарин дархан, дайнай
ветеран Лубсан
Цыренович Нохоров*

Баабай Хабхаан Бороёо хүллэжэ байна

*Зүүн гархаа: Түрүүшымни багша,
хожомын классаймни хүтэлбэрлэгшэ
Нагба Будаевич Аюшеев, Сагаан-
Мориной эхин хургуулийн захирал, багша
Лубсан Жамсаевич Чимитов, Санагын
хургуулида физикымни багша
Монгол Шагдурович Дымпилов*

*Нютагай үбгэд. Зүүн гархаа:
Банзарагша Бадмаев Балган
Данзанов хоёр*

*Зүүн гархаа: Долсон Дугарова
Долгор Дылыкова (Банзарагша
таабайн хүгшэн) хоёр*

*Содном Дареевич
Хажитов
(Буряад театр)*

*Доржо
Норбосампилович
Сультимов
(Буряад театр)*

*Эхин классуудта намда
зааһан Елизавета Санжиевна
багшамни*

*Дүү басаган айлшаар ерээ. Зүүн гарһаа:
Ханда, би, дүү басаган Таня, бэри
Валя (Володя дүүгэй һамган), басагад
Лена Сэрэгма хоёр*

*Намайе үбһэндэ дахуулжа
ябаһан, олон жэлнүүд соо
Сагаан-Мориндоо
хүтэлбэрилэгшэ ябаһан
Цырен-Жаб Цыренов Долгор
Жигжитовна һамгантайгаа*

*Рампилова Ринчин-Ханда эзы Зэгзэма
басагантайгаа, Долгор бэритэйгээ аша
зээнэрэйнгээ дунда*

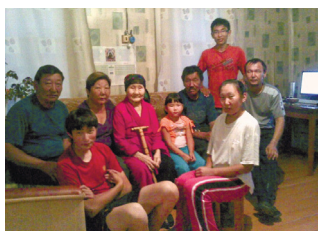
*Хүбүүн. Александр Шабаев
Красноярскда нургуулида байхадаа*

*Буда-Жаб хурайхатан.
Буда-Жаб Жимбеев, эгэшэ
Долгор-Жаб Аюшеева
Сэсэгма басагантайгаа,
зээнсэрнүүдтэйгээ*

База Борис Санжиев

*Хадам эжы Долгор Шагжеева
үхибүүдээрээ. Зүүн гархаа:
Хүбүүн Борис Найданов,
басаган Ханда Найданова,
өөрөө Долгор Лубсановна,
зээнсэр Вика, хүрьгэн Борис
Санжиев, зээ Абида, зээ
Саша, наада зэргэдэ зээнсэр
Жаргал, зээ Баярма*

*Даша базатан.
Валентина Найданова
Хандын дүү, Даша
Цыренов база, Вика
басаганинь зогсоно,
баруун гарта Хандын дүү
Борис Найданов*

*Ашанар. Марина,
Вика, Насаг*

*Зээ Даша (Цыденжапов)
Хонтобойдо багымни
зуһалангай гуламта дээрэ
һууна*

*Үндэр Баабайда. Ханда аша басаган Вика, бэри
Дарима Цыренова, хурьгэн Володя Жимбеев
гурбантай*

*Хонтобойнгоо обоо дээрэ. Саанамни зээ Даша,
басаган Сэрэгмаа*

*Хүүгэдэй обоо дээрэ.
Зогсонод, зүүн гарһаа:
Мэдэгма Дашеева, Лев
Чимитов, Борис Найданов.
Һуунад: Фёдор Бальжанов,
Хандын дүү Цырен-Ханда*

*Ханда бидэ хоёр Айралжан
уулын хормойдо.
Арадамнай Шэтэ*

Зүүн гархаа: Ажалда дүршэхэдэмни дахуулжа ябахан үбгэд: Трофим Шагдуров баабайн үргэлжэ нэрлэжэ байдаг уляабын Цырен Дашеев хоёр

Буряадай АССР-эй габьяата малишан Дамдин Балганович Данзанов Галина Жамбалова нүхэртэйгөө

Хабхаан Ринчин-Доржо бүлэг нүхэдтэйгөө. Наада зэргэдэ зүүн гархаа: Ута-Жалгада багадаа байлсаһан Володя Намсараев, Ринчин-Доржо Гармаев, Санжай Найданов. Хоёрдохи зэргэдэ зүүн гархаа: Ринчин Ширавов, Олег Жалсанов

Санжай ахайтан. Санжай Дымбуевич Зинаида Гармаевна хоёр үхибүүдтэйгээ

Ута-Жалгадаа, хожомын тракторта суг ябахан Витя Данзанов баруун гарта